

Запорізька міська рада

Запорізьке наукове товариство ім. Якова Новицького

Запорізький обласний краєзнавчий музей

Програма дослідження сучасної України Канадського інституту українських студій при Альбертському університеті

Науково-дослідний інститут історичної урбаністики

Науковий проект «Cityface: практики саморепрезентації багатонаціонального міста в індустріальну добу» і постіндустріальну добу»

Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 250-й річниці м. Запоріжжя

АВ URBE CON- DITA:

УРБАНІСТИЧНИЙ
ПРОСТІР
ПІВДЕННОЇ
УКРАЇНИ
В ОСТАННІЙ
ТРЕТИНІ ХVІІІ -
ПЕРШІЙ
ПОЛОВИНІ ХХ СТ.

м. Запоріжжя,
2020

УДК (06)94(477.64)“177/195”

А 12

Видання здійснено в рамках Програми охорони пам'яток історії та культури у м. Запоріжжя на 2018–2022 роки

Редакційна колегія:

Мільчев В.І., д.і.н., професор;

Білівненко С.М., к.і.н., голова правління Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького;

Бойко П.А., к.і.н., науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М. Грушевського;

Кравчук П.П., головний спеціаліст з історико-культурного надбання департаменту культури і туризму Запорізької міської ради.

А 12   *Ab urbe condita* : Урбаністичний простір Південної України в останній третині XVIII – першій половині ХХ ст. : збірка матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 250-й річниці м. Запоріжжя. Запоріжжя : АА Тандем, 2020. 288 с. іл.

ISBN 978-966-488-223-8

Збірник складається з матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 250-й річниці м. Запоріжжя (до 1921 р. – м. Олександрівськ). Пропоновані статті і тези, великою мірою, підбивають підсумки запорізьких історико-урбаністичних студій за останні 25 років. У широкій порівняльній ретроспективі (Бердянськ, Едмонтон, Катеринослав, Кременчук, Львів, Марганець, Одеса, Харків) розкривається актуальний стан розв'язання комплексної наукової проблеми заснування і становлення м. Запоріжжя.

УДК (06)94(477.64)“177/195”

ISBN 978-966-488-223-8

© Автори, 2020

© ПП «АА Тандем», 2020

ЗМІСТ

Буряк В. Місто невпинного розвитку	6
Білівненко С. Тит Лівій та міста Степової України	8
Кравчук П. Яка історія потрібна місту? Про можливість єдності в національному історіописанні	16

1. МІСТО: ІСТОРІЯ ТА АРХІТЕКТУРА

Мільчев В. Запорозький чинник в історії Олександрівської фортеці (1770/80-ті рр.)	22
Чайка О. Уездный город Александровск: история становления (1780–1865 гг.)	43
Харлан О. Запорозька спадщина в урбаністичному просторі Олександрівська: до питання вивчення архітектурно-містобудівних особливостей і локалізації місцезнаходження унікальних додекагонових православних храмів в м. Запоріжжя	56
Грибовський В. Поняття «історія міста» й «історія території міста» та їх застосування на прикладі дослідження минулого м. Марганець Дніпропетровської області	62
Федак А. Дуальність образу міста: міська спільнота та міський простір	68
Кузьмич В., Петровська Ю. Видові точки в еволюційному процесі формування історичних поселень	74
Соколовська Г., Стьопін А. Особливості архітектури Одеси як європейського міста	79
Рачков Є. Технології баз даних у дослідженнях міської історії	93

2. ПАМ'ЯТЬ І ТРАДИЦІЯ У МІСЬКОМУ ПРОСТОРИ

- Журба О., Литвинова Т.** Формування історичної культури Катеринослава / Дніпропетровська / Дніпра та становлення міського інтелектуального ландшафту **100**
- Білівненко С.** Фактори міського континуїтету в датуванні історії міста Запоріжжя **116**
- Шиханов Р.** Датування заснування та практика святкування дня народження м. Запоріжжя **126**
- Панкєєв О.** До питання порівняльних історичних урбаністичних студій: Запоріжжя та Едмонтон **139**
- Тубольцев О.** Перші результати археологічних досліджень Олександрівської фортеці **142**
- Харлан О.** Військово-стратегічний комплекс укріплень XVIII століття на теренах м. Олександрівськ в структурі сучасного м. Запоріжжя у світлі досліджень 2003–2019 рр. **147**
- Вирський Д.** Сюжет про Кременчук 1764–1796 рр. як історичний досвід України **156**
- Лініков В.** Про дату заснування м. Запоріжжя в історичному та політичному контекстах **160**
- Константинова В.** Дослідження міської історії Південної України науково-дослідним Інститутом історичної урбаністики **167**
- Посохов С.** Проблеми визначення «місцевих героїв» (на матеріалах харківських путівників другої половини XIX – початку XX ст.) **171**
- Павленко С.** Музей історії Дніпра: проекти та реалізація **175**
- Солодова В.** Музей «Стара Одеса» (1923–1938 рр.) і його роль у вивченні і збереженні архітектурної спадщини Причорномор'я **181**
- Щур Ю.** Простір та події доби української революції в Олександрівську (Запоріжжі) на сторінках тогочасних місцевих та загальноукраїнських засобів масової інформації **185**

3. НА ХВИЛЯХ СОЦІАЛЬНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Бойко П. Формування населення Олександрівська в останній третині XVIII – на початку XIX ст.	192
Посунько О. Судові установи Південної України останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст.: проблеми організації та облаштування	214
Головко Ю. Митниця та карантин Олександрівської фортеці	220
Лиман І. Консули та громада: «грецька» історія портового міста Бердянськ	228
Козиряцька С. Розвиток інфраструктури м. Олександрівськ у кінці XIX – на початку XX ст.	232
Боженко А. Гра в «модерне-немодерне»: Харків кінця XIX – початку XX ст. у сприйнятті його мешканців та відвідувачів	248
Кравчук П. Типологія комерційної нерухомості та нові стандарти міського життя: Олександрівськ на початку XX ст.	258
Аванесян Д. Публікації «Екатеринославских губернских ведомостей» про Катеринослав: жанр та проблематика	264
Покляцький С. Міський спосіб життя в містах України: географічний погляд	278

МІСТО НЕВПИННОГО РОЗВИТКУ

*Володимир Буряк,
міський голова
Запоріжжя*

Поставши в 1770 р. як форпост модернізації Степової України, Олександрівська фортеця створила потужне поле соціально-культурної взаємодії, яке міцно об'єднало тубільну запорозьку спадщину та практики сучасного врядування. З цього складного поєднання походять міські стани, чия поява увиразнила новий спосіб життя південноукраїнського обивателя та знаменувала народження Олександрівська – Запоріжжя.

Ювілейні 250 років Запоріжжя зустрічає з впевненістю у власних силах. Надійною підосновою сучасного розвитку є звитяжна історія міста, яка ввібрала чимало мотивуючих кейсів та дорогоказів для сучасних запоріжців. Якщо в 1873 р. запорукою та символом нашого піднесення була лінія Лозово-Севастопольської залізниці, то в 2020 р. нові обрії міського розвитку розкриває термінал Міжнародного аеропорту «Запоріжжя».

Міська історія чимдалі більше усвідомлюється і владою, і громадою як ресурс для зміцнення

своїх соціально-культурних позицій на національному рівні. Водночас у житті самої громади набуває сили соціальне замовлення на відродження міського середовища в його історично правдивих рисах. Звідси постали такі комплексні проекти, як археологічні дослідження Олександрівської фортеці, занесення пам'ятки міжвоєнного модернізму Шосте селище до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, створення Музею історії архітектури Запоріжжя та розробка електронного ресурсу «Запорізька Спадщина». І це, впевнений, лише початок.

Велику роль у піднесенні історичної культури міста завжди відіграло Запорізьке наукове товариство ім. Якова Новицького, за чією ініціативою й було вирішено підбити підсумки регіональних історико-урбаністичних студій за останні 25 років. Так, ювілей Запоріжжя збігся зі значною історіографічною віхою, якою є заявлена міжнародна науково-практична конференція. Дуже тішить, що попри пандемічні перестороги наукова спільнота мобілізувалася та змогла продемонструвати високий рівень самоорганізації, аби колеги та широка громадськість дістали можливість досягнути актуальний рівень наукових знань щодо урбаністичного розвитку Південної України впродовж XVIII–XX ст.

*Володимир Буряк,
міський голова Запоріжжя*

ТИТ ЛІВІЙ ТА МІСТА СТЕПОВОЇ УКРАЇНИ

Матеріали наукової конференції «Ab urbe condita: урбаністичний простір Південної України в останній третині XVIII – першій половині XX ст.» пропонуються дослідникам з певною метою, і навіть не однією. Але першочерговою для Наукового товариства ім. Я. Новицького є відповіді на запитання, що саме мешканцям регіону потрібно: культурно-історичні міфи чи джерелознавчі дослідження, чи їх майстерні поєднання, які претендують на статус історіографічного нарративу.

Тит Лівій, чиім *magnum opus* стала знаменита «Ab urbe condita», у своєму передньому слові вказує на бажаннях увічнити історію домінуючого світового народу на той час – римського. З іншого боку, він використовує свою працю як своєрідну терапію, спосіб відволіктися від проблем його сьогодення – воєн та пов'язаних з ними лихоліть. Беззаперечно письменницький талант Тита Лівія приніс славу його АUC, перетворив впродовж наступних століть на взірець для майбутніх дослідників витоків та генези міст. Проте, переважна кількість серйозних дослідників розглядає АUC саме як культурно-історичний міф, навіть історичний роман, який є прекрасним літературним твором, але не реконструкцією історичного процесу.

Нам же формат конференції дозволяє застосувати еkleктичний підхід до пошуків витоків міст, коли вільно обрані учасниками конференції теми для виступів показують і їх фахову ерудованість і приналежність до певних наукових напрямків, і їх письменницький талант. Маємо сподівання, що осягнення матеріалів збірки підштовхне дослідників до такого

різновиду еkleктизму як синкретизм. Поєднання різних образів мислення та поглядів досить часто стає поштовхом для створення нового історичного феномену, який завжди є контрoверсійним для суспільства. Для когось модерново-прогресивним та бажаним, для когось огидним та бридким. Суспільство «пробує на смак» такі феномени, обговорює, осмислює, ретранслює по вертикалі та горизонталі, відкидає та захищає, ставить в ранг догми або ересі. І немає жодної країни, жодного регіону в сучасному глобалізованому світі, який не зазнав тотальної зміни впродовж останніх двох століть. Саме на ці два століття припадає формування сучасного південноукраїнського регіону в тому вигляді, яким ми його бачимо кожен зі свого ракурсу. Цей ракурс визначається освітою, сімейними традиціями, знаннями мов, ерудованістю. І для певної кількості мешканців регіону питання датування народження рідного міста пов'язане лише із датою святкування цієї події та урочистостями, що його супроводжують, але для певної частини суспільства це питання ідентичності та життєвої стратегії. Але чи може історик, архітектор, соціолог чи мистецтвознавець закидати мешканцям щодо їхнього поверхневого ставлення до історії міського простору, що їх оточує? Питання риторичне, тим більше підсилене величезною мобільністю населення Південної України, тут в більшості не працюють архетипи на кшталт «ми повинні берегти славу спадщину предків», адже предки досить часто сходилися в смертельному герці, і обирати чия спадщина більш славна доводилось вже за принципом «переможець отримує все», в тому числі і право творити історичний наратив і доносити його до всього цивілізованого світу. Тому дев'яносто відсотків мешканців сучасних Очакова та Ізмаїла, Феодосії та Білгород-Дністровського навряд чи можуть похвалитися наявністю предків XVIII століття, що проживали саме в цих населених пунктах. Але це ж саме можна сказати і про мешканців

Запоріжжя, Бердянська, Дніпра, Одеси, Мелітополя, Павлограду та інших сотні міст та містечок України. І тут масово постають питання, на які намагалися відповісти учасники нашої конференції: чи можна навіть приблизно ототожнювати «історію міста» та «історію території міста»; чи можливо говорити про «обличчя міста», і тяглість/унікальність не просто кожного міста, а певних періодів міста.

Цікавими є національні та етноконфесійні громади, що з'явилися, а потім майже повністю зникли із сучасних українських міст, цікавим є рівень подальшого впливу на розвиток міських громад. І тут ми виходимо на людський фактор, хто всі ті люди, що були та є мешканцями цих населених пунктів. Нам цікавий і полтавський переселенець, і російський дворянин, і колишній запорожець, і подільський єврей, що досягнув себе як міський житель південноукраїнського міста. Дослідникам цікаво чи був йому такий статус до впадоби, чи це був лише захисний механізм виживання. І коли в них та його нащадків з'явилось бажання розвивати той простір, в якому він проживає, будувати нові церкви/молитовні будинки, промислові споруди, навчальні заклади, водогони, лікарні.

Це вже, звичайно, питання історичної пам'яті та історичної традиції в міському просторі, відома багатьом концепція «місце пам'яті» у великих та малих містах має не однозначні позиції. Адже міграційна мобільність другої половини ХХ – початку ХХІ століття призвела до розриву усвідомлення міського простору свого міста, досить мала кількість старшого покоління мешканців сучасних міст Південної України проживає в локаціях, що супроводжує їх з дитинства. Міський простір сучасного проживання для багатьох став набутиим. З ним не пов'язано дитинство, для деякого цей міський простір кардинально змінився із ліквідацією одноосібної чи барачної забудови і творення модерних міст і з усіма їх перевагами та недоліками. Не будемо

забувати, що в архітектурному плані сучасні південно-українські міста – це породження радянського періоду, а будівлям XVIII та XIX століття відведена вже роль на маргінесі, найбільш сумним прикладом є Деволанівська вулиця в Одесі, названа на честь Франца де Воллана, вправного нідерландського інженера на службі Російської імперії, що був першим архітектором Південної Пальміри.

Хоча в певному сенсі у мешканців міст є пієтет до старовини, та, знову ж таки, більшість мешканців не зможуть вказати місцевість, звідкіля розпочалося спорудження рідного міста, ні архітекторів, що створювали їх міський простір. Проте знаковими стають місця офіційних заходів, так званих «масових гулянь», або постійного дозвіллевого зібрання молоді. Ці «місця пам'яті» є неофіційними, але впродовж XX століття чітко закарбовувалися не лише в пам'яті, а й на фотографіях, листівках та в офіційних виданнях. Останні тиражували образ певного міста вже у величезних масштабах в залежності від значимості міста від регіонального рівня до світового. Класичним еkleктичним (чи синкретичним) прикладом є образ радянського Запоріжжя, що втілювався в його гербі: поєднання символів українського козацтва, гідроенергетики, металургії та машинобудування. З точки зору прагнення радянського керівництва міста це була спроба поєднати наднаціональне та національне, але з точки зору довгострокової перспективи даний герб разом із низкою інших факторів апелював до самостійницьких устремлень українців.

Принагідно на конференції піднімаються й питання політичної складової визначення датування заснування як Запоріжжя, так і інших міст Південної України. Історичні дослідження завжди є і політичними, адже формують в науковій спільноті та зацікавлених читачів певне уявлення про історію певного населеного пункту, і той, хто стверджує про аполітичність «чистої історії»,

звичайно, кривить душею, адже більшість територіальних конфліктів традиційно спираються на міфічне «історичне право» на ту чи іншу місцевість. Попутно постає питання і про вплив того чи іншого етносу на формування міського способу життя, на саме обличчя міста. І чи має право будь-який етнос претендувати на першість урбаністичного способу життя в регіоні. Постає питання й цивілізаційної приналежності міст Південної України від кінця XVIII до половини XX століття. Захоплення османських та татарських міст Російської державою, формування значних громад європейського походження, розквіт та трагічна доля єврейських кварталів міст, молдовська складова на заході регіону та грецька на сході, і тотальне заселення міст Півдня українцями в XX столітті, перетворення колишніх сіл та селищ на міста, участь у створенні нових мономіст, все докорінно змінили ставлення і самих українців до міської культури. Адже на відміну від інших регіонів, де вже була стала українська традиція міщанства, руральність українців на півдні була панівною та поруч із «козацьким міфом» таким собі маркером «свій-чужий».

Досить значимим для досліджень учасників є розуміння урбаністичного простору та міського соціуму. Причому цілком зрозуміло, що саме олюднення міського простору дозволяє нам зрозуміти тенденції розвитку міста постфактум, не вдаючись до футурологічних прогнозів. Надзвичайно цінними у доповідях є конкретні імена та прізвища людей, що творили історію міст південноукраїнського регіону. Розуміння попереднього життєвого досвіду городян, їх власне бачення себе в історії міста, що вдається встановити завдяки его-джерелам, виводить на певні історичні реконструкції. Ці реконструкції є звичайно умовними, але дозволяють наблизитися до розуміння «духу» того чи іншого міста, з'ясувати загальне та локальне, виокремити ті значимі точки відліку, які дозволили тому чи іншому

населеному пункту зі схожими стартовими позиціями стати значимим міським центром в історії регіону, а іншим опинитися в статусі аутсайдерів та рухатися у фарватері головних форпостів модернізації краю.

Певний аспект, на жаль, учасниками конференції залишений поза увагою, хоча і згадується в декількох епізодах, – це природньо-екологічна складова формування міського простору Південної України. Беззаперечно, місто та міський спосіб життя – величезний цивілізаційний стрибок, що дозволив перевести доволі тяжкий сільський спосіб життя у більш комфортне русло, завдяки транспорту, медичним установам, закладам освіти та культури, і звичайно кожне місто найбільш вдало використало найближчі природні ресурси: моря, річки, корисні копалини та інше.

Проте саме міста і безповоротно змінили повністю навколишній ландшафт, на потребу великих міських агломерацій річка Дніпро перетворена на мережу водосховищ, для потреб будівництва міст та їх подальшого функціонування видобута величезна кількість корисних копалин, повністю змінена флора та фауна півдня України. Міста зайняли величезні степові та прибережні площини, створюють екологічний дисбаланс в екосистемах, проте і самі підлаштовуються під навколишнє середовище, намагаються випрацювати свою екокультуру. Це також має історичне підґрунтя через мережу міських садів та парків, проектування модерних міст 30-х років у форматі «місто-сад» та створенню громадських природоохоронних об'єднань.

Організатори конференції звичайно розуміють, що місто – явище багатоліке та невимірне межами однієї конференції, і попереду багато роботи. Проте від імені більшості членів Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького можемо стверджувати, що будь-які дослідження урбаністичного простору повинні бути фаховими та базуватися на принципові *ad fontes*, тобто у зверненні до джерел як основи кожної публікації та

висловленої на загальні думки, що було і залишається принципом засвоєним від фундатора Товариства та його багаторічного очільника професора Анатолія Бойка; ми не відкидаємо культурно-історичні міфи, але також розглядаємо їх як історичне джерело, поруч із усною історією та подібними типами джерел; ми певні, що історична наука та краєзнавство не є статичними та догматичними, проте кожна нова теорія та введення до наукового обігу історичний факт повинен мати за основу метод комплексного джерелознавчого дослідження. І, ґрунтуючись на зазначених принципах, констатуємо, що матеріали, надіслані до конференції, свідчать, що дату заснування сучасного міста Запоріжжя ми маємо вважати 1770 рік, відколи починається саме безперервний розвиток населеного пункту. Дане поселення має за основу і Олександрівську фортецю Дніпровської лінії укріплень, і запорозькі зимівники, впродовж історії прийняло до свого складу навколишні селища із різноманітним населенням, і сьогодні є чудовим українським містом Запоріжжя.

А повертаючись до Тита Лівія та визначення початків міста, то вже сам давньоримський автор вказував, що його твір базується на роботах попередників, а старожитності, на його думку, можна вибачити звеличання заснування міст. Щиро переконані, що лише ретельне вивчення всіх етапів виникнення та розвитку кожного населеного пункту Південної України дозволить максимально реалістично дивитися у майбутнє.

*Сергій Білівненко,
голова правління
Запорізького наукового
товариства
ім. Я. Новицького*

ЯКА ІСТОРІЯ ПОТРІБНА МІСТУ? ПРО МОЖЛИВІСТЬ ЄДНОСТІ В НАЦІОНАЛЬНОМУ ІСТОРІОПИСАННІ

Знайти себе у вельми бурхливій історіографії сучасної України громадянам славного міста обох берегів Дніпра буде заважно. Запоріжці, усунуті від спадку великих проектів епохи індустріальної модернізації, на загал уміщуються в нові схеми історіописання як жертви великодержавної політики. Зосереджені на етнічному, етноконфесійному, військовому, соціально-політичному факторах українські дослідники виводять художній за своєю будовою образ провінціала, що рухається в єдиному плині національної історії, геть не виказуючи історико-культурних амбіцій на окремішність.

У викладі правозвісників вітчизняної науки громадяни міста, підкорившого стихію дніпрових порогів, постають наче гіпотетична субстанція, здатна до конструктивної взаємодії в будь-який накреслений у академічних кабінетах спосіб. Автори великих полотен випаровують на алхімічному кострищі характерні домішки громадянського самоусвідомлення, намагаючись отримати наскрізне чисте бачення минулого. Очна ставка запоріжців з творцями української історії завершується нічим, адже своєї історії громадяни Метрополісу на Дніпрі не впізнають. Вона губиться десь між розвитком залізничних сполучень та менталітетом учасників махновського руху¹, або між «інтернаціоналізмом» Махна та «сталінським» Дніпрельстаном².

1. Грицак Я.Й. Нарис історії України : формування модерної української нації XIX–XX ст. Київ : Генеза, 2000. сс. 60, 149.
2. Плохій С. Брама Європи : історія України від скіфських воєн до незалежності. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2016. сс. 293, 321–323.

Місто зачекалося на питому історичну рефлексію. Стала традиція ототожнення себе з нащадками низових запорожців, поєднана з практикою міського самоврядування та потягом до комплексних інфраструктурних проєктів, зажили Олександрівську доброї слави задовго до Дніпрельстану. Поставши як підкріплена імперськими військами модерна альтернатива січовому устрою, місто поволі позбувалося провідної функції адміністративно-військового форпосту та перетворювалося на визначний торговельно-промисловий центр. Рух від непевних адміністративних переваг, коли на повітову першість повсякчас зазіхали інші міста, до великої капіталістичної майстерні виховав на запорозькому ґрунті особливий тип носія міських громадянських прав – обережного працелюбного візіонера, готового зачекати на свій шанс, але при нагоді використати той сповна.

Розрізнити саме ці риси, полишивши намагання зафіксувати та роздути до непристойності спорадичну солідаризацію з великою історією, видавалося справою невдячною, адже відповідне дослідження доволі швидко могло дістати в професійному середовищі статусу «краєзнавчого». У такий спосіб головні майстри історичного цеху грали на пониження там, де виникає загроза для їх красивих кришталевих конструкцій, ладних піти тріщинами при першому дотику з комплексами місцевих джерел. Спраглі до масштабних концептуалізацій у барвах національних прапорів, чимало дослідників давно проміняли обійми матері-Мнемозіни на прихильність пишновродливої Калліопи.

Наше завдання оцінити ресурси місцевих джерел для повернення до конкретно-історичної проблематики міського розвитку на півдні України, певним чином підбити підсумки історіографічного процесу за майже тридцять років. Усвідомлюючи крихкість шаблонних будов, за умовчанням заснованих на принципі єдності процесів у певних історико-політичних рамках, де тяжіння влади буцімто визначає невпинну генералізацію, спеціально

відштовхуємося від протилежної тези – міські громади по-різному реагували на однакові політичні, економічні, соціально-культурні обставини, виявляючи особливості своєї громадянської свідомості як головного продукту міської історії.

Ані Київ, ані Харків, ані Катеринослав не змогли стати в пореформений період центром інновацій у народній освіті. Така місія припала саме на долю Олександрівська, звідки система барона Корфа почала ширитися імперією. Ані Одеса, ані Херсон, ані Миколаїв масово не виборювали зі зброєю у руках рівне пряме виборче право, установчі збори та свободу профспілок. Політична сучасність зійшла в Південній Україні на залізничній станції Олександрівськ, робітники й службовці якої взяли активну участь в першій революції Гідності 1905 р. Жодне інше місто на теренах України не могло сперечатися з Олександрівською агломерацією за статус імперського центру сільськогосподарського машинобудування.

Марно вдавати, що історична доля різних українських міст є певним резервуаром цементуючих сполук для сучасного державотворчого проекту. Дидактичні узагальнення межі ХХ–ХХІ ст., корисні у справі виховання національної еліти та міжнародної промоції, слід пошити в минулому. Вони виконали свою роль і відтепер мають посісти почесне місце в історіографії. Там само має опинитися властива їм науковоподібна мова соціологізації та апелюючий до тої знизу повзучий позитивізм, носії якого опоряджають фактами засвоєну структуру викладу подібно до тувинських шаманів, що освячують дерева стрічками тканини.

Критерій слушності нових підходів в історіописання має постати з якісно іншого наукового ставлення до комплексів місцевих джерел, способів поводження з ними, коли для міських громад принципово можливим і доступним стане акт упізнання себе у великій національній історії. Єдність, відновлена з позиції бачен-

ня сучасниками подій актуальних історико-культурних та соціально-економічних зв'язків українського цілого, їх динаміки, становить тут одне з можливих рішень, але в цілому питання лишається відкритим.

*Павло Кравчук,
координатор Конференції*

AB

URBE

CON-

DITA

МІСТО: ІСТОРІЯ ТА АРХІТЕКТУРА

ЗАПОРОЗЬКИЙ ЧИННИК В ІСТОРІЇ ОЛЕКСАНДРІВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ (1770/80-ТІ РР.)

Мільчев Володимир Іванович
Запорізький національний університет

Abstract:

The article is dedicated to role of the Zaporozhians in the early period of the history of Zaporizhzhia city, during the time of the Alexandrovskaya fortress of the Dnieper line, which was built by the Russian Empire on the lands of Zaporozhia Cossack Host. The author introduced into scientific circulation a significant set of historical sources – official documents and historical maps, what made possible to prove the constant presence of Cossacks among the population of the fortress and its suburbs: married burghers and merchants; Zaporozhian foreman; convicts from Haidamaks; Dnieper pilots, etc. The result is a rethinking of the Zaporozhian heritage in the history of Zaporizhzhia city (Aleksandrovsk).

Keywords: Zaporozhia Cossacks, Zaporizhzhia, Alexandrovskaya Fortress, Dnieper line, zimovnik, convicts.

Аннотация:

В статье освещаются реальные роль и место запорожского казачества в ранний период истории г. Запорожье – во времена Александровской крепости Днепровской линии, возведенной российским правительством на землях Запорожья. Автором был введен в научный оборот значительный комплекс исторических источников, прежде всего, документальных и картографических, что позволило доказать постоянное присутствие казаков среди населения крепости и ее пригородов: мещан и торговцев из числа женатых; сечевой старшины; каторжников из числа осужденных гайдамаков; днепровских лоцманов и др. Результатом стало переосмысление запорожского казацкого наследия в прошлом г. Запорожье (Александровска).

Ключевые слова: запорожское казачество, Запорожье, Александровская крепость, Днепровская линия, зимовник, колодники.

УДК: 94(477.63) «1770/1780»

У кожної людини, яка відвідувала сучасне м. Запоріжжя, могло скластися правдиве враження, що, попри свою переважаючу російськомовність, його населення сповна живе «козацьким міфом» та є його активним творцем. І дійсно – над адміністративними будівлями обласних, міських і районних рад і адміністрацій міста, поруч із державними прапорами, гордо віють на ветрах малинові стяги Запорозької області та м. Запоріжжя. Перший із них несе на собі герб історичного Запорожжя – козака з мушкетом, другий – модифіковану версію герба м. Олександрівська 1811-го року, основною символікою якого вже є перемога сили вогневої міці імперії над кримцями. «Запоріжжя – колыска української державності» – сповіщає мешканців і гостей слоган на центральній площі міста. Численні козаки-магнітики, булави-брелоки та розмальовані «мамаями» дерев'яні й керамічні мисочки-сувеніри, із надписами «Січ», «Хортиця», «Запоріжжя», чекають на свого покупця у більшості торговельних закладів, орієнтованих на приїжджого...

Тож відповідь на запитання про те, представники яких саме етнічних груп та соціальних верств домінували серед першопоселенців нашого рідного міста, є справою, на перший погляд, простою. Людина, слабо обізнана з історією нашого міста, може сказати, що першими мешканцями Запоріжжя, звісно ж, були запорожці, тобто – запорозькі козаки. І... майже не помилиться! Й це при тому, що сучасне місто Запоріжжя, обласний центр України, є історичним правонаступником міста Олександрівська (перейменованого в 1921 р.), яке, в свою чергу, напряму походить від Олександрівської фортеці Дніпровської лінії укріплень (1770 р.).

Поява останньої напряму була пов'язана із черговим етапом просування Російської імперії у південному напрямку в останні роки історичного буття Війська Запорозького Низового (ВЗН). Тому загальноприйнятою тенденцією, майже гарним тоном, для вітчизняної

історіографії, при реконструкції початкового періоду історії міста, стало винесення запорозького елемента «за дужки». Запорожці при цьому зображуються як непримиренні антагоністи імперської військово-бюрократичної машини, непричетні до новоприбулого населення Олександрівської фортеці. Ще далі пішли в своїх оцінках місцеві апологети «фолк-хістори», люди здебільшого патріотично налаштовані, щиросердо закохані у козацьку минувщину, часто й самі дотичні до діяльності неокозацьких формувань, але, у більшості своїй, слабо освічені (навіть за наявності у них дипломів про вищу освіту) та схильні розглядати історичну науку виключно як один із інструментів ідеологічної боротьби в умовах сучасної гібридної війни. Як результат, маємо ще більш ускладнену форму несприйняття імперського періоду в історії рідного міста Запоріжжя. «Олександрівський» період його історії, як правило, намагаються ревізувати наступним чином. Фортеця, від якої веде воно свій початок, проголошується абсолютно чужорідним утворенням, заселеним ненависними вояками-московитами та завезеними «иванами, не помнящими родства», з числа засланців-каторжан. Такою собі «австралією», що стала на якір на лівому березі Дніпра... Звісно ж, що таке «непорозуміння» жодною мірою не може претендувати на роль історичного попередника славного козацького міста Запоріжжя! Вихід вирішення ситуації лежить для них на поверхні – проголосити 250-річний період історії міста «несправжнім». Мовляв, все тут було і до 1770 р.: і Січ шуміла-гуляла на Хортиці, прямо як у Гоголя, і князь Байда зі своїми козаками тут був, і Хмельницький під Дубом зупинявся, і Сірко під ним же листа султану писав. Ну а кому не досить, то можна й далі вглиб віків спуститись – аж до часів Святослава чи навіть геродотової змієнової богині Апі! Одним словом, «хоч від підкови козацького коня, аби не від московської фортеці» починати вік міста Запоріжжя.

Певного анекдотизму цій ситуації додає те, що саме запорожці, від самого початку, були постійно присутніми серед населення Олександрівської фортеці. Таке твердження сповна збігається із реальною ситуацією 1770-х років, частково закарбованою в історичних джерелах епохи. Відразу зауважимо, що будемо розглядати події, що відбувались на території, з якої виросло сучасне Запоріжжя. Ядром же історичного розвитку міста є територія у нижніх течіях річок Мокра та Суха Московки (ліві притоки Дніпра), неподалік їх впадіння в останній. При цьому ми не обмежуємо себе вузькими межами міжріччя, з огляду на те, що певні фортифікаційні об'єкти та населені пункти, пов'язані із фортецею могли розташовуватись і на лівому березі М. Московки або ж на правому – Сухой. Треба, також, згадати й про те, що у XVIII ст. гідрографія М. Московки була дещо іншою та вона впадала не безпосередньо у Дніпро, а в р. Кушугум. З такою постановкою питання має погодитись будь-яка людина, що має бодай мінімум наукових історичних знань, а тому й не прагне натягнути ранню історію й витoki міста на літописне Протовче, фортецю Д.І. Вишневецького, туманні натяки польських хроністів і літераторів, чи то навіть на Крарійську переправу, згадану у творі Костянтина Порфірогенета, наскільки б не були такі прагнення «ідеологічно правильними» та «на часі».

Про постійну присутність запорозького козацтва на теренах сучасного міста (йдеться про адміністративні межі 2020 р.) свідчать численні археологічні та писемні джерела, що походять із початкового періоду його виходу на історичну арену, тобто з кінця XV ст. Однак, присутність ця так і не конкретизувалася появою якихось поселень, які можна було б розглядати в якості протоміського центру, із тяглим та безперервним розвитком до нашого часу включно. Якщо ж вести розмову про ті терени, де згодом постала Олександрівська фортеця, то маємо констатувати, що перші

писемні звістки про роль «московського» міжріччя в подіях запорозької історії стосуються перших років по поверненню ВЗН з кримської протекції. Зокрема, князь С.І. Мишецький у своїй «Истории о казаках запорожских» повідомляв, що саме тут в 1739 р., запорожці вбили власного кошового отамана Якова Тукала. Сталося це «на крымской стороне, против Хортицкого острова», тобто на території лівобережної частини сучасного м. Запоріжжя. Причиною ж його вбивства було привласнення ним частини коштів із царського жалування, присланого на все ВЗН [10, с. 9, 12]. Про цю історичну постать нам відомо не дуже багато. Так, станом на жовтень 1735 р. він був отаманом Коренівського куреня, в листопаді 1738 р. фігурує вже як військовий суддя [1, с. 92, 102]. Влітку-осінню 1739 р., на чолі похідної команди ВЗН брав участь у рейдах Бессарабією, аж під фортецю Хотин [22, с. 280].

У 1750-х–1770-х роках на місці заснування майбутньої фортеці, а також у безпосередній близькості до неї, існувало кілька зимівників запорозьких козаків. Наявність їх на межі «Московской долины» та Великого Лугу під час своєї подорожі з Полтави на Січ наприкінці 1749 р. відзначив у подорожніх записках Лука (Леонтій) Яценко-Зеленський. Очевидно, що тут йшлося про долину р. Мокрої, а не Сухої, Московки, оскільки плавнево-байрачна зона розпочиналася саме за нею. На те ж, що зимівників було чимало, вказує деталізація – «в первом» [2, с. 17–18].

Відповідь на питання про точний час їх появи можуть дати лише майбутні археологічні розкопки, із перспективою знахідок монетного матеріалу, який би міг дати приблизні датування. Втім, із великою долею впевненості можемо припустити, що зимівники ці, скоріш за все, виникають вже після завершення російсько-турецької війни 1735–1739 рр. і стабілізації воєнно-політичної ситуації у краї. Знову ж таки, саме за часів «Нової» Січі (1734–1775) зимівниковий спосіб

організації господарювання стає явищем масовим та широко розповсюдженим на всіх теренах Вольностей ВЗН [12, с. 30–50]. Більш ніж тридцятирічний період відносного спокою на запорозько-кримському (більш широко – російсько-турецькому) прикордонні дав змогу зимівникам окріпнути як в кількісному, так і в якісному відношенні. Однак, подібний стан речей було змінено вже наприкінці 1760-х, під тиском зовнішніх несприятливих обставин.

Чергова російсько-турецька війна, що почалася внаслідок прикордонного інциденту в турецькому містечку Говтва, спаленому загоном запорожців-гайдамаків наприкінці червня 1768 р., значно підвищила градус напруженості у відносинах ВЗН з центральною владою. Хоча запорізькі «своевольцы», а, вірніше, непідконтрольні адміністрації ВЗН гайдамаки і були особливо відзначені урядом як одна з причин війни з Османською імперією (див., наприклад, маніфест про її оголошення від 18 листопада 1768 р.), репресій проти старшинської верхівки не було, оскільки Росія тоді ще потребувала військової служби січовиків [13, с. 762]. Уже в кінці жовтня – початку листопада 1768 р. київський генерал-губернатор П.О. Рум'янцеv, призначений командувачем Другої армії, кілька разів наказував кошовому отаману П.І. Калнишевському привести ВЗН в повну готовність для відбиття нападів турецько-кримського війська. Однак Запоріжжя виявилось не підготовленим до війни: якщо старшини Війська були готові виконувати накази, то «сірома», серед якої ширилася ідея виходу під турецьку або кримську протекцію, 26–27 грудня 1768 р. підняла на Січі бунт [15, арк. 127–127 зв.]. Заворушення, які вилилися в погроми лояльних уряду козаків і відмова від участі в мобілізації, мали місце не тільки на самій Січі, а й в інших великих поселеннях Вольностей [4, с. 409–413]. В результаті цього боєздатність ВЗН була підірвана, і воно не змогло захистити власні володіння, та відбити набіги кримського

війська на Єлисаветградську і Бахмутську провінції в грудні 1768 р. – січні 1769 р. [4, с. 76–78].

Подібна «бездіяльність» ВЗН на початку тієї війни, пізніше – навесні 1775 р. – була використана як обґрунтування його ліквідації: «известия войскам нашим не подали они о приближении к границам тогдашнего крымского хана, ниже ему в походе, сколько ниестъ препятствовали» [14, с. 193]. Але то були наслідки довгострокової, відтермінованої перспективи. Більш відчутним та болючим для ВЗН стало рішення уряду Російської імперії взяти ситуацію під контроль шляхом побудови укріплень вздовж усього кордону із Кримським ханством (Османською імперією) на Лівобережжі – від Дніпра до Азовського моря, уздовж течій річок Кінської та Берди (1770). Саме в таких умовах відбулося започаткування Дніпровської лінії та її фортець, одній із яких судилося зіграти вирішальну роль в історії нашого рідного міста. Оскільки основні обставини її історії, упродовж останнього століття, були висвітлені у роботах Я.П. Новицького, А.І. Карагодіна, А.В. Бойка, Ю.П. Князькова, А.В. Макідонова та Р.Л. Молдавського, ми не будемо зосереджуватись на них, сконцентрувавши увагу виключно на запорозькому субстраті в історії Олександрівської фортеці, з якої й зросло сучасне м. Запоріжжя.

Отже, на початку серпня 1769 р. уповноважений від Військової колегії генерал-поручик М.О. Деденьов прибув до місця будівництва нової Лінії, а саме – на її правий фланг, трохи нижче останніх порогів та на початку Великого Лугу. Після огляду, для майбутньої фортеці Олександрівської ним було обрано місце, яке розташовувалось на відстані «менше двух верст от Днепра, при гирле Московки (Мокрої – В.М.), что впадает в речку Кочюгур (Кушугум – В.М.)» [8, с. 4]. Її зведення розпочалося вже за тиждень. Зокрема, своїм рапортом від 15 серпня 1770 р., полковник В. фон Фредездорф (будівничий та перший комендант фортеці)

повідомляв Деденьова про те, що отаборився на р. М. Московці. Як відзначав Я. Новицький, для цього він використав «Миниховский ретранжамент» та кілька порожніх запорозьких зимівників [11, с. 181].

Тут треба пояснити, яке саме укріплення Я.П. Новицький мав на увазі. Під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. головнокомандувачем Б.-Х. фон Мініхом на території сучасного Запоріжжя (його «старої» частини) для забезпечення охорони мосту через М. Московку, зведеного для потреб проходження військ у напрямку Криму, було насипано два земляних укріплення. Обидва були розташовані на відстані приблизно 600 метрів від об'єкту, що давало змогу, у разі потреби, артилерійським та рушничним вогнем подавити супротивника. Типологічно вони являли собою не власне ретраншементи, а, швидше, польові люнети, або ж редани з фланковими крилами. Той «ретраншемент», про який згадував Новицький, стояв на правому березі річки М. Московки. Його добре видно на картах-планах Олександрівської фортеці (I та II-ої) 1770 та 1771 рр. Саме до нього почали «добудовувати» першу із них [8, с. 448; 8, с. 232]. Найкраще ж, з відомих нам, зображень другого з мініховських укріплень, розташованого на закруті річки Кушугум, дає нам карта («геометричний план») земель менонітської колонії Шенвізе, датована січнем 1800 р. [6].

Таким чином, будівництво Олександрівської фортеці було розпочато у серпні 1770 р. з метою захисту від набігів кримських татар. Однак у 1771 р., через катастрофічну весняну повінь її будівництво було перенесено на два кілометри вище вододілом до р. С. Московки. Фортеця повинна була стати потужним укріпленим пунктом. Маючи форму 15-кутної зірки та площу приблизно 130 гектарів, вона нараховувала 16 капонірів, каземати, 5 казарм для гарнізону, склади для зберігання зброї та обмундирування, церкву і т. ін.

Стосовно козацьких осель, зайнятих російськими військовими командами, можна стверджувати наступне.

На плані Олександрівської фортеці (Першої) 1770 р., зображено 10 зимівників, розташованих уздовж течії р. М. Московки [19]. Знаходилися вони на невеликій відстані один від іншого – 150–200 м; площа зайнята кожною із садиб становила приблизно 1000–1200 м². На кожній із ділянок розміщувалось 2–4 будівлі, які являли собою хати розміром 3(4)х6(10) м [12, с. 21–22, 60].

Слід відзначити, що подібна щільна концентрація зимівників на такій невеликій ділянці не була, загалом, характерною не тільки для усього Запорожжя, але й конкретно для території сусіднього Великого Лугу. Такий стан речей може бути пояснений знаходженням даної місцевості на перетині кількох водних і суходольних транспортних шляхів (з «волості» (густонаселених територій Гетьманщини, Слобожанщини та Великої Росії) на Крим та на Січ, з; Кічкаська переправа та Хортицький брід), а також на кордоні геоландшафтних зон (Пороги й Великий Луг). Утім, на момент першої спроби побудови Олександрівської фортеці, переважна більшість цих зимівників стояли пустими. Це сталося через події 1768 – 1769 рр., коли південні запорозькі володіння зазнали нищівного удару з боку кримсько-ногайських нападників, а зимівничани масово тікали в околиці Кодака та Самари. Очевидно, що за більш сприятливих умов із цієї агломерації зимівників цілком могла вирости військова слобода ВЗН на кшталт Козирщини, Личкової, Барвінкової Стінки й т. п., розташованих на більш безпечних північних землях Вольностей, уздовж течій рр. Самари, Орлі, Вовчої [3, с. 11, 42–53]. Але не судилося...

Ті ж таки самі зимівники, що опинилися на території побудови Олександрівської фортеці (як I-ї, так і II-ї) від самого початку розбиралися будівельними командами. Зазвичай російські командири пояснювали це необхідністю знесення тих із них, які знаходилися на відстані рушничного або гарматного пострілу від фортеці (більш широко – від форштадта) та могли прислужитися туркам у разі їх наступу на Дніпровську лінію.

У тих же випадках, коли зимівники відстояли достатньо далеко від фортеці, для їх розбору на будматеріали вистачало самого лише факту відсутності господарів на місцях – наприклад, такі випадки масово мали місце влітку 1771 р., коли козаки-зимівничани з Великого Лугу знаходилися під проводом кошового на Південному Бузі [11, с. 187].

З самого початку існування Олександрівської фортеці, поблизу неї почало формуватися передмістя, де селилися родини робітників, що будували й обслуговували споруду, відставні солдати, каторжники. Запорожців, які переходили на життя безпосередньо до Олександрівської фортеці, її передмість, а також до її «округи», згідно відомостей, можемо розподілити на дві категорії.

Першу із них складала така, хто був оселений російськими офіцерами на самовільно захоплених ними землях ВЗН, в якості власних «підданців». Останні являли собою категорію селян, які поселялись на поміщицькій землі, отримували від свого патрона кошти на обзаведення господарства – побудову житла, купівлю худоби й т. ін., і зберігали особисту свободу на період пільгових років (від 5 до 15), після чого по ревізії вписувалися за ним в якості кріпаків. З рапортів військового судді М.Т. Касапа (також подекуди фігурує за патронімом, як «Тимофіїв») кошовому П.І. Калнишевському від 14 та 20 липня 1771 р., видно, що станом на літо того року, в околицях Олександрівської фортеці та в ній самій таких значилося 27 осіб (очевидно, разом із родинами) [11, с. 186–187].

Другими стали ті, хто формально не вийшли із Війська, однак воліли жити та займатися купецьким та іншими промислами під захистом російського гарнізону Олександрівської фортеці (також й інших фортець Дніпровської укріпленої лінії) [18, арк. 223].

У окремих випадках представники імперських структур йшли на компроміс у питанні повернення збіглих козаків і посполитих ВЗН на попередні місця мешкання.

Так, 8 серпня 1771 р. командувач Другої армії князь В.М. Долгорукий своїм ордером повідомляв П.І. Калнишевського про те, що наказав вислати всіх таких з Олександрівської фортеці та її околиць на попередні місця мешкання – в Кодак та Самару [11, с. 188].

Здебільшого, у обох випадках, то були одружені сімейні запорожці. Саме вони стали головним подразником у стосунках ВЗН та місцевих командирів імперського війська. Як відомо, згідно з січовою традицією запорожець одружений вважався, за своїм соціальним статусом, значно нижчим за холостого. Це простежується не лише в усній традиції, але й за письмовими джерелами. Ось, наприклад, в якій вже згадуваний М.Т. Касап висловлювався з приводу запорожців, які оселилися у форштадті Олександрівської фортеці: «разные женатые казаки и обыватели (тобто військові посполиті – В.М.), оставя свою должность и самые жилья и лакомья на прибыли, утесняя холостых запорожских казаков...» (лист командирові Дніпровської лінії В.О. Черткову від 29 вересня 1772 р.). Цілком виразно відчувається, що сам суддя, другий після кошового військовий старшина, вважав «гніздюків», у порівнянні з нежонатими «лицарями», не тільки менш вартісною категорією, але й верствою зараженою пошестю користолюбства, начебто не притаманною холостим січовикам. [18, арк. 223 зв.].

І, нарешті, була ще одна категорія запорожців. Йдеться про тих, хто потрапив до числа перших мешканців та будівничих Олександрівської фортеці не з власної волі, – про «колодників».

Поява їх у Олександрівській фортеці була прямо пов'язана із наказом Правлячого Сенату від 30 листопада 1773 р. Згідно з ним для каторжних робіт на Дніпровську лінію мали відправляти засуджених та засланців-поселенців із Смоленської, Белгородської та Українсько-Слобідської, Новоросійської, Азовської, Астраханської, Київської та Малоросійської губерній. Перші каторжники з'явилися у Олександрівській фортеці

на початку 1774 р. Вже у травні 1774 р. тут було 23 колодники і 13 поселених, а в грудні того ж року й тих й інших налічувалося вже 85. Через рік – у листопаді 1775 р. у фортеці було 550 каторжних і поселених. Місцем утримання колодників в Олександрівській фортеці був «острог», розташований у бастіоні Св. Луки. Він являв собою огорожену парканом казарму [8, с. 45–48].

Серед документації Новоросійської губернської канцелярії за 1771–1775 рр. збереглося кілька десятків місячних і кварталних відомостей, стосовно того, яка кількість колодників, перебувала під слідством у двох провінціях губернії – Єлизаветинській (правобережна частина) та Катерининській (лівобережна). Частина із них складала козаки ВЗН, звинувачені у скоєнні різних злочинів. Відзначимо, що переважну більшість таких було взято під варту на теренах саме Єлизаветинської провінції (сучасна Кіровоградська область). Це пояснювалось прикордонним характером місцевості – близькість володінь Османської імперії та Речі Посполитої, а також особливістю скоєного – гайдамацтва.

Під останнім у тогочасній Російській імперії розумілась сукупність злочинів проти особи та її майна, що підпадали під зміст пп. 16, 17, 64 розділу 21 «Уложения о наказаниях» (базувалося на «Соборном уложении» 1649 р., яке на той час було чинним кодексом кримінального та цивільного права країни) [8, арк. 105].

Перед відправленням на місце відбуття каторги схоплених гайдамаків сікли батогами, вирізали ніздрі (рідше – вуха), а також шляхом таврування або татування наносили на обличчя літери «В.О.Р.» (злодій) або «У» (убивець). Каторга для засуджених була як на термін, так і безстрокова [23, с. 118–129, 362].

Переважну більшість із засуджених, для відбуття покарання, було відправлено до Олександрівської фортеці. Оскільки її будівництву приділялась першочергова увага, саме вона фігурує в якості місця каторжних робіт запорожців-гайдамаків.

Скористаємось можливостями, що надають нам зазначені відомості, та повернемо із забуття імена цих козаків, разом із життєвими обставинами, які посприяли їх невільному потраплянню до числа перших мешканців фортеці, з якої, зрештою, виросле наше рідне місто.

1. Запорожець Олексій Ус (1739 р.н.), який наприкінці лютого 1772 р., у складі гайдамацької ватаги із 13 січовиків, був «на промислі» в Польській Україні та брав участь у вбивстві у с. Балайдиха тамтешнього отамана. При переході кордону був схоплений (частині загону вдалося відірватися) та ув'язнений у фортеці Св. Єлисавети, де й пробув 2,5 роки до жовтня 1774 р., коли й відправлений на роботи до Олександрівської фортеці [16, арк. 93-93 зв.].

2. Запорожець Роман Бугай (1744), засуджений за грабунки в Речі Посполитій та на землях Єлизаветинської провінції. Також зізнався у вбивстві сільського отамана в Балайдисі (див. вище). Під сторожею – з 14 січня 1773 р. Вирок – каторга в Олександрівській фортеці [16, арк. 96 зв.].

3. Запорожець Гаврило Чайківський (1744), утримувався під вартою там само з жовтня 1772 р. Злочин – грабунки євреїв у Польській Україні. Вирок – каторга у Олександрівській фортеці [16, арк. 94 зв.].

4. Група з 4-х запорожців: Іван Головка (1744), Федір Видута (1749), Павло Гунка (1749), Іван Нецадим (1754). Усіх затримано під час переходу кордону, упродовж лютого-березня 1773 р. Звинувачення – грабунки жителів с. Кам'янки, що на польському боці. Відіслані на каторжні роботи до Олександрівської фортеці [16, арк. 96 зв.].

5. Два запорожці – Андрій Сиволап (1734) та Андрій Горбенко (1744). Схоплені під час перетину кордону із Річчю Посполитою, куди йшли на промисел, у червні 1773 р. Заслано до Олександрівської фортеці [16, арк. 97 зв.].

6. Група з 5-и запорожців-гайдамак: Гарасим Черницький (1744), Тимко Литвиненко (1754), Роман Малий

(1744), Григорій Шпак (1744) та Семен Шуменко (1749). У фортеці – з 17 липня 1773 р. Були на промислі в Польській Україні, а також грабували на російському боці, зокрема переїжджих у лісі Чуті. Каторга в Олександрівській фортеці [16, арк. 98–98 зв.].

7. Троє запорожців-гайдамак: Федір Малий (1744), Яків Білий (1734), Семен Вастачок (1749). Затримані наприкінці квітня 1774 р. при спробі перейти кордон із Річчю Посполитою, куди прямували озброєними на промисел. Вислано до Олександрівської фортеці [16, арк. 100 зв.].

У наведених семи епізодах нами вказано лише тих із засуджених, висланих у жовтні 1774 р. із фортеці Св. Єлисавети до Олександрівської фортеці, хто мав безпосереднє відношення до ВЗН та фігурує як «запорожець». Але ж поруч із ними по тих же самих «гайдамацьких» справах проходила й велика кількість людей, які були, так би мовити, їх «симпатиками» – за частку добичі давали притулок, харчі, коней, лікували у разі необхідності тощо. Дослідивши реєстри відправлених на каторжні роботи, можемо стверджувати, що у кількісному вимірі їх було майже втричі більше ніж осіб, афілійованих із ВЗН. Абсолютна більшість із них, так само, потрапляли, у ролі колодників саме до Олександрівської фортеці [16, арк. 90 зв., 91, 95 зв., 96, 103–103 зв., 105 зв.].

Як бачимо, всі ці факти мають значно змінити усталений погляд на зведення Олександрівської фортеці, виключно як на справу рук «московських каторжників» (саме так – із негативними конотаціями при акцентуванні на їх етнічній належності). Разом із цим, хотілось би застерегти й від можливої та зайвої віктимізації засланих гайдамаків, представлених їх, насамперед, як невинних жертв імперського уряду. Скоєні ними злочини, поза всяким сумнівом, були діяннями кримінальними, часто-густо спрямованими не проти абстрактних «жидів й ляхів», а проти цілком конкретних представників все того ж українського населення – в

Польській Україні, Задніпров'ї й тому ж таки Запорозжі. Адміністрація ВЗН, яка упродовж попереднього десятиліття «залізною рукою» викорінювала явище прикордонного здобичництва, не цуралася відправки засуджених гайдамаків на каторжні роботи. Наприклад, документи з Архіву Коша, датовані 1760-ми роками, свідчать про практику відсилки частини засуджених за гайдамацтво січовиків на роботи до фортеці Св. Єлисавети (м. Кропивницький) [20, арк. 1-2].

Після арешту верхівки та ліквідації ВЗН та впровадження на землях Вольностей нового устрою, Олександрівська фортеця у другій половині 1775 – першій половині 1776 рр. стала адміністративним центром Кінсьководського повіту, розташованого вздовж течії р. Кінської – власне на землях Великого Лугу. Справжнім «головним боєм» для російських командирів на місцях стало дисперсне розміщення запорозького населення у Лузі, де, згідно з рапортами губернаторів – новоросійського М.В. Муромцева (10 серпня 1775 р.) та азовського В.О. Черткова (11 жовтня 1775 р.) – князю Г.О. Потьомкіну, налічувалося до 600 зимівників. Щоправда, більшість із них були тимчасовими, в яких жили лише з кінця червня і по жовтень [17, арк. 181-182 зв., 440-440 зв., 441]. Стаціонарних зимівників, за більш пізніми свідченнями, було лише 139 [7, арк. 81-82].

Очільником повіту було призначено запорозького ж старшину Твердого. В силу виконання покладених на нього повноважень, частину часу він був зобов'язаний проводити у фортеці. У листопаді 1775 р. Твердого було змінено, а посаду обійняв поручик Тіт Корчагін. По приїзді до Олександрівської фортеці він зажадав побачити свого попередника – запорозького старшину Твердого. Зустріч відбулася не скоро – Твердий демонстративно уникав зустрічі з російським офіцером, а коли таки з'явився, то відразу ж відхрестився від необхідності звіту про збір податків серед колишніх січовиків, мотивуючи це своєю неписьменністю. Корчагіну

на залишалося нічого іншого, як на початку грудня зібрати «из ближайших мест лутчих и зажиточных людей, Великого Лугу жителей», повідомити їм про свій вступ на посаду, замість Твердого, та почати формувати «команду» обираючи з числа згаданих осіб отаманів над зимівничанським населенням [7, арк. 81-84].

Час від часу до фортеці прибували невеликі групи колишніх січовиків з інших земель Запорожжя. Так, у серпні 1777 р., коли виникла необхідність у терміновому перевезенні артилерії з Олександрівської фортеці до Шангірейського та Збур'ївського ретраншементів (у зв'язку з початком повстання кримських татар проти російської присутності в ханстві та побоюванням втручання Османської імперії), Новоросійська губернська канцелярія «по секрету» терміново зайнялася пошуком лоцманів з числа запорожців. Як відомо, місцем їх традиційного мешкання були військові слободи Старий Кодак та Половиця (сучасне м. Дніпро), що розташовувалися саме поблизу першого з дніпрових порогів – Кодацького. Чисельність лоцманів, як виходить із документа, не була особливо великою – не більше 40 осіб. Всіх, кого вдалося знайти, відрядили до Олександрівської фортеці для виконання цієї місії [21, арк. 150-150 зв.].

Упродовж 1777-1779 рр. питома вага запорожців серед мешканців Олександрівської фортеці та її передмість зростала й за рахунок примусових переведень зимівничан до крупних поселень, де було легше їх контролювати. Подекуди ці переведення викликали опір з боку січовиків: згадаємо добре знаний у місцевій історії епізод із загибеллю козака Сагайдака, який не бажаючи покидати рідне урочище (нині – територія Дніпровського району м. Запоріжжя; пізніше назване його ім'ям – Сагайдачне), відстрілювався від присланих солдатів, а потім загинув у підпаленому ними зимівнику [11, с. 162-163].

Також відзначимо, що колишні запорожці та їх нащадки здебільшого оселялися не в самій фортеці, а в

Карантинній та Олександрівській слободах. Карантинкою називали казенне карантинне селище, де перебували на карантині торговці й переселенці, які прибували з Криму та інших південних регіонів. Нині район є складовою частиною м. Запоріжжя та відомий під народною назвою «Калантирівка». Стосовно останньої, розташованої на правому березі річки С. Московки, слід зауважити, що під такою назвою вона існувала недовго. Також фігурувала під народними назвами Нескребівка (від одного із її першопоселенців – колишнього січовика Івана Нескреби) і Підгородня (тобто та, яка лежить поблизу «города»), а згодом увійшла в аналі історії під офіційною назвою Вознесенки (Вознесенівки) – нині територія однойменного району м. Запоріжжя [11, с. 245–246, 277]. Зауважимо, що Іван Артеміювич Нескреба, як це видно із тих же метричних записів Свято-Покровської церкви, був особою цілком реальною, історичною. Вперше він згадується в метриках у листопаді 1782 р., у зв'язку із народженням сина Федора. Із них же виходить, що був він людиною достатньо статечною, оскільки мав найманих робітників (про це нам повідомляє запис про смерть одного із його «служителів») [9, с. 48, 64, 69, 88, 96, 105].

Крім цього, дослідження записів метричних книг Свято-Покровської церкви Олександрівської фортеці та її форштадту за 1774–1788 рр., зокрема її антропомічного матеріалу, дозволяє припустити, що деякі із запорожців-засланців, зрештою, могли після відбуття терміну покарання залишитися на постійне мешкання саме тут. Наприклад, 3 липня 1776 р. уклав шлюб із удовою Євгенією Петровою дочкою «запорожский казак» Іван Головка (див. вище – епізод № 4), обидва – другим шлюбом. Лаконізм відомостей про соціальний статус дружини та дещо незвичний для літа 1776-го року соціонім для означення її чоловіка, коли і «само имя их», тобто запорожців, вже рік як було заборонено вистовувати, наводять нас на думку, що й він і вона

могли бути колишніми колодниками. Можливо священник пішов на зустріч побажанням подружжя та оформив запис про їх шлюб із максимальною благопристойністю (за винагороду, звісно ж). Втім, це тільки припущення, оскільки поширеність подібного імені власного та прізвища (прізвиська) навіть в ті часи була дещо вище ніж середньою. Принаймні, лише за такий короткий хронологічний період у 14 років під ним фігурують щонайменше три різних особи – мешканці форштадту та навколишніх селищ [9, с. 22, 32, 48, 64].

Те ж саме стосується й мешканця Олександрівського форштадту Федора Малого (порівняй з матеріалами епізоду № 7 про гайдамаків-колодників), який 22 жовтня 1784 р. одружився першим шлюбом із дівцею Наталією Петровою дочкою. Якщо це був саме той колишній каторжник, це може пояснити достатньо зрілий вік його одруження – 40 років. Поки відбував покарання, поки намагався налагодити життя після звільнення... Таке припущення базується виключно на біографічних відомостях з судово-слідчої справи, оскільки в метриці вік не вказано. Може, однак, бути й таке, що це просто його повний тезка, який-небудь молодик у віці ± 20 –25 років [9, с. 67].

Можна з впевненістю стверджувати, що запорожці становили достатньо помітну верству населення Олександрівська (у 1784–1785 рр. фортецю було перетворено спочатку на «форштадт», а потім і на «посад») та його передмість аж до початку нової російсько-турецької війни у 1787 р. Відродження Г.О. Потьомкіним «Війська вірних запорозьких козаків», згодом перейменованого на Чорноморське козацьке військо, послугувало каталізатором процесу повернення колишніх січовиків з міщан і селян до козацького стану. Принаймні, саме з цього моменту вони та їх родини починають фігурувати як такі, що належать до Чорноморського, рідше до Катеринославського (Ново-Донського) козацького війська. Після завершення війни та наділення чорноморців землею на Кубані більшість запорожців-чорноморців, разом

із близькими, переселяються туди, назавжди полишаючи Олександрівськ. Найбільш масовим став їх вихід у 1793 р. [11, с. 262, 301].

Тож, як ми змогли побачити, вже від перших часів заснування Олександрівської фортеці, запорозький козацький субстрат відіграв важливу роль в подальшому розвитку міської інфраструктури та формуванні її населення.

Фортеця постала у безпосередній близькості до численних зимівників Великого Лугу, а сімейні запорозькі козаки за власної волі та з міркувань безпеки своїх сімей оселялися в ній, виходячи з-під юрисдикції Коша.

При більш деталізованому розгляді ситуації було з'ясовано, що заслані запорожці-гайдамаки складали помітну частину каторжників, працею яких зводилася ця фортеця – попередниця Олександрівська / Запоріжжя.

Після ліквідації ВЗН і паланкового устрою його Вольностей, саме Олександрівській фортеці судилося відіграти роль адміністративного центру для запорозького населення Великого Лугу – новоствореного Кінсьководського повіту.

Оскільки ця фортеця слугувала за потужну опорну воєнну базу та транспортний вузол це зумовлювало тісні, хоча й вимушені, контакти колишніх січовиків із цим населеним пунктом та їх постійну присутність у ньому, аж до масового переселення на Кубань на початку 1790-х років.

Сподіваємось, що сукупність актуалізованого нами фактажу дозволить читачеві по-новому поглянути на характер взаємовідносин запорозького козацтва із адміністрацією Олександрівської фортеці, яка була одним із опорних пунктів імперської колонізації регіону в 1770–1780-х років та, значною мірою, змінити усталені погляди. Як було показано, запорозьких рис у, начебто, абсолютно «не-запорозькому» обличчі м. Запорожжя, «олександрівського» періоду його історії, набагато більше, ніж здається.

Джерела та література

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі : корпус документів. Київ : Т. 1. 1998. 696 с.
2. Архімандрит Леонтій (Лука Яценко-Зеленський). Подорожі на Запорозьку Січ у 1749–1750 і 1751 рр. / Упорядники : В. Грибовський, В. Мільчев. Київ, 2012. 100 с.
3. Бойко А.В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття. Запоріжжя : РВП «Видавець», 1995. 56 с.
4. Голобуцкий В.А. Запорожское казачество. Киев : Госполитиздат, 1957. 462 с.
5. Грибовский В.В. Последние «татарские набеги» 1769 г. *Война и воинские традиции в культурах народов Юга России (V Токаревские чтения)* : Материалы Всероссийской научно-практической конференции (г. Ростов-на-Дону, 6–7 мая 2016 г.) / Отв. ред. к.и.н. А.Л. Бойко, д.и.н. Д.В. Сень. Ростов на Дону : Изд-во Альтаир, 2016. С. 76–82.
6. Державний архів Запорізької області (ДАЗО), ф. 230, оп. 2, спр. 833-а.
7. Дніпровський національний історичний музей ім. Д.І. Яворницького (ДНІМ), КП. 166478 / АФД. 156.
8. Макидонов А.В. Днепровская пограничная линия в документах середины 1770-х – начала 1780-х гг. Запорожье : Кругозор, 2016. 516 с.
9. Макидонов А.В. Первые метрические книги г. Запорожья (Александровска) (1774–1788). Запорожье : Статус, 2017. 256 с.
10. Мышецкий С. И. История о козаках запорожских, как оные из древних лет зачались, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся. Одесса : В Городской Типографии, 1851. 94 с.
11. Новицький Я. Твори у 5-ти томах / Упоряд. А. Бойко / Ред. : Бойко А. (голов. ред.), Брехуненко В., Мицик Ю. та ін. Т. 1. Запоріжжя : ПП «АА Тандем», 2007. 508 с.
12. Олійник О.Л. Запорозький зимівник. Запоріжжя : РА «Тандем-У», 1997. 64 с.

- 13.** Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Санкт-Петербург : Тип. II-го Отд. ЕИВ Канц., 1830. Т. XVIII (1767–1769). 1033 с.
- 14.** ПСЗРИ. Санкт-Петербург : Тип. II-го Отд. ЕИВ Канц., 1830. Т. XX (1775–1780). 1034 с.
- 15.** Российский государственный архив древних актов (РГАДА), ф. 13, оп. 1, д. 76.
- 16.** РГАДА, ф. 16, оп. 1, д. 797, ч. 3-а.
- 17.** Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА), ф. 52, оп. 1, д. 79.
- 18.** РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 95, ч. 3.
- 19.** РГВИА, ф. 349, оп. 12, д. 5032.
- 20.** Санкт-Петербургский Институт истории Российской Академии наук (СПБИИРАН), ф. 220, оп. 1, д. 73.
- 21.** СПБИИРАН, ф. 226, оп. 1, д. 424.
- 22.** Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / передмова та коментарі Г.К. Швидько; пер. з рос. Т.С. Завгородньої; худож.-іл. О.М. Бузилов. Дніпропетровськ : Січ, 1994. 678 с.
- 23.** Соборное уложение 1649 года. Текст. Комментарий / Абрамович Г.В., Ивина Л.И., Маньков А.Г., Миронов Б.Н., и др.; Редкол.: Буганов В.И., Ирошников М.П., Маньков А.Г., Панеях В.М. Ленинград : Наука, 1987. 448 с.

УЕЗДНЫЙ ГОРОД АЛЕКСАНДРОВСК: ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ (1780 – 1865 ГГ.)

Чайка Ольга Василівна

Запорізький обласний краєзнавчий музей

Abstract:

Foundation of Oleksandrivsk town is related to building of Oleksandrivska fortress which entered in the complement of the Dnepr strengthen line. The status of this settlement was changed from 1770 to 1806: forststadt, posad, povit town. The inhabitants of city were become by the representatives of different layers of population – retired and forced soldiers, officers, members of their families, builders of fortification buildings, serfs-fugitives from different provinces, former serfs of local squires, state peasants, officials. The article is devoted to consideration of Oleksandrivsk merchants and low middle class forming, to analysis of their rights, duties, states and their conditions of life. Documents from the funds of the State Archives of Zaporizhia oblast (period from 1800 to 1865) was become a main information source.

Keywords: Aleksandrovsk forststadt, Aleksandrovsk posad, county town, estate structure, urban development.

Анотація:

Заснування м. Олександрівська пов'язане з будівництвом Олександрівської фортеці, що входила до складу Дніпровської укріпленої лінії. До 1806 р. статус цього населеного пункту змінювався – форштадт, посад, повітове місто. Мешканцями міста ставали представники різних верств населення – відставні та діючі солдати, офіцери, члени їхніх родин, будівельники фортифікаційних споруд, кріпаки-втікачі з різних губерній, колишні кріпаки місцевих поміщиків, державні селяни, чиновники та ін. В статті розповідається, як відбувалося формування олександрівського купецтва та міщанства, які права, обов'язки та статки мали ці люди, в яких умовах проживали. Головним джерелом інформації стали документи з фондів ДАЗО, що охоплюють період з 1800 до 1865 рр.

Ключові слова: Олександрівський форштадт, Олександрівський посад, повітове місто, становий склад, міська забудова.

УДК 908 (477.64) «1780–1865»

Город Александровск был одним из населенных пунктов южной Украины, которые были основаны рядом с крепостными сооружениями XVIII в. Строители одной из семи крепостей Днепровской укрепленной линии, расположенной недалеко от Днепра, стали первыми жителями одноименного форштадта. Состав населения определялся спецификой этого поселения. Первая перепись населения Александровска была проведена в 1782 г. В форштадте проживало 7 купцов, 329 мещан, 47 разного звания жителей [6, с. 68]. В крепости значились 96 дворов, в которых насчитывалось 1248 душ обоюбого пола (духовного звания с женами и детьми – 11, военных и членов их семей – 810, обывателей с семьями – 215, дворовых служителей и членов семей – 125, каторжников, их жен и детей – 85) [6, с. 314].

Сведения о населении за 1783 г., приводимые Я.П. Новицким, ссылающимся на исповедные росписи Покровской церкви, несколько отличаются от приведенных выше. В форштадте Александровском насчитывалось в это время 73 двора. Проживало здесь 320 человек (199 душ м. и 121 ж. п.). Среди них – духовного звания 5 душ м. п. и 6 ж. п.; штаб- и обер-офицеров соответственно 9 и 8 (их детей – 3 и 3); обывателей 108 м. п. и 68 ж. п.; служителей обывательских 84 м. п. и 36 ж. п. [7, сс. 36–37]. Селились в городе и казаки, зимовники которых на момент строительства крепости располагались вдоль рек Московки и Днепра.

Статус Александровска в конце XVIII в. не был постоянным. С 1780 по 1785 г. Александровск фигурирует как уездный город Азовской губернии [8, с. 54]. 30 марта 1783 г. был издан Указ о назначении Александровска уездным центром Екатеринославского наместничества. В 1785 г. форштадт был переименован в посад. Через год здесь насчитывалось 116 дворов с населением в 954 души обоюбого пола.

В 1788 г. в городе обитало 1080 душ. В годы существования Новороссийской губернии (1796–1802 гг.)

среди уездных городов Александровск уже не значился [1, с. 136]. В документах этот населенный пункт именуется Александровским посадом Павлоградского уезда Новороссийской губернии [2, д. 7, л. 28].

После присоединения Крыма к России крепости Днепровской укрепленной линии утратили свое значение как военные сооружения, и в город начался приток гражданского населения. В 1802 г. в Александровской крепости проживало 236 душ [2, д. 11, л. 124].

В 1795 г. территория Александровска получила четкие границы. Поселению отмежевали 2784 дес. 2337 саж. земли. Был составлен план и оформлена межевая книга [7, с. 173]. 5 июня 1806 г. Александровск получил статус уездного города Екатеринославской губернии. 10 сентября были проведены выборы должностных лиц, 15 октября официально открылись уездные учреждения. 2 августа 1811 г. был утвержден его герб [1, сс. 136–137]. Статус городских жителей, создание органов управления в городах регламентировались «Грамотой на права и выгоды городам Российской империи» от 21 апреля 1785 г.

Для управления городским хозяйством, общественными и судебными делами горожан создавалась ратуша. Бургомистра и двух ратманов избирали на три года. Городского старосту и судей – ежегодно. Разрешалось иметь собственного писаря. Это было актуально для того времени, так как даже те, кого избирали в органы местного самоуправления, были неграмотными. По закону эти люди не имели права «... никому поверять вместо себя подписывать бумаг, но прикладывать именные свои печати» [5, с. 185]. Для участия в выборах существовал возрастной и имущественный ценз. Ратуша осуществляла запись в купечество и мещанство; выдавала свидетельства на подряды, выдавала паспорта, оформляла договоры о найме недвижимости, осуществляла надзор за иногородними торговцами и промышленниками, организовывала городские торги, осуществляла ведение книг

городских земель и строений, утверждала купчие на недвижимую, производила освидетельствование качества товаров, выдачу мер и весов. Дома бургомистра, ратманов и городского старосты освобождались от постоя. В 1814 г. обязанности бургомистра Александровской городской ратуши исполнял Алексей Григорьевич Чуйков [2, д. 115, л. 5]. В 1813 г. городским старостой был избран мещанин Иван Чорный, который должен был собирать подати, «чинить аресты нерадивым и неправым», хранить деньги. Свою деятельность староста осуществлял под руководством ратуши. Вступая в должность, он давал клятвенное обещание «служить до последней капли крови» [2, д. 91, лл. 1–2]. В 1815 г. для надзора за правильностью торговли и взимания городских налогов был избран купец 3-й гильдии Алексей Ярошов; для освидетельствования иностранных товаров – купец 3-й гильдии Алексей Громов [2, д. 102, лл. 47–49]. В 1817 г. городовой старостой избирают М. Подымского [2, д. 113, л. 2]. В 1819 г. эту должность занимал мещанин Василий Дементьев. Сбор податей осуществлял Василий Безруков, смотрителем иностранных товаров был – Дмитрий Симаков. В 1820 г. городовой старостой становится Василий Кравцов, сборщиком податей – мещанин Петр Приходько, смотрителем за продажей рыбы и прочих съестных припасов – Андрей Петров, надзором за иностранными товарами ведал Дмитрий Симаков. Полицейские функции исполнял Григорий Таран. Бургомистром в этом году был купец Е.П. Карпушев, ратманами – А.М. Захарин, Люенков [2, д. 122, лл. 38–41]. Контролю за торговлей уделялось много внимания, так как поступление налогов с торговой деятельности было основной статьей доходов городского бюджета. Рынок и ярмарки обеспечивали горожан продуктами питания и находились под контролем городских властей.

В период неурожая 1833 – 1834 гг. проблема нехватки продовольствия остро встала и перед жителями города Александровска. Бургомистр Чуйков принимал участие

в заседаниях уездной комиссии народного продовольствия. На территории крепости был создан магазин для складирования поступающего хлеба, в который смотрителями назначили поручика Г.С. Кошевского и коллежского регистратора Ф.А. Бабенко. Охрану осуществляли солдаты из инвалидной команды. Но, как показала проверка 6 декабря 1833 г., службу они несли только ночью. Поэтому пришлось привлекать дополнительных людей. В ситуации, когда прокормить себя не могли не только крестьяне, но и представители всех сословий города, составлялись списки нуждающихся. В Александровске проживало много отставных солдат. Городничий Игнатий Синцов сообщал в уездную комиссию о том, что солдаты и их семьи «лишены всех средств к пропитанию» и очень нуждаются в помощи. Кроме того в семьях многих солдат на воспитании были кантонисты. Городские власти составили списки и передали их в комиссию, откуда поступило распоряжение смотрителям магазина выдать 68 взрослым по 30 фунтов и 33 детям по 15 фунтов хлеба [4, д. 10, лл. 5, 7, 9, 13]. На Александровский склад завозили рожь и пшеницу (в виде зерна и муки), овес, гречиху, ячмень. Поставки осуществляли гужевым транспортом, а с открытием навигации – на баржах по Днепру. Помощь оказывалась не только продовольствием, но и деньгами. В списки нуждающихся горожан были внесены фамилии солдат, офицерских жен, дворян, мещан, разночинцев. Всего в городе было роздано 1189 руб. [4, д. 7, лл. 117–120; д. 4, лл. 2, 4–5, 7].

Наиболее многочисленную группу жителей уездного города Александровска составляли мещане – основное податное сословие. Александровские мещане в 1850 г. платили следующие подати: подушную – 3 руб. 72 коп. серебром; государственную – 71,4 коп.; земские повинности – 1 руб. 14 коп.; на обеспечение народного продовольствия – 59 коп.; на тюремные помещения по общественной раскладке – 21,5 коп. серебром [1, д. 581, лл. 1–25].

Эти люди были приписаны к своим городским обществам, и покидать место жительства могли только по временным паспортам. Стать мещанином другого города можно было только с разрешения властей. Мещане несли рекрутскую повинность, подлежали телесным наказаниям, не имели права поступать на государственную службу. Принадлежность к сословию была наследственной. Причислиться к мещанам могли лица обязанные избирать род жизни, государственные крестьяне (при условии получения согласия общины и согласия властей), вольноотпущенные крестьяне. Запись производилась с согласия мещанского общества, потому как оно несло ответственность за своевременную уплату налогов каждым его членом. Но существовал и ряд категорий лиц, которых могли записать в мещане без согласия общества (незаконнорожденные воспитанники сиротских приютов, питомцы воспитательных домов; принявшие христианство иноверцы; дети церковнослужителей; дети канцелярских служащих и пр.). Решение вопроса по этим людям принимала казенная палата. Так же распоряжением свыше в мещане записывали и цыган-ремесленников. В 1816 г. в Александровске числилось 16 семей цыган. В конце 1806 г. мещан в городе насчитывалось 234 человека [1, д. 35, л. 70; 7, д. 57, лл. 36–40]. По переписи 1816 г. мещан-христиан в городе проживало 622 человека (323 м. п. и 299 ж. п.), мещан-евреев – 10 м. п. и 14 ж. п. [3, д. 57, лл. 44 об.–45]. По переписи 1835 г. мещан-христиан было 442 души м. п. и 474 – ж. п. Мещан-евреев 25 м. п. и 32 ж. п. [3, д. 167, л. 131]. По результатам 10 переписи, проведенной в 1858 г., в городе проживало мещан-христиан 740 душ м. п. и 765 ж. п. Мещан-евреев соответственно 29 и 32 души [3, д. 275, л. 103].

Следующую по численности группу населения составляли купцы. По Городовому Положению 1785 г. регламентация отнесения купечества к той или иной гильдии была следующей: для причисления к первой гильдии

размер капитала должен был составлять от 10 000 до 50 000 руб, ко второй – 5000 – 10 000 руб., к третьей – 1000 – 5000 руб. С 1807 г. соответственно – 50 000 руб., 20 000 руб., 8000. В первые годы XIX в. среди жителей Александровска находились желающие записаться только в третью гильдию, их капитал немного превышал 2000 руб. 22 декабря 1803 г. в купцы решил записаться александровский мещанин А.Г. Чуйков, обладавший капиталом в 2500 руб. [2, д. 15, лл. 16, 20].

В октябре 1804 г. в Александровске насчитывалось 28 душ м. п. купцов. В 1806 г. купцов-христиан было 39 душ м. п. Их капитал составлял 40 338 руб. [2, д. 23, лл. 13–15].

В 1816 г. в г. Александровске проживало 7 купцов 3-й гильдии с семьями: Афанасий Михайлович Захарин 56 лет, его брат Лев Михайлович Захарин 43 лет (принятый в купечество в 1816 г.), Алексей Григорьевич Чуйков 40 лет (причислен к купечеству в 1804 г.) [2, д. 15, л. 16], Емельян Павлович Карпушев (Журавлев) 27 лет, Евстрат Еремеевич Каратков 46 лет, Флор Матвеевич Нижегородцев 47 лет, Евстафий Иванович Сметанин 30 лет [3, д. 57, лл. 1–2 об.].

В документах переписи 1835 г. значит, что купцы А.М. Захарин, Е.П. Карпушев (Журавлев) «перечислены» в мещане в 1821 г., Е. Е. Каратков – в 1822 г. По итогам переписи за 1835 г. в г. Александровске было зарегистрировано купцов-христиан 23 человека м. п. и 20 – ж. п. [3, д. 167, лл. 53–57]. В 1850 г. купеческое население и христианское, и еврейское составляло 90 душ м. п. и 81 ж. п. [3, д. 233, л. 2]. По сведениям 10-й ревизии (1858 г.) в городе проживало 37 семей купцов-христиан (120 душ м. п. и 101 ж. п.). В именном гильдейском списке 1861 г. Павел Львович Захарин числится купцом 2-й гильдии [2, д. 888, л. 56]. На 1864 г. Павел Львович Захарин объявил капитал в 15 000 руб., был причислен к 1-й гильдии. Он уплатил гильдейскую подать – 265 руб., земскую

повинность – 65 руб., приобрел два билета на промышленные заведения по 5 классу – 20 руб., два свидетельства на право торговли для братьев Михаила и Якова – 20 руб. Плата в городской доход составила 37 руб. 50 коп. К нему присоединился Абрам Григорьевич Островский [2, д. 847, лл. 123, 61]. Ко 2-й гильдии были причислены александровские купцы И.М. Щедрович, А.И. Пономарев, Ш.Г. Альтцшулеров, Е.С. Разоривина, А.Т. Боброва, Я.П. Гавришов, П.Г. Шульгин, М.В. Белоноженко, А.Г. Регирер, В.С. Бродская, С.Ф. Зверев, Ф.Т. Пашков, А. Миллер, Х.Л. Бердичевская, А.М. Гольденштейн, А. Коробкова, В.Е. Акселенко, С.Я. Константиновский, А. Ляшенко, В. Сипягин, И.И. Каминский, П.Е. Лелюков, Е.Н. Аксютин, К.В. Самойлов, Г.М. Коробцов, Р. Бовенко, И.И. Хаст, М.А. Чудновский, И. Хмиров, Н. Рубинович, Е.М. Пешкова, А.С. Николенко, Н.А. Музыкин, А. Гольдштейн. В это же время к александровским купцам причисляются жители Павлограда, Кременчуга, Никополя, [2, д. 847, лл. 3, 8, 10–111, 13, 20, 22, 26–27, 32–33, 36, 40–41, 44, 48, 57–59, 62, 70, 72–76, 87–88, 94–98, 104–105, 107–108, 120, 125, 136, 155–156, 160, 163, 169].

Много интересной информации содержится в «Списке жителей Александровска имеющих недвижимое имущество и его стоимость» за 1865 г. На территории города располагалось 281 домовладение, в предместье и Слободке – 205, в Карантинке – 98. Домовладельцами в городе были представители разных сословий. Мещане: в городе – 121 (христиане), 6 (евреи); в предместье и Слободке – 72, в Карантинке – 42. Чиновники и члены их семей: в городе – 44, в предместье и Слободке – 4. Дворяне: в городе – 4, в предместье и Слободке – 3. Купцы-христиане: в городе – 17, в предместье и Слободке – 4; купцы-евреи: в городе – 5. Государственные крестьяне: в городе – 21, в предместье и Слободке – 82, в Карантинке – 24. Меннониты: в городе – 5, в Карантинке – 1. Офицеры и члены их семей: в городе – 11,

в предместье – 1. Солдаты: в городе – 7, в предместье – 11, в Карантинке – 6. Солдатки: в городе – 7, в Карантинке – 1. Отставные солдаты и унтер-офицеры: в городе – 11, в предместье и Слободке – 22, в Карантинке – 22. Священнослужители: в городе – 4. Писари: 3 – в городе, 1 – в Карантинке. В городе: один почтальон, 2 фельдшера, 1 лекарский ученик. В городе: 2 еврея-земледельца, 1 вольноотпущенный. В Карантинке: 1 вольноотпущенный, 1 бессрочноотпущенный, 1 свободный хлебопашец.

Жители города Александровска в начале XIX в. по образу жизни мало отличались от крестьян. Во дворах они держали скот, обрабатывали огороды, жили в основном в плетнево-мазанковых домах крытых соломой или камышом. Но все же существовало и важное отличие – город был средоточием ремесла и торговли.

В 60-е гг. XIX в. в Александровске насчитывалось всего 8 каменных построек: дом мещанина Федора Лепехина стоимостью 1500 руб., два дома братьев Захариных (6500 руб.), дом генерал-майора Осипа Гладкого (3000), полутораэтажный дом и двухэтажный с мельницей и маслобойней на первом этаже меннонита Якуба Янца (7000 руб.), мельница купца Андрея Миллера, семья которого обитала в земляном доме (стоимость недвижимости – 2500 руб.), баня еврейского общества (300 руб.). В Слободке располагался каменный магазин (склад) провиантского ведомства. Интересно, что купец Захарин еще в ноябре 1813 г. заключил контракт с кременчугским мещанином Кузнецовым на постройку кирпичного дома [2, д. 91, л. 65, 76].

В некоторых случаях жители города строили дома из дерева на каменном фундаменте (таких строений в городе было 10, в предместье – 1), или только из дерева (в городе 26, в предместье 2). Каменный фундамент позволял устраивать под домом подвалы, которые служили купцам и мещанам, занимающимся торговлей, складскими помещениями для товаров. Из дерева были сооружены и

три мясные лавки, которые принадлежали мещанам Емельяну Белошкову, Иосифу Сукаленко и Онуфрию Гаврикову. Эти строения оценивались в 50 и 30 руб. Купец 2-й гильдии еврей Гольденвейзер устроил в деревянной постройке водочный завод. Меннонит Андрей Ливен владел деревянным домом и мельницей. У купцов 1-й гильдии братьев Захариных в предместье были построены дом деревянный на каменном фундаменте, дом деревянный без фундамента, лавка и надворные постройки (3500 руб.). Из дерева на каменном фундаменте был построен в городе и еврейский молитвенный дом, стоимостью 100 руб. и Александровское уездное училище (1000 руб.). Деревянной была и баня нижних чинов инвалидной команды (65 руб.). Строения в городе были разного уровня. У коллежского секретаря Моисея Нестелея деревянный дом на каменном фундаменте, да еще и крытый железом, оценивался в 3750 руб. Собственность протоиерея Андрея Сухомлинова – в 3500 руб. Дом купца Ляшенко – 500 руб. Среди владельцев деревянной недвижимости были люди состоятельные – дворяне, купцы, чиновники, торгующие мещане.

Основную массу строений составляли плетневые дома. В городе их насчитывалось 242, в предместье и Слободке – 187, в Карантинке – 101. Типовыми эти дома не были, каждый хозяин сооружал или покупал себе жилище исходя из материальных возможностей. У жены губернского секретаря Пелагеи Моравской в собственности был плетневый дом с флигелем и надворными постройками, стоимостью 1000 руб. У жены губернского секретаря Олимпиады Панасенко – стоимостью 150 руб. Дом мещанина Петра Ищенко оценивался в 300 руб., отставного солдата Степана Прядки – 100 руб., отставного солдата Каленика Ковалевского – 25 руб. Владелец четырех мельниц меннонит Андрей Янцен владел двумя такими домами. Его недвижимость оценивалась в 7000 руб. Жилище коллежского регистратора Якова Новицкого оценивалось в 100 руб. В предместье в плетневых домах проживали

мещане: Иосиф Кияшко, владевший двумя ветряными мельницами (1500 руб.), Федор Лепехин, хозяин кирпичного завода (250 руб.). У купца 1-й гильдии Ивана Ловягина помимо двух плетневых домов на участке была баня, лавка, дворовые постройки (его имущество оценивалось в 2000 руб.). Рядом с ним проживал государственный крестьянин Герасим Найденов, владелец ветряной мельницы. В то же время отставной солдат Иван Таранов, рядовые Тимофей Алексеенко, Сидор Борисенко, жена дворянина Лакисова жили в плетневых домах стоимостью 10 руб. Недвижимость мещанина Лаврентия Ткаченко и жены солдата Феклы Канебасовой оценивалась в 5 руб.

Некоторые горожане обитали даже в землянках (в городе – 1, в предместье и Слободке – 2).

В городе работали кузницы, принадлежавшие мещанам Цинкиненко, Гетьману, Горбутовичу и нижним чинам Александровской инвалидной команды. В Карантинке – салотопенный и кирпичный заводы братьев Захариных, кирпичный завод меннонита Андрея Янца, ветряная мельница мещанина Дмитрия Алексеенко.

Недвижимость, оцененная в 50 рублей и выше, облагалась налогом.

Стоимость строений	Сумма налога
50–60 руб.	25 коп.
100 руб.	40 коп.
150 руб.	60 коп.
200 руб.	80 коп.
250 руб.	1 руб.
300 руб.	1 руб. 20 коп.
500 руб.	2 руб.
2000 руб.	8 руб.
3000 руб.	12 руб.
3500 руб.	14 руб.
4000 руб.	16 руб.

У части жителей города при домах были огороды: у коллежской асессорши Ольги Куц, губернского секретаря Григория Крамаренко, жены титулярного советника Ольги Киселевой, вдовы коллежского регистратора Устиныи

Дмитриенко, мещанина, писца 3-го разряда Осипа Чернявского, коллежского регистратора Ивана Андреева, вдовы титулярного советника Варвары Добрыниной, наследников писца 2-го разряда Григория Морозова; дворянок Татьяны и Дарьи Богаевских, Елены Фалт; купца Иосифа Щедровича; мещан Платона Приходько, Герасима Позднякова, Павла Ловягина, государственных крестьян Леонтия Кравцуна и Епифана Зубарева. Обрабатывали огороды и некоторые мещане предместья и Слободки. А вот у обитателей Карантинки их было намного больше – 39 участков.

Естественно, что наличие недвижимости такого уровня в городе создавало много проблем для городских властей. Деревянные, плетневые дома, крытые соломой и камышом, часто горели. Жители города несли убытки. Функции пожарных в городе долгое время исполняли трое служащих инвалидной роты. Обеспечивать их инвентарем – дрогами, бочками, ведрами, лопатами должна была ратуша. Но средств, как всегда, не хватало. В 1806 г. на ремонт пожарного инвентаря было потрачено 5 руб. 80 коп. В 1820 г. на приобретение двух лопат железных, четырех лопат деревянных, одного дрючка для дрог и ремонт одной бочки было потрачено 7 руб. 50 коп. В 1855 г. на содержание 3 пожарных из городского бюджета было израсходовано 52 руб. 20,5 коп. Несмотря на малочисленность пожарной команды, городским властям было сложно изыскивать средства на обмундирование, питание, лечение этих людей. Чтобы предотвратить пожары в строениях, принадлежащих городу, необходимо было регулярно очищать печные трубы. С 1863 г. городскую пожарную службу начали комплектовать из вольнонаемных. Но, как всегда, в городе все делали не спеша. И только через пять лет для пожарной команды купили трех лошадей, построили сарай для хранения инвентаря, который закупили [2, д. 696, лл. 54, 60, 151].

В 60-е гг. XIX в. Александровск, будучи уездным центром, все еще оставался заштатным городишком,

немногим отличающимся от казенного села. Изменения в жизни его обитателей начались в 70-е гг. в связи со строительством железной дороги, повлекшим за собой развитие промышленности, строительной отрасли, активизации торговли. Только в конце века выгодное географическое положение города начинает приносить свои плоды.

Джерела та література

1. Городские поселения в Российской империи. Санкт-Петербург : Типография Товарищества «Общественная Польза», 1861. Т. 2. 599 с.
2. ДАЗО, ф. 1, оп. 1
3. ДАЗО, ф. 12, оп. 2
4. ДАЗО, ф. 219, оп. 1
5. Иванов П. Обозрение правъ и обязанностей Россійскаго купечества и вообще всего средняго сословія. Москва : Типография П. Кузнецова, 1826. Часть 11. 278 с.
6. Макидонов А.В. Днепровская линия (1770–1797). Запорожье : Акцент Инвест-трейд, 2014. 556 с. : илл., табл.
7. Новицкий Я.П. История города Александровска (Екатеринославской губ.) въ связи съ исторіей возникновенія крепостей Днепровской линии. 1770–1806. Екатеринославъ : Типографія Губернскаго Земства, 1905. 176 с.
8. Тимофеенко В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. Киев : Наукова думка, 1984. 219 с.

ЗАПОРІЖКА СПАДЩИНА В УРБАНІСТИЧНОМУ ПРОСТОРІ ОЛЕКСАНДРІВСЬКА: ДО ПИТАННЯ ВИВЧЕННЯ АРХІТЕКТУРНО-МІСТОБУДІВНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ І ЛОКАЛІЗАЦІЇ МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ УНІКАЛЬНИХ ДОДЕКАГОНОВИХ ПРАВОСЛАВНИХ ХРАМІВ В М. ЗАПОРІЖЖЯ

Харлан Олександр Вікторович
Придніпровська державна академія будівництва та архітектури

Abstract:

The work is devoted to the problem of conservation studies on the localization of Orthodox religious buildings of the XVIII-XIX centuries in the structure of the city of Aleksandrovsk.

Keywords: Zaporizhzhia city, Aleksandrovsk city, fortification object, urban planning, security zones, historical inhabited place.

Аннотация:

Работа посвящена проблеме памятникоохранных исследований по локализации православных культовых сооружений XVIII-XIX ст. в структуре города Александровск, позднее левобережной части современного города Запорожья в контексте уточнения и определения зон охраняемого археологического слоя в центральной части исторического населенного места.

Ключевые слова: город Запорожье, город Александровск, wooden church, cossacks, urban planning, a zone of a protected archaeological layer, historical site.

УДК 911.373+904:72/726:27-523.42 «18/20» 94 (477)

Історичне місто Запоріжжя, занесене до Списку історичних населених місць України. Під час проведення пам'яткоохоронних досліджень його теренів в різні роки було виявлено та зібрано значну кількість матеріалів, що стосуються історико-містобудівного розвитку міста. Виявлено цікаві матеріали, що потребують уваги дослідників, відносно виникнення та існування православних культових споруд Олександрівська, що протягом тривалого часу (кін. XVIII–кін. XIX ст.) являли собою важливі акценти середовища центральних частин окремих містобудівних утворень, які з часом розвивалися і об'єднувалися, утворюючи міську тканину. Давні поселення виникали і існували підпорядковуючись ландшафтним й стратегічним факторам. Перші культові споруди виникали в структурі крупних поселень. З часом навколо них виникали громадські центри з комплексом будівель та функцій.

Серед давніх культових споруд, які не збереглися на теренах міста, акцентуємо увагу на два храми, які належали до унікального типу дерев'яних ярусних ротонд (додекагонів). Основний об'єм цих храмів – гранчастий (12 граней) зрубно-каркасної конструкції був збудований з дерев'яних соснових колод на кам'яному підмурку, двозаломний світловий верх з дубовими конструкціями спирався на дерев'яний зруб, який окреслював в інтер'єрі підбанний простір. В основному об'ємі влаштовувались віконні отвори в два яруси, ззовні основний об'єм був вертикально ошальований дошками з нащільниками. Дослідники вказують на давнє походження конструктивної і розпланувально-просторової системи подібних споруд (І. Могитич, В. Вечерський) [1, 445].

Покровська дерев'яна церква зведена у передмісті (посаді) Олександрівської фортеці в 1773 р. на кам'яному фундаменті, реконструйована в 1787–1789 рр. зі збереженням первинних архітектурно-конструктивних особливостей. За матеріалами Я.Новицького відомо, що церкву будували на кошти «посадських мешканців і меценатів», серед яких більшість складала запорожці

(Летючий, Зінчук, Гайдук, Карбула, Галичий, Нескреба, Самчика, Кенебас та інш.). З 2007 по 2010 нами проводилися натурні обстеження ймовірного місця розташування даної споруди, за архівними матеріалами досліджувались її архітектурно-містобудівні особливості [2]. В сенсі візуального сприйняття Покровський храм розміщувався дуже вдало. Закладений спочатку на центральному майдані фортифікаційного укріплення він завжди являв собою значну доміанту Олександрівської округи (мал.1, б). За записами священника цієї церкви І.Чорного, споруда мала у вишину 121/2 саж., діаметр головного об'єму сягав 9 саж. (19,2 м – О.Х.) [3, 2]. Престол було зроблено з дубових дощок, в рівень з підлогою, його довжина дорівнювала 13/4, ширина 1 арш. 10 вершк., висота 1 арш. 6 вершк. Іконостас було виготовлено з дерева в три яруси. При вівтарній

Мал. 1. Покровський соборний храм: а. – схема розміщення церковних ділянок Покровського соборного храму (блакитний колір – проектна пропозиція на плані 1823 р.; помаранчевий колір – дерев'яний Покровський храм, дзвіниця і церковна ділянка в 1800 р.; жовтий колір – кам'яний Покровський собор з церковною ділянкою, торговими рядами і прилеглими житловими кварталами на поч. ХХ ст.); б. – Зовнішній вигляд дерев'яного храму (малюнок автора 2006 р. за архівними фотоматеріалами кін. ХІХ ст.).

частині було влаштовано невеличкі ризницю і бібліотеку. Дах було покрито листовим залізом, що фарбувалося в зелений колір. Маківку прикрашав залізний чотирьохкінцевий хрест. В 1803 р. в храмі було встановлено новий іконостас. Поблизу (на південний захід від храму) в 1870 р. було збудовано кам'яну дзвіницю. Після 1890 р. дерев'яну церкву розібрали, на місці вітваря було знайдено закладну дошку з написом [4]. До сьогодні місце розташування храму залишалося невідомим.

Також існує плутанина з приводу зображення Олександрівської ротонди. Це сталося в наслідок того, що на теренах міста існувала ще одна храмова споруда додекагонового типу! Вознесенська церква існувала у слободі Вознесенка (зараз в межах міста) з 1827 р. (мал. 2). За припущеннями дослідників, церкву почали будувати в 1823 р. (рік зафіксований метричними книгами храму).

Нами вводилися до наукового обігу додекагони (ротондальні храми) на теренах колишнього Запорожжя [5, 15], де ми констатували наявність відмінних

Мал. 2. Вознесенський храм: а. – схема розміщення церковної ділянки (помаранчевий колір – дерев'яний Вознесенський храм і огорожа церковної ділянки 1827 р.; жовтий колір – кам'яна Вознесенська церква з вуличною мережею і прилеглими житловими кварталами на поч. ХХ ст.); б. – Зовнішній вигляд дерев'яного храму (малюнок автора 2006 р. за архівними фотоматеріалами кін. ХІХ ст.).

особливостей кожного з вищезгаданих храмів (масштаб, архітектурно-конструктивні особливості і інш.). Після співставлення низки джерел головним завданням залишалася локалізація місць розташування двох унікальних храмів. Нарешті нові маловідомі архівні дані дозволили виконати це завдання.

Неоціненну допомогу у вивченні архітектурно-містобудівних особливостей давніх додекагонових храмів на теренах міста можуть надати археологічні дослідження. Враховуючи важливість і унікальність даних об'єктів, вперше наводимо опис місць локалізації їхнього розташування в сучасній міській планувальній системі.

Покровська дерев'яна соборна церква (мал. 1, а) розташовувалася в міському кварталі обмеженому проспектом Соборним, вул. Троїцька, Поштова, Покровська. За виконаною нами схемою добре видно, що на місці вітварної частини зараз розміщується двоповерхова будівля кафе «Посейдон» по пр. Соборний, 37, однак для дослідження вільною залишається західна частина храму. Заслугує на увагу й вільна від забудови колишня церковна ділянка, на якій можна досліджувати залишки поховань і фундамент кам'яної дзвіниці з південно-західного боку від фундаменту храму. На нашій схемі ми позначили також місце розташування кам'яного Покровського собору 1890 р. (місце також слід ретельно досліджувати) і проєктне рішення розташування собору за конфірмованим планом 1823 р.

Пошуки розміщення Вознесенської дерев'яної церкви (мал. 2, а) також уможливлюються після наших досліджень. Кам'яна Вознесенська церква вже була предметом пошуків запорізьких дослідників (за матеріалами археологині О. Дровосекової та історика П. Бойка). Поруч з нею певний час існувала стара церква. За нашою схемою споруда локалізується на Центральному бульварі на північний захід від центральної частини багатоквартирного житлового будинку по Центральному бульвару, 23. Вітварна частина кам'яної церкви,

вірогідно, втрачена на сьогодні. Західна частина з дзвіницею цілком заслуговує на подальше дослідження. Давня Вознесенська церква позначена нами на південний захід від кам'яної. Ділянка її розміщення вільна від забудови і потребує на подальше вивчення. Доцільним вважаємо розпочати міський проєкт археологічного дослідження місць існування унікальних ротондальних (додекагонових) культових споруд.

Джерела та література

1. Харлан О.В. Олександрівська ротонда. До питання локалізації місцезнаходження та архітектурно-містобудівні властивості / *Софійські читання*. Вип. 6. Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції «Християнські святині – скрижалі Вічності, Мудрості й Краси : нові грані пізнання» (м. Київ, 26–27 травня 2011 р.). Київ, 2013. С. 444–450.

2. Харлан О.В. Особливості типологічної еволюції дерев'яної храмової архітектури на території Півдня України сер. XVIII – поч. XX ст. (на прикладі Катеринославської губернії) : дис. ...кандидата архітектури : 18.00.01 / О.В. Харлан. Київ, 2010. 241 с.

3. Чорный И.А. Соборная Покровская церков уезнаго города Александровска Екатеринославской епархии, во имя Покрова Пресвятой Богородицы / Иоанн Андреевич Чорный. 1887 (рукопис).

4. Горбань Г.В. Свято-Покровский собор. Запорожье : СП «Интербук», 1991. 60 с.

5. Харлан О.В. Особливості типологічної еволюції дерев'яної храмової архітектури на території Півдня України сер. XVIII – поч. XX ст. (на прикладі Катеринославської губернії) : автореферат дис. ...кандидата архітектури: 18.00.01 / О.В. Харлан. Одеса, 2010. 20 с.

ПОНЯТТЯ «ІСТОРІЯ МІСТА» Й «ІСТОРІЯ ТЕРИТОРІЇ МІСТА» ТА ЇХ ЗАСТОСУВАННЯ НА ПРИКЛАДІ ДОСЛІДЖЕННЯ МИНУЛОГО М. МАРГАНЕЦЬ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Грибовський Владислав Володимирович
Інститут української археографії та джерелознавства
імені М.С. Грушевського НАН України

Abstract:

The distinguishing features of ideological narratives, which determine the dating and vision of the evolution of the cities in Steppe Ukraine, are described and analyzed as a tool for the appropriation of territory. Arguments are stated that the distinction between the concepts of «history of the city» and «history of the territory of the city» allows us to block ideological interventions in scientific research.

Keywords: urban studies, ideology, Zaporizhzhya Cossacks, manganese mining industry.

Аннотация:

Охарактеризованы отличительные черты идеологических нарративов, которые определяют датировку и видение эволюции городов Степной Украины, а также являются инструментом присвоения территории. Изложены аргументы о том, что разграничение понятий «история города» и «история территории города» позволяет блокировать идеологические интервенции в научное исследование.

Ключевые слова: урбанистика, идеология, запорожское казачество, марганцеворудная промышленность.

Понятійний інструментарій, застосований у дослідженні історії населених пунктів Степової України, потребує налаштування на деконструкцію ідеологічних практик історіописання, спрямованих на доведення «історичних прав» щодо зазначеного регіону. Процедура такого доведення, в чиїх би інтересах її не чинили, сама по собі не є науковою операцією (попри інколи вправне її вдавання), адже має у своїй основі політично зумовлені схеми наративу, літературні метафори й публіцистичний стиль аргументації. Ця процедура є байдужою до комплексного аналізу джерел й уникає врахування результатів дослідження різних аспектів наукової проблематики. Натомість – прагне вибірковості й припасування емпіричного матеріалу до наперед заданої наративної схеми.

Російський імперський наратив наголосив на відсутності в степовому регіоні місцевих соціокультурних укладів (буквальне розуміння «Дикого Поля»), творенні тут міст «з нічого», завдяки акту волі російських монархів, спрямованій на захист своїх підданців від ворожих сил. Звідси походить ідея історичної дії як благодіяння, що зобов'язує до вдячності, а, отже, і вічності підданства; невизнання ж благодіяння вважається за невдячність і зраду, що заслуговує на осуд і кару. Появу перших міст у Степовій Україні ця схема пов'язала з «часами очаківськими і впокорення Криму», як форпости в «боротьбі проти хижацтва татар і турків». Ця наративна схема відображена у величезному масиві літератури, що досі чинить потужний вплив на масові історичні уявлення [2, с. 17–28] та живить, за висловом В. Ключевського, «політику археологічних реставрацій» (як-от «проект Новоросія»).

Радянський наратив не заперечив імперську модель історіописання щодо появи (датування і тлумачення політичного контексту) міст у Степовій Україні, посилив концепт «боротьби з турецько-татарською агресією» й лишив без змін бачення «Дикого Поля» як порожнього

простору. Ця схема абсолютизувала радянську індустріалізацію як початок стрімкого розвитку міст регіону й постання нових промислових (отже – міських) центрів.

Український національний наратив пов’язав витoki міст Степової України із запорозьким козацтвом і, в окремих випадках, докозацькими часами. Активізація дослідження українськими істориками минувшини регіону на зламі ХХ–ХХІ ст. створила наукове підґрунття для такого пов’язання. Частковій деконструкції піддано бачення «Дикого Поля», задане імперським і радянським наративами. Однак тюркська ойкумена лишилася слабо вписаною до схеми української історії, що почасти зберегла концепт «боротьби з турецько-татарською агресією». Від попередніх підходів до історіописання лишився умоглядний окрес «числа й порядку» Запорозьких Січей, що позначився на спробах обґрунтування витоків окремих міст (Нікополь, Марганець, Запоріжжя).

Історія міста Марганець розроблена слабо. Основу бачення його минулого складає нарис, розміщений в «Історії міст і сіл УРСР» [4] і досі відтворюваний інтернет-ресурсами. З формального погляду, історія цього міста ідеально відповідає схемі радянського наративу: 22 жовтня 1938 р. Президія Верховної Ради УРСР постановила про створення міста Марганець з населених пунктів: Городище, Закам’янка, Новоселівка, Миколаївка. Втім у документації місцевих органів радянської влади «місто Марганець» позначали ще в 1934 р.; основні містоутворювальні об’єкти (марганцеві рудники) були відновлені й модернізовані за перших п’ятирічок; тоді ж стрімко зросла чисельність населення й почала складатися міська інфраструктура. Однак ретроспективний погляд на становлення промисловості на території міста виходить за межі радянського періоду й має своїм початком 1891 р., коли з’явилися перші марганцеві копальні. У 1904 р. відкрили станцію Марганець [1, с. 53–88]. Тобто офіційному проголошенню міста передувало майже 50 років існування

промислових та поселенських осередків в його межах. Крім того, початок промисловості тут поклали акціонерні товариства (Дніпровське, Провіданс та ін.) західноєвропейського походження. Це підважує радянський наратив історії міста й суперечить схемі імперського історіописання.

Сільські поселення в межах сучасної території міста, як і дотичні до нього населені пункти (с. Червоногригорівка Нікопольського району, в минулому – Чернишівка, від якого відокремилися села Городище й Закам’янка, та ін.), виникли наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст., тобто за Російської імперії, внаслідок проваджуваних її урядом колонізаційних заходів. Втім першими мешканцями цих сіл були запорожці, зігнані з довкружних зимівників (р. Червона Кам’янка) в 1780-х роках [1, с. 47]. Тамтешні мешканці довго зберігали пам’ять про запорожців та, інколи, пов’язували себе з ними. Тому й місцеві краєзнавці вважають витоком свого міста Томаківську Січ, розташовану, як вважається, на о. Томаківка, що нині перебуває в межах міста [3]. Однак у науковій літературі заявлені аргументи на заперечення такої, адже відсутні джерела, що переконливо посвідчують Січ на о. Томаківка. Натомість джерела відображають тимчасові козацькі табори й осідки в цьому краї наприкінці XVI – в середині XVII ст. За часів Нової Січі тут згадані окремі козацькі зимівники, не поєднані в цілісне поселення. Більше того, до кінця 1760-х років зберігався ритм посезонного перебування запорожців (літо) та кримських чабанів і ногайців (зима), що простежується з середини XVI ст. [1, с. 36–38, 45–46]. Тож виведення початку м. Марганець від запорозьких оселищ не має наукових підстав.

Утім, з територією міста пов’язані важливі епізоди української історії. У 1579 р. Б. Папроцький посвідчив козацький табір на о. Томаківка й вибори тут на гетьмана С. Зборовського (перший опис самовидцем

козаків за порогами Дніпра, хибно витлумачений як посвідчення Томаківської Січі). Безсумнівною є локалізація тут табору Б. Хмельницького навесні 1648 р. Поблизу острова, при р. Грушівка, був зимівник кошового отаман І. Сірка, де він скінчив свої дні. У 1686 р. на о. Томаківка зупинявся табором гетьман І. Самойлович. У 1697 р. тут саме лубенський полковник Л. Свічка облаштував табір для гетьмана І. Мазепи, де той перебував у серпні того ж року. Однак все це діялося на території міста задовго до його появи і без жодного причинно-наслідкового зв'язку з ним.

Таким чином, історико-демографічні процеси в краї неможливо адекватно відтворити в моделі безперервної лінії розвитку, постання одного на основі іншого. Цим процесам притаманні дискретність і залежність від зовнішніх чинників, політико-економічної кон'юнктури, імпульсів різної хронологічної й територіальної локалізації. Всі ідеологічні наративні схеми створюють телеологічні проєкції, що проводять довільні лінії тягlosti від уявної точки відліку до політично визначеної мети, чинять модернізаторський анахронізм, проєктуючи характеристики сучасності на далекі від неї часи.

Блокувати ідеологічні інтервенції в урбаністичні дослідження можна засобом застосування дистинкцій, що спростовують лінійний телеологізм і звужують простір довільної вибірковості, перенаголошення того чи іншого аспекту. Дистинкція передбачає розмежування понять:

– «історія міста» є позначенням комплексу дослідницької операції з виявлення чинників творення міста, простеження появи міського осередку і його подальшої еволюції.

– «історія території міста» позначає історичну предметність у сучасних просторових межах міста з необмеженою хронологією процесів, явищ і подій, що не мали прямого причинно-наслідкового зв'язку з виникненням міста, утім можуть становити символічний капітал для сучасних міських або регіональних ідентичностей.

Сільські поселення, які поглинуло місто Марганець, могли нескінченно довго залишатися в якості таких, не маючи у своїй основі нічого, що спричинило б виникнення міста. Головним утворювальним чинником для міста Марганець став промисловий видобуток марганцевої руди, започаткований у 1891 р., а також поява в 1904 р. залізниці зі станцією Марганець, що кардинально змінила інтенсивність руху людей і речей, призвела до істотного збільшення чисельності та щільності населення.

Джерела та література

1. Грибовський В. В. Історичний нарис [міста Марганець]. *Пам'ятки історії та культури міста Марганець* (За матеріалами «Зводу пам'яток історії та культури України») / упор. Л.М. Голубчик та ін. Дніпро : Журфонд, 2018. С. 29–107.
2. Зорин А. Кормя двуглавого орла... Русская литература и государственная идеология в последней трети XVIII – первой трети XIX века. Москва : Новое литературное обозрение, 2004. 416 с.
3. Морщавка О. Марганець : сторінки минулого. Есе. Київ : КМЦ «Поезія», 2004. 60 с.
4. Черновол И.С. История городов и сел Украинской ССР. Днепропетровская область / гл. ред. П.Т. Тронько. Киев : Главная ред. УСЭ, 1977. С. 398–413.

ДУАЛЬНІСТЬ ОБРАЗУ МІСТА: МІСЬКА СПІЛЬНОТА ТА МІСЬКИЙ ПРОСТІР

Федак Анна Ярославівна
Національний університет
«Львівська політехніка»

Abstract:

The image of each city is a complex concept, which is formed as a result of layering individual and collective perceptions of the city, as well as its visual picture. Often it erroneously seems to us that a city is only an urban space, but in reality it is impossible without residents, and urban ensembles are inextricably linked with city communities and their behavioral habits.

In addition to the direct formation of the image of the city in a specific period of time, it can be argued that the images are layered in the process of temporary transformations. So, in historical places, an important component in the process of forming the image of the city is the memory of the place.

The duality of the image of the city provides for the interconnection of two basic components: urban space and urban communities functioning in it.

Keywords: image of the city, city community, urban space, city memory.

Аннотация:

Образ каждого города – это комплексное понятие, которое формируется в результате наслаивания индивидуальных и коллективных восприятий города, а также его визуальной картины. Часто нам ошибочно кажется, что город это только городское пространство, но на самом деле оно невозможно без жителей, а городские ансамбли неразрывно связаны с городскими сообществами и их поведенческими привычками.

Кроме непосредственного формирования образа города в конкретно взятом промежутке времени, можно утверждать, что образы наслаиваются в процессе временных трансформаций.

Дуальность образа города предусматривает взаимосвязь двух базовых составляющих: городского пространства и городских сообществ, функционирующих в нем.

Ключевые слова: образ города, городское сообщество, городское пространство, память города.

УДК 72.01

Всесвітній процес урбанізації сприяє збільшенню уваги до проблем вивчення міст та їхнього соціокультурного середовища. Сьогодні існує декілька різних підходів до дефініції поняття «місто»: соціальний, системний, правовий, історичний, управлінський, економічно-географічний тощо [4, 69–70]. Серед критеріїв, які формують дане визначення виділяють час виникнення, статус, історико-культурний потенціал, чисельність населення, характер зайнятості, зв'язки з оточуючими поселеннями тощо [4, 73]. В контексті цього, досить важко знайти єдине правильне визначення поняття «місто». Однак, можна прийняти, що «місто – це особлива соціально-економічна територіальна форма організації суспільного виробництва, де відбуваються не тільки виробництво, але й формування самих людей та їх способу життя» [1]. В зв'язку з різною соціокультурною динамікою, кожне окреме місто є відмінним та має певні індивідуальні характеристики. Образ кожного міста – це комплексне поняття, яке включає в себе особисте та колективне сприйняття його фізичних та соціальних вимірів.

У «Міжнародній хартії про охорону історичних міст (Вашингтонська хартія)» 1987 р. зазначено: «Цінності, що підлягають охороні, це – історичний характер міста і сукупність матеріальних і духовних складових, які виражають його образ...» [5]. До переліку «цінностей», що формують образ міста відносяться його форма, міські простори та їхні зв'язки, архітектура будівель та споруд, інтеграція в навколишнє середовище та функціональне наповнення міста [5].

Зі свого боку, американський урбаніст Кевін Лінч виділяє три основні компоненти, які формують образ міста: пізнаваність, композиційну структуру та значення [3].

Архітектурні особливості міста, які творять міський простір, є основною видимою характеристикою, по якій можна сформувати уявлення про місто, як об'єкт.

Так, силует міста формують ландшафтні особливості території, громадські та житлові будинки, інфраструктурні та промислові об'єкти. Міста прийнято характеризувати за величиною (чисельністю населення), функціональним наповненням тощо.

Міські ансамблі нерозривно пов'язані з міськими спільнотами, а місто не можливе без мешканців [6, 67]. Як результат, можна говорити, що місто-проект, яке формують архітектори, відрізняється від реального міста, в якому живуть люди. В процесі експлуатації архітектурні елементи та міські простори трансформуються залежно від потреб громадян: шкляться балкони, виникають нові стежки в парках тощо. Тому, в контексті образу міста, аналізу підлягають два взаємопов'язаних аспекти: простір та міські спільноти. І, якщо міський простір є поняттям більш статичним та існує здебільшого в просторі, а для його трансформації потрібна певна кількість часу, то міські спільноти – це динамічна складова, яка існує в часі [6, 95].

Міська спільнота, як населення міста, є неоднорідною, а її життя та повсякденна активність є суб'єктивною складовою історичного розвитку міста [7, 51]. Спосіб життя міської спільноти формується під впливом міського простору, а територіальним громадам характерно формувати формальні та неформальні об'єднання [7, 53].

Кевін Лінч виділив п'ять елементів, які задіяні в формуванні образу міста: шляхи, межі, райони (зони), вузли, орієнтири. Всі ці елементи взаємопов'язані, та формують в свідомості мешканців міста певні асоціативні образи, які виокремлюються в загальний образ міста. Мешканці, перебуваючи в міських просторах, формують власне, осібне бачення його образу. Як результат, нашарування значної кількості індивідуальних образів дозволяє сформувати колективний образ міста [3].

Крім безпосереднього формування образу міста в конкретно взятому проміжку часу, можна також

стверджувати, що образи нашаровуються в процесі часових трансформацій.

В процесі історичного розвитку відбуваються трансформації міського простору та, як наслідок, нашарування різних виглядів міста. Однак, змінюються не тільки архітектурні та містобудівні властивості, також значних трансформацій зазнають поведінкові особливості мешканців. Зміна щоденних практик міських спільнот взаємопов'язана з міським простором. Так, якщо архітектурне середовище було змінено з певних причин, зміняться і життєві звички містян. В свою чергу, якщо змінюється поведінка мешканців в зв'язку з технологічним прогресом, або з будь-яких інших причин, простір трансформується відповідно до оновлених потреб.

Трансформації міського простору та міських спільнот взаємопов'язані, та власне демонструють сутність поняття міста. Вони формують реперні точки для оновлення індивідуальної та колективної пам'яті людей щодо певних територій. Це, зі свого боку, формує комплексний образ міста в контексті його часових трансформацій. Так, образ історичного міста взаємопов'язаний з його пам'яттю місця.

Аналізуючи пам'ять міста ми виокремлюємо «місце» (locus) та «образ». «Місця» слугують для відтворення інформації в правильній послідовності, а «образи» (до яких відносяться різноманітні елементи декору, функція місця, топоніми тощо) є спусковими елементами наших спогадів про певний предмет чи подію, що формує індивідуальну та колективну пам'ять [2].

Отже, при поверхневому ознайомленні нам помилково здається, що образ міста – це набір об'єктів та функцій (міський простір). Насправді, образ кожного міста формують соціальні зв'язки: міські спільноти та їхня комунікація з архітектурою та між собою.

Так, образ міста й те, що ми знаємо про нього не обмежується характеристиками міського простору

(статичною інформацією про щільність та чисельність населення, чи про кількість будівель, їхню висоту та функціональне наповнення), а співвідноситься з нашим сприйняттям міста як його мешканців – міської спільноти.

Таким чином, дуальність образу міста передбачає узгодження двох основних складових, що його формують – міського простору та міських спільнот, які функціонують в ньому.

Джерела та література

- 1.** Волошина Ю. Теоретичне дослідження поняття терміну «місто» як економічної категорії. 2013. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/1149/3/ТЕОРЕТИЧНЕ_ДОСЛІДЖЕННЯ_ПОНЯТТЯ_ТЕРМІНУ_«МІСТО»_ЯК_ЕКОНОМІЧНОЇ_КАТЕГОРІЇ.pdf (Дата звернення 07.04.2020)
- 2.** Йейтс Ф. Искусство памяти. Санкт-Петербург : Университетская книга, 1997. 480 с. URL: <http://psylib.org.ua/books/yates02/txt01.htm> (Дата звернення 07.04.2020)
- 3.** Линч К. Образ города / Перевод с английского : Глазычев В.Л.; редактор : Иконников А.В. Москва : Стройиздат, 1982. 328 с.
- 4.** Луніна Ю. Теоретичні підходи до визначення поняття «місто» та його типології стосовно України / *Прометей*. 2013. № 1. С. 68–74. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Prom_2013_1_13 (Дата звернення 08.04.2020)
- 5.** Міжнародна хартія про охорону історичних міст (Вашингтонська хартія), 1987. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_761?lang=uk (Дата звернення 08.04.2020)
- 6.** Рижкова Д.С. Номо Urbanus як нова ідентичність : дис. ... канд. філософських наук : 09.00.04 / Рижкова Дарина Сергіївна. Харків, 2018. 184 с.
- 7.** Пішко А. Соціум сучасного міста : спільноти та тенденції їх розвитку. *Вісник Національного тех-*

нічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право. 2012. № 3. С. 51–55. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKPI_soc_2012_3_10 (Дата звернення 09.04.2020)

ВИДОВІ ТОЧКИ В ЕВОЛЮЦІЙНОМУ ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНИХ ПОСЕЛЕНЬ

Кузьмич Василь Ілліч,
Петровська Юліана Романівна
Національний університет «Львівська політехніка»

Abstract:

Climatic and relief factors influenced the emergence of settlements in South Ukraine and contributed to the formation of exceptional perspectives and species angles. Different types of environmental perception enrich the urban environment, avoiding monotony and monotony the same. Sightseeing sites open up additional opportunities for panoramic perception, which greatly enriches the urban structure of the city. The formation of settlements has been evolutionarily driven by security conditions, the use of territories, and the need for visual observation of the environment. The factor of land use and development at different levels of the landscape, in the future, went into multi-storey construction, and objects of defensive importance, subsequently transformed into settlements with the possibility of visual observation of the surrounding terrains.

Keywords: viewpoints, panorama of city, historical settlements, evolutionary development, defensive building, temple complexes.

Аннотация:

Климатические и рельефные факторы повлияли на возникновение поселений Южной Украины и способствовали формированию исключительных перспектив и видовых ракурсов. Разновидовые точки восприятия окружающей среды обогащают городскую среду, тем же избегая монотонности и однообразия. Смотровые площадки открывают дополнительные возможности панорамного восприятия, значительно обогащает урбоструктуру города. Формирования поселений эволюционно было вызвано условиями безопасности, использованием территорий и необходимостью визуального наблюдения за окружающей средой. Фактор использования и освоения земель на разных уровнях ландшафта, в будущем переходил в многоэтажное строительство, а объекты оборонного значения, впоследствии трансформировались в поселение с возможностью визуального наблюдения за окружающими территориями.

Ключевые слова: видовые точки, панорама города, исторические поселения, эволюционное развитие, оборонные сооружения, храмовые комплексы.

УДК 711.424

Кліматичні та рельєфні чинники вплинули на виникнення поселень Південної України та сприяли формуванню виняткових перспектив та видових ракурсів. Різновидові точки сприйняття навколишнього середовища збагачують міське середовище, тим самим уникаючи монотонності та одноманітності. Оглядові майданчики відкривають додаткові можливості панорамного сприйняття, що значно збагачує урбоструктуру міста. Формування поселень еволюційно було викликано умовами безпеки, використанням територій та необхідністю візуального спостереження за навколишнім середовищем.

Сприйняття навколишнього середовища людьми різних місцевостей і регіонів не є рівномірним. Це пояснюється відмінностями в соціальному і культурному досвіді, тому розуміння і сприйняття географії в різних масштабах залежить від цих чинників. З географічної точки зору, розуміння людського сприйняття місцевості дозволяє нам краще зрозуміти, чому люди використовують свою територію певним чином [2, 212]. Водночас просторова середовищна поведінка людей визначається не лише тим, яким географічне середовище є насправді, але й тим, яким люди його сприймають і прагнуть бачити. Комплекс індивідуальних і колективних уявлень, які визначають приналежність та особливий зв'язок населення з певною територією та/або відповідною територіальною спільнотою і пов'язані з процесом інтерпретації місцевої специфіки, визначається як територіальна ідентичність населення [4, 34].

Напрямок територіального розвитку історичних поселень, його зміна, особливості формування території та конфігурація кордонів безсумнівно були обумовлені природно-ландшафтними особливостями місцевості їх локації – водними об'єктами та характерними формами рельєфу. Природно-ландшафтні особливості місцевості поселення не лише сприяли просторовому розвитку, але й були перешкодами, які доводилося долати на певних стадіях еволюції. Вирішуючи питання безпеки і створюючи

захисні кордони, місто в майбутньому ускладнювало свій розвиток. Так, наприклад, оборонні кордони в вигляді штучних каналів, ровів та ставів, а також природних водойм, з однієї сторони забезпечували захист поселення, а з іншої затримували розвиток міста, так як доводилося долати ці перешкоди і освоювати нову не захищену територію [3, 154–155].

Фактор використання та освоєння земель на різних рівнях ландшафту в майбутньому переходив у багатоповерхове будівництво, а об'єкти оборонного значення згодом трансформувались в поселення з можливістю візуального спостереження за навколишніми теренами. Це привело до використання як природних, так штучно створених споруд оборонного характеру.

Людина є активним трансформатором природного середовища. Вона поступово змінила, порушила, або перетворила середовище на об'єкт свого господарювання. Сучасні тенденції розвитку суспільства визначають актуальність проблеми організації та функціонування культурних ландшафтів, які розглядають як своєрідний компроміс між необхідністю перетворювати, використовувати природу, але, водночас її зберігати. Перетворюючи ландшафтні комплекси, залежно до своїх потреб, людина вносить зміни в розподіл речовин та енергії в системі, змінює рівень упорядкованості. На різних етапах суспільного розвитку перетворення охоплювали різні компоненти ландшафтного комплексу: ґрунти, поверхневі та підземні води, гірські породи тощо. Антропогенний фактор стає домінуючим в трансформації природного середовища. Поступово в межах міжзонального екотону сконцентрувалася значна кількість населення, почали розвивалися комунікації, соціальна та адміністративна інфраструктура. В ключових точках відроджувалися старі й з'являлися нові міста [6, 85–86].

Будівництво храмових споруд, що домінували над лінійною забудовою міста, один із засобів психологічного впливу на людину, який є актуальним і до сьогодні.

Нестандартність будівельних рішень, встановлення виразної висоти храмів, забудова великих площ, були основою формування сакральних споруд.

Церкви, костели, монастирі, в силу своєї історико-архітектурної цінності, об'ємно-просторової композиції та функціонального призначення, приймають найактивнішу участь у формуванні силуету населених пунктів, а в багатьох випадках вони є домінантами забудови, композиційними центрами. Храмів споруди в силу свого першочергового функціонального призначення в більшості випадків розташовувались в центральних частинах населених пунктів, на підвищенні і в оточенні мальовничих ландшафтів. Навколишня забудова була підпорядкована спорудам релігійного призначення. Протягом значного проміжку часу проходило самостійне, зумовлене природно-географічними, історичними та соціально-економічними факторами формування містобудівельних утворень, а початкові поселення в процесі історичного розвитку перетворились у великі, середні та малі міста з характерними особливостями побуту та рисами життя місцевого населення [1, 179].

Умови складного рельєфу надають широкі можливості підвищення естетики ландшафту для формування відкритих і закритих просторів, створення перспектив, різноманітних ракурсів і видових точок, виділення домінантних та акцентних композиційних елементів [5, 118].

Джерела та література

1. Лесик-Бондарук О. Місце і роль Волинських храмів XVII–XVIII століття у системі міської забудови. *Традиції і новації у вищій архітектурно-художній освіті*. Вип. 2. Харків : ХДАДМ, 2013.
2. Мельничук А.Л., Гнатюк О.М., Растворова М.О. Порівняльний аналіз регіональної ідентичності міст Запоріжжя, Вінниці та Києва. Регіональні проблеми України. Херсон, 2011.

3. Носар І.В. Вплив природно-ландшафтних чинників на формування території історичних міст Волині. *Містобудування та територіальне планування*. Вип. 25. Київ : КНУБА, 2006.

4. Олійник Я.Б., Гнатюк О.М. Методичні підходи до дослідження територіальної ідентичності населення. *Український географічний журнал*. № 3. Київ, 2013.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/UGJ_2013_3_8

5. Сидоренко І.О., Міндер В.В. Аналіз системи видового розкриття пейзажів парку на пагорбі. *Проблеми розвитку міського середовища*. № 1. Київ : НАУ, 2018.

6. Ситник О.І., Кравцова І.В. Історичні етапи формування культурних ландшафтів міжзонального екотону лісостепової і степової смуги Правобережної України. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Географія*. № 22. Вінниця, 2011.

ОСОБЛИВОСТІ АРХІТЕКТУРИ ОДЕСИ ЯК ЄВРОПЕЙСЬКОГО МІСТА

Соколовська Галина Миколаївна,
Стьопін Анатолій Опанасович
Одеська національна музична академія
імені А.В. Нежданової

Abstract:

The article examines the reasons of peculiarities of Odessa's architecture as a European city. On specific examples of urban planning plans, architectural ensembles and structures the problem of the construction of the city according to European models is investigated. Methodical recommendations are made on the use of this information in the course of the history of culture and local studies.

Keywords: Odessa, architecture, urban planning, style, the history of the city.

Анотація:

В статті розглядаються причини унікальності архітектури Одеси як європейського міста. На конкретних прикладах градостроительних планів, архітектурних ансамблей і споруджень досліджується проблема будівництва міста за європейськими зразками. Висказуються методичні рекомендації по використанню цієї інформації в курсі історії культури і краєзнавства.

Ключеві слова: Одеса, архітектура, градостроительство, стиль, історія міста.

«Там все Европой дышит, веет»

О. Пушкін

Кожне велике місто, як і кожна людина, має своє обличчя, котре впізнається серед тисяч інших. Що ж робить неповторною Одесу, оспівану митцями, і створює його, так би мовити «genius loci» («дух місця»)? Найважливішою у сприйнятті міста, на наш погляд, є архітектура. У чому ж унікальність архітектури Одеси?

Це останнє велике місто «європейського типу», що виникло порівняно недавно і майже на пустому місці. На території сучасної Одеси археологами було виявлено залишки давньогрецького поселення з портом, ринком, кам'яними будівлями [4, 22]. У середньовіччі в одеській гавані існувало поселення генуезьких купців під назвою Джинестра. Тому європейські корені Одеси можна простежувати ще з тих часів. Проте реальне формування міста почалося внаслідок імперських амбіцій Росії відкрити південне «вікно в Європу» і будівництва порту для забезпечення торгівлі з країнами Заходу й Сходу. Для здійснення цих бажань проводилася політика протекціонізму для переселенців з різних, переважно європейських, країн. До того ж, першими управителями і зодчими юного міста були також європейці.

Унікальність архітектурного обличчя Одеси обумовлена тим, що від самого початку вона будувалася за планом, згідно з античними зразками, ніби підкреслюючи спорідненість з еллінськими містами-колоніями, що процвітали колись на цій землі. Її рання історія відбиває не лише військові чи комерційні потреби, але й естетичні риси епохи. Творці-архітектори створили чудове поєднання «природа-зодчий-місто-людина», яке сприяло засвоєнню традицій найкращих архітектурних перлин Європи.

Творцем першого мальованого плану міста традиційно вважається іспанський дворянин Осип Дерibas, іменем якого названа одна з головних вулиць Одеси. Автором

офіційного плану розбудови порту і міста був голландський військовий інженер Франц Деволан, який спирався на будівельний і архітектурний досвід античної цивілізації. Його план «відповідав тогочасним західним проектам» [2, 24]. Отримавши європейську інженерну освіту, він не міг не знати трактат «Про архітектуру» великого римського архітектора Марка Вітрувія і праці його ренесансних послідовників Андреа Палладіо і Леона Батіста Альберті. Деволан вдало використав топографію місцевості, урахував кліматичні умови й господарське призначення міста, запропонував розмежування житлової і виробничої території у двох рівнях: порт і всі необхідні для його функціонування споруди розташовано на низовинній прибережній смузі, а місто – на високому плато. До речі, один з тогочасних мандрівників стверджував, що клімат Одеси дуже схожий на паризький, віденський та інші європейські регіони [2, 297]. Замість колоподібних вулиць навколо кремля, що було притаманно азійсько-руській традиції, були заплановані прямокутні квартали з торговим, культурним і сакральним центром та система прямих і широких, перпендикулярних одна до одної вулиць. Сітка кварталів планувалася з урахуванням рельєфу: дві великі балки – Воєнна і Карантинна – прорізали плато під кутом 45° , що забезпечувало як провітрювання кварталів, так і гармонійне сонячне освітлення. Це дало підставу назвати Південну Пальміру – «містом сонця». В плані передбачалося будівництво мостів і сходів до моря, що в подальшому стало характерною особливістю Одеси, як і орієнтація всіх вулиць до моря, яка підсилює естетичний елемент сприйняття міста. Таким засобом планування створювався образ портового міста. Тоді ж було визначено місця для майбутніх майданів, бульварів, парків. Все це зіграло вирішальну роль у сприйнятті міста як єдиного і цілісного організму, надавало йому гармонії та витонченості. Не випадково в одеських архітекторів виникла приказка про те, що Одеса з самого

початку була спланована так, щоб всі наступники не змогли її спотворити [8, 29].

Цікавим є той факт, що Деволан, враховуючи будівельні поради Вітрувія, намагався будувати на століття з міцного матеріалу. Тому він потурбувався, щоб баластом для прибуваючих за зерном кораблів був найміцніший камінь з Неаполя, який добували поблизу Везувія. Ця ідея сподобалась і Дерібасу, який народився в Неаполі [4, 235]. Спочатку камінь використовувався в будівництві, а згодом його надлишками стали укладати вулиці. І сьогодні на багатьох вулицях історичного центру залишилася ця бруківка, яка нагадує про європейськість міста. Тут взагалі не було дерев'яного будівництва. Навіть незначні споруди будували з місцевого ракушняка, так з'явилися катакомби. Це, до речі, також риса багатьох європейських міст. Про європейськість юної Одеси свідчить також той факт, що багато його вулиць мають назви національних громад, які тут мешкали – Грецька, Італійська, Польська, Німецька, Французький бульвар тощо.

Заснування Одеси співпало з розквітом пізнього класицизму, який спирався на античні зразки Греції і Риму. Серед перших архітекторів було багато італійців, в тому числі представників неаполітанської архітектурної школи, знайомих з руїнами Помпеї, Геркуланума і Риму – Ф. Фраполлі, Ф. Боффо, К. Делаква, Ф. Моранді та ін. Вони переносили на новий ґрунт архітектурні прийоми, притаманні країнам Південної Європи: перистильні композиції, аркади, відкриті веранди тощо. Головні принципи організації екстер'єрів будівель регламентувалися альбомами «зразкових фасадів», розробленими Ж. Тома-де-Томоном і О. Захаровим [5, 9].

На початку ХІХ ст. особливо успішними для Одеси були роки правління дюка де Рішельє, чия незаплямована і високоморальна репутація викликала повагу як у керівництва держави, так і у простих мешканців. Новий градоначальник всіляко сприяв розбудові міста,

і така політика спричинила злет будівництва. Зрозумівши задум Дерібаса і Деволана, Рішельє розбудував симетричне гармонійне місто в улюбленому тоді стилі неокласицизму. У ті часи в Одесі працювала «могутня трійця» французьких будівничих – архітектор Франуа Шаль та інженери Шарль Потье і Жюст Гаюї [1, 134]. Вони часто працювали разом під час розробки генерального плану та проектування основних споруд карантину. Спочатку Рішельє особисто слідкував за архітектурою новобудов. Згодом, для сприяння розвитку будівництва та здійснення контролю за якістю і красою нових споруд, за його ініціативи було створено Будівельний комітет.

Велике значення для привабливості нового міста мала політика Рішельє щодо його озеленення. Дерева мали захистити місто від сонця і степового вітру. Власним коштом з Відня дюк привіз саджанці акації і роздавав їх кожному, хто зобов'язувався посадити їх і доглядати. Перший громадський сад подарував місту брат засновника Одеси – Фелікс Дерібас. Проте найвідомішим міським парком став «Сад дюка» (тепер Дюківський сад), де Рішельє зібрав рідкісні зразки місцевих та іноземних квітів і рослин [8, 64].

У своїх мемуарах Рішельє підсумував здійснене. Коли в 1803 р. він сюди приїхав, в місті мешкало 7–8 тис. чол. у приблизно 400 будинках, а в 1814 р., коли він вже покидав місто, населення складало 35 тис. чол., а кількість будинків зросла до 2600 [2, 47]. Саме керівництво Рішельє надало Одесі того неповторного чарівного вигляду, який зберігається і нині. Недарма, після його повернення до Франції вдячні громадяни Одеси доручили скульптору І. Мартосу на зібрані кошти відлити з бронзи статую улюбленого правителя. Вона і сьогодні прикрашає площу перед знаменитими сходами до моря, зустрічає і проводить кораблі та є незмінним символом міста.

Прагнення влади відчинити південне «вікно у Європу» вимагало перегляду та корекції плану міста. Виникла

потреба у розбудові адміністративно-культурного центру. У 1819 р. з ініціативи градоначальника графа О.Ф. Ланжерона архітектор Ф. Шаль разом з інженером Ш. Потье розробив новий проєкт, який передбачав на місці зруйнованої турецької фортеці на високому плато над морем створити широкий бульвар з адміністративними і культурними установами. І хоча потім його було значно змінено, ідеї французьких митців започаткували славнозвісний Приморський бульвар, який перетворився на «парадне обличчя» Одеси з боку моря. До речі, «морське обличчя» Одеси було сформовано знову ж таки завдяки французьким архітекторам. Ф. Шаль разом з Ж. Гаюї розробив у 1825 році блискучий проєкт ансамлевої забудови Одеського порту. Цей проєкт передбачав не лише зонування територій за виробничим принципом, а й об'ємні вирішення в монументальних архітектурних формах [1, 136].

Передбачалося, що Приморський бульвар буде насамперед громадським центром. Реалізація плану відбувалася за активної участі генерал-губернатора Новоросійського краю М. С. Воронцова. Ідея напівциркульних будинків навколо мініатюрної площі, належить саме йому. Архітектори А. Мельников і Ф. Боффо талановито її оформили. Бульвар являє собою високохудожній ансамбль у стилі класицизму, що з'єднує центральну частину міста з морем гігантськими сходами. Суворі та помпезні фасади розкішних «палаццо» одеської аристократії, готелі, громадські будівлі утворюють односторонню лінійну забудову, обернену до моря. Все це разом з чудовою панорамою одеської затоки утворювало насичений морем і сонцем вражаючий простір. Взагалі для першої третини ХІХ ст. – епохи тріумфу містобудівного мистецтва – характерне домінування простору, просторих майданів і вулиць. Декілька розміщених поруч майданів гармонійно об'єднуються у композицію високохудожніх ансамблів. Так, напівкругла площа Приморського бульвару ніби переливається у Катерининську

площу. Біржова площа плавно переходить з бульвару до каскаду інших площ. Разом з шедеврами архітектури вони утворюють цілісність, домінантою якої є театр – культурний центр Одеси.

Гордістю мешканців міста був муніципальний театр, побудований за проектом Тома де Томона архітектором Ф. Фрапполі. Він мав три яруси лож і сцену, подібну до сцени Паризької опери. У перших постановках ролі виконували польські актори, а згодом прибули італійські акторські і балетні трупи. В середині XIX ст. в Одесі вже існували три трупи: російська, італійська і французька [1, 190]. На жаль, відсутність системи освітлення і використання олійних ламп і свічок призвело до пожежі, внаслідок якої перший театр згорів.

Оскільки Одеса на початку XIX ст. не мала достойного медичного закладу, Тома де Томон майже одночасно з міським театром спроектував будівлю військового шпиталю. Цю грандіозну споруду було задумано як цілий медичний комплекс. Якби цей проєкт вдалося здійснити відповідно до задуму архітектора, то місто прикрасила б одна з найбільш монументальних і виразних споруд епохи класицизму. Але навіть у скороченому варіанті, де переважила не так краса, як функціональність, ця споруда стала зразком класичного архітектурного комплексу. Міцні портики головних об'ємів нагадують культурі споруди високої класики. На щастя, будівля збереглася до нашого часу у вигляді міської інфекційної лікарні на вул. Херсонській.

Архітектура першої третини XIX ст. є завершальним етапом у розвитку класицизму, переходом до його вищої стадії – стилю ампір. Для цього періоду характерно будівництво великих архітектурних ансамблів, розкішних палаців та садиб, які також створювали унікальний вигляд міста. Розвиваючись у рамках загальноєвропейського стилю, одеське зодчество має неповторну особливість. В одеському варіанті відбулося поєднання двох європейських стилів, пов'язаних з античністю –

ренесанс і класицизм – у дивовижний, не притаманний європейським містам симбіоз. Будівлі цього періоду мають рустований цоколь, простінки, що прикрашені плоскими пілястрами грецьких ордерів.

Чудові ансамблі адміністративно-культурного парадного центру міста доповнили дворянські садиби. Кращою з них стала розташована на фланзі Приморського бульвару резиденція генерал-губернатора Новоросійського краю графа М.С. Воронцова, виконана у стилі садибно-поміщицького ампіру (архітектор з Сардинії Ф. Боффо). Вражає інтер'єр палацу. Італійські художники вкрили стіни палацу фресками, а підлогу – інкрустаціями. Типова для того часу садиба-палац збудована графом Потоцьким у 1819 р. на вулиці Софіївській (архітектор невідомий). Будівля, в якій тепер знаходиться художній музей, і зараз дивує ясністю й красою пропорцій, художньою завершеністю ансамблю.

Містобудування Одеси в першій половині XIX ст. тісно пов'язане з іменами архітекторів Ф. Фрапполі, Тома де Томон, Д. Торічеллі, Ф. Боффо, Ф. Моранді, Л. Оттон, І. Далаква, Ф. Скудієрі; художників Л. Манцоні, Ж. Гаюї, К. Басолі та інших. Яскравим прикладом європейської архітектури є витвір Джорджіо Торічеллі – Сабанєєв міст – чудова арка в римському стилі. Ще видатнішим його твором є «Пале-Рояль» (на зразок паризького) – величезний комплекс поблизу театру з 44 магазинами, що виходили на три вулиці, з садом і фонтаном у центрі [6, 38].

Показовим є висловлювання одного з гостей міста у 1835 році: «Мене так і підмивало сказати, що якимось фокусом-покусом ми потрапили в італійське місто... Російського тут дуже мало, або навіть зовсім нічого» [2, 138]. І пізніше десятки італійців, французів, греків і навіть американців натхненно повідомляли про те, що Одеса має в своєму архітектурному обличчі риси їхніх рідних міст [8, 183]. Саме в ці роки Одеса набула таких назв, як «Маленький Париж», «Південна

Пальміра», «Золоте місто», «Маленька Венеція» та «Королева Чорного моря».

Стрімка розбудова міста потребувала не тільки архітекторів, а й досвідчених інженерів-будівельників. З метою підготовки місцевих кадрів за наказом Воронцова при Будівельному комітеті було створено школу з креслення. Очолив її запрошений з Падуї італійський архітектор Д. Скудієрі, який викладав «ази» архітектурного та кресельного мистецтва [6, 42].

У другому десятилітті XIX ст. політичне і економічне значення Одеси ще більше зросло, вона перетворилася на південну столицю Росії, стала одним з найбільших портів світу, визначним економічним, науковим і культурним центром. У цей час помітно змінилося її архітектурне обличчя, у забудові з'явилася хаотичність і безсистемність, характерні для нового часу.

На жаль, проекти перспективного розвитку міста і його окремих районів не розроблялися аж до 1920-х рр. Офіційним планом тоді вважалася зйомка місцевості, виконана архітектором Ф. Моранді ще у 1841 р. У зв'язку з бурхливим зростанням міста у пореформений період значно збільшилося його населення, розширилася житлова зона, відбулися зміни у функціональній організації міста, утворювалося нове кільце житлових кварталів і промислових підприємств. І все ж у містобудуванні Одеси збереглися традиції попередніх років. Основним типом міської забудови стали багатопверхові будинки. Класична завершеність і вишукана простота фасадів палаців і громадських будівель змінилася багатством декору в оздобленні. Для архітекторів того часу притаманні широке застосування пластичних форм минулих епох (стилізація) та їхнє об'єднання (еклектика).

Невід'ємною частиною одеського пейзажу стали розкішні палаци в романському стилі, стилізовані під античні часи торгові галереї, французькі пасажі, типово середземноморські кав'ярні, культові споруди майже всіх світових релігій. Багатонаціональний склад

населення сприяв тому, що в архітектурі храмів були присутні візантійсько-грецький і готичний впливи, а в конструкціях житлових будинків можна зустріти італійські, французькі і навіть вірменські прийоми. Для захисту від літньої спеки широко застосовували портики, лоджії, галереї.

Типовим прикладом забудови того часу є найчарівніша вулиця міста – Італійська, згодом Пушкінська, що простяглася від моря та Приморського бульвару до Привокзальної площі. Неокласичні трактовки характерні для будівлі бібліотеки і Музею історії і старожитностей (нині Археологічний музей) (архітектор Ф. Гонсіоровський), Одеської національної наукової бібліотеки по вул. Пастера (архітектор Ф. Нестурх). Видатними пам'ятками архітектури стали такі споруди, як готель «Брістоль» (1898–1899), вокзал (1879–1883), нинішній історико-краєзнавчий музей (1876), готель «Імперіал» (1875, пізніше «Спартак»), а також навчальні заклади, палаци, дачі, санаторії.

Найбільш яскравим прикладом європейського зразка став величний «Пасаж», побудований в самому центрі міста на розі Преображенської та Дерибасівської вулиць наприкінці 1890-х років за проектом архітекторів Л. Влодека, Т. Фішеля і скульптора С. Мільмана. Це дійсно унікальна споруда, що поєднала у собі функції готелю і торговельного центру. У ній тісно сплелися ренесанс, бароко, мавританські мотиви. Інтер'єр та екстер'єр «Пасажу» пишно декоровані скульптурою та насичені бароковими ліпними прикрасами. В цей час кораблі з Італії привозили базальтові плити, мармур для скульптури й декоративного оздоблення, а також для конструктивних елементів, консольних сходів тощо.

Справжньою перлиною Одеси, її гордістю і славою стала будівля міського театру опери та балету (1883–1887). В результаті всесвітніх конкурсів із 43 проєктів був обраний проєкт віденських архітекторів Г. Гельмера та Ф. Фельнера, які втілили в життя ідеал видовищної

споруди і створили один з найкращих театрів Європи. В плані він має підковоподібну форму. Архітектурне рішення фасаду з триумфальною аркою в цілому інтерпретовано в дусі віденського бароко з елементами італійського ренесансу, об'єднаних античним стилем. Пишність, краса і розкіш притаманні його внутрішньому інтер'єру завдяки використанню багатого декору: розписних плафонів, барельєфів, скульптур, картушів і аграфів. Театр композиційно вдало розташований на високому місті поруч з Приморським бульваром і, природно, є домінантою театральної площі. Його головний вхід розташований на осі вулиці Рішельєвської. Велична будівля диктує ширину цієї вулиці. Театр і досі відіграє значну роль у містобудівному плані Одеси.

Розчарування в ідеалах класицизму дало поштовх для народження нових стилів. Останнім європейським стилем, який сформував сучасний архітектурний вигляд Одеси, був модерн. Кожний п'ятий будинок міста побудований в цьому стилі. Він вважається останнім проявом класичної архітектури, коли кожна будівля мала бути твором мистецтва. В Європі цей стиль набув популярності у 80-х роках XIX ст., а на початку XX став головним напрямом. В Одесі модерн з'явився у 1892 р. у вигляді деяких елементів у Л. Влодека і Г. Фішеля (готель «Велика Московська»), Ф. Нестурха, М. Лінецького, С. Ландесмана (фруктовий пасаж на ринку «Привоз»). Особливо наочно це проявилось в спроектованому молодими архітекторами М. Лінецьким і С. Гальперсоном будинку на Марзлієвській, 14, прикрашеному екстравагантними бароковими формами та орнаментом з примхливих стеблин рослин. М. Лінецький, який здобув художню освіту в Італії, в усіх своїх творіннях втілював стилістичну спрямованість містобудування Риму, Верони, Флоренції.

Справжня мода на модерн почалася у 1901–1903 роках, коли почався черговий будівельний бум через зростання ринку нерухомості. Архітектори намагалися

поєднувати естетичні і утилітарні функції будівель. Таке складне поєднання двох протилежних тенденцій (з одного боку конструктивізму і геометризму, з іншого – природної краси) лягло в основу різноманітності одеського модерну. Нові будівельні матеріали сприяли виникненню нових естетичних уподобань. Наступний етап у розвитку модерну припав на 1909–1916 роки, коли він домінував і поділився на підвиди. Знайомство одеських архітекторів з європейськими школами модерну призвело до появи декількох напрямків, як от раціональний модерн, модернізований ренесанс, неоампір і неоготика. Найбільш поширеним став раціональний або суворий модерн, що пояснюється традиційним впливом Віденської архітектурної школи на місцеву архітектурну і мистецьку еліту. Раціональний модерн представлений будинком Блюмберга на вул. Преображенській, 64 (архітектори В. Кундерт і А. Мінкус), прибутковими будинками Асвадурова (архітектори Л. Чернігів, М. Гольденберг) на вул. Пушкінській, 37 і багатьма іншими [5, 60].

Неоготика в Одесі проявилася у творчості відомих майстрів архітектури зрілого класицизму Ф. Боффо, Ф. Моранді, Ф. Гонсіоровського, П. Клейна. Декор неоготики використовувався для обробки фасадів і інтер'єрів культових споруд. Наприклад, у Бродській синагозі (архітектор Ф. Моранді), караїмській кенасі по вул. Троїцькій, корпусі водолікарні Ісаковича по вул. Ковальській. Стилизації на тему романської і готичної архітектури існують також в композиції Реформатській церкви на вул. Пастера, 62 (архітектори В. Шреттер, О. Бернардацці, О. Мінкус); церкви Св. Павла (кірхи) на вул. Новосельського (архітектор Г. Шеврембрандт) [7, 7]; римо-католицької церкви на вул. Катерининській, 33 (архітектори О. Бернардацці і Ф. Гонсіоровський).

Вершиною стилізованої неоготики стала будівля Нової біржі (1894–1899, архітектор О. Бернардацці (сучасна філармонія)). Тут все наповнено величчю і одночасно витонченістю. На думку деяких дослідників,

колони з білого мармуру, дерев'яні плафони, високі панелі і вітражі нагадують перлину Венеції – Палац Дожів [6, 85]. У 1900 році на честь 50-річчя архітектурної діяльності майстра в ніші філармонії було встановлено бюст О. Бернардацці роботи Б. Едуардса. Шедевром одеської неоготики став будинок на вул. Ланжеронівській, 15, побудований у 1912 р. за проектом Ю. Дмитренка, відомого багатьма чудовими витворами, як от будівля народної читальні в Книжковому провулку, пам'ятник засновникам міста тощо.

Поступово із авангардного стилю модерн перетворився у формат житлової забудови середнього класу, де вже немає акценту на художню цінність. Проте уся центральна частина Одеси залишалася унікальним архітектурним заповідником, в якому органічно сплелися всі європейські стилі: готика і класицизм, ампір і бароко, ренесанс і модерн.

Отже, європейське обличчя Одеси сформувалося завдяки таким головним факторам: по-перше, засновниками нового міста фактично були європейці: Дерibas, Деволан, Ланжерон, Рішельє; по-друге, більшість архітекторів, які будували місто від його заснування і до кінця XIX століття, буди європейцями за походженням і освітою, а відтак використовували всі знання європейського містобудування, всі архітектурні стилі і напрямки; по-третє, наявність чисельних національних громад, які мали вплив на формування естетичного обліку міста.

XXI століття розкрило широкі можливості для сучасних архітекторів. Втім у містобудуванні та архітектурі останнім часом проявляються і викликають тривогу деякі хибні тенденції. Вибіркове будівництво в історичному центрі часто проводиться без обґрунтування призначення та без урахування висоти і стильових ознак будівель. Так, зведення на вулиці Дерibasівській сучасного торговельного центру «Європа» знищило неповторне обличчя головної вулиці Одеси. Будівництво багатопверхового готелю «Кемпінські» на молі порту також порушило

просторову цілісність ансамблю центральної частини Приморського бульвару з площею та панорамою Одеської бухти. Це ж стосується і реконструкції Грецької площі. Таких прикладів стає все більше. Перспективний план Одеси – далекий від гармонії між усталеними традиціями і тенденціями сучасності.

Отже, при виникненні Одеси були закладені глибокі основи її європейської архітектури, яка і досі викликає у городян і гостей міста велике художньо-естетичне задоволення. Втім сьогоднішня модернова епоха вимагає від професіоналів-архітекторів, творчого ставлення до новацій з метою подальшого збереження і розвитку унікального архітектурного спадку. Оскільки архітектура як світоглядна, ідеологічна та економічна похідна суспільства відбиває періоди піднесення, стагнації та криз, вивчення унікальної архітектурної спадщини Одеси може допомогти у викладанні історичних, краєзнавчих і культурознавчих дисциплін.

Джерела і література

1. Галяс О.В. Французи в Одесі = Les Français à Odessa. Київ : Наш час, 2012. 245 с.
2. Герлігі П. Одеса. Історія міста, 1794–1914. Київ : Критика, 1999. 382 с.
3. Губарь О. Старые дома и другие памятники Одессы. Одесса : Печатный дом, 2006. 295 с.
4. Горбатюк А., Глазырин В. Юная Одесса в портретах ее создателей. Одесса : Оптимум, 2002. 251 с.
5. Пилявский В. Архитектура Одессы : Стиль и время. Архитектурно-историческое эссе. Одесса : Оптимум, 2010. 137 с.
6. Пилявский В. Зодчие Одессы. Историко-архитектурные очерки. Одесса : Оптимум, 2010. 212 с.
7. Плесская Э.Г. Прогулки по «немецкой» Одессе. Одесса : Астропринт, 2013. 76 с.
8. Третьяк А.И. Рождение города. Очерки ранней истории Одессы. Одесса : Астропринт, 2012. 192 с.

ТЕХНОЛОГІЇ БАЗ ДАНИХ У ДОСЛІДЖЕННЯХ МІСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Рачков Євген Сергійович
Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна

Abstract:

The Digital Humanities have just recently focused on studying urban history which proves increasing its popularity among researchers and makes it one of the most promising areas of investigation. Subjects and methodological specifics of the relational databases which are used in urban history research and implemented in the form of digital projects is traced. We conclude that the use of database technologies in urban history research has to comply with specific tasks and topics of urban history rather than be regarded as the dominant objective of the whole research.

Keywords: information technologies, databases, urban history, urban studies.

Аннотация:

Городская история и городские студии в целом оказались в исследовательском фокусе Digital Humanities сравнительно недавно, однако сегодня они являются одним из перспективных направлений развития этой исследовательской области. В настоящей работе прослеживается тематическая и методологическая специфика использования реляционных баз данных в исследованиях городской истории, которые реализуются в форме открытых цифровых проектов. Делается вывод, что использование технологий баз данных в исследованиях городской истории не может рассматриваться в качестве самодостаточной задачи. Целесообразность построения баз данных, их структура и содержание, прежде всего, должны отвечать конкретным задачам и проблематике городских исследований.

Ключевые слова: информационные технологии, базы данных, городская история, городские исследования.

УДК: 930.2:004.65

Починаючи з 1970-х рр., обробка та аналіз масових історичних джерел за допомогою складних методів математичної статистики та технологій баз даних перетворилися на невід'ємну складову досліджень у галузі Cliometrics. З'являлися повнотекстові бази даних (full-text databases), а також реляційні бази даних зі соціальної та економічної історичної тематики (numeric databases) [3]. Із кінця 1980-х рр. дослідження в галузі квантитативної історії все частіше передбачали створення баз даних. Технології баз даних широко застосовувалися в дослідженнях з історичної демографії, соціально-економічної, соціально-політичної історії, етнології та археології [5, 9–10]. Протягом 1990-х рр. завдяки стрімкому розвитку веб-технологій у центрі уваги Digital Humanities, зокрема, опинилися технологічні проблеми створення та використання різноманітних електронних ресурсів у мережі Інтернет (документальних, бібліографічних, програмних, обчислювальних тощо), їх застосування в історичних дослідженнях та викладанні історії [4, 5].

Протягом 2000-х рр. бази даних утвердилися в якості однієї з основних інформаційних технологій Digital Humanities [1]. Відбулися докорінні зміни у відношенні представників гуманітарних наук до баз даних [2], область застосування яких значно розширилася та загалом отримала міждисциплінарний статус. Зокрема, бази даних перетворилися на важливий інструмент дослідження, охорони та використання культурної спадщини, передовсім, матеріальної (tangible) та нематеріальної (intangible) культурної спадщини міст. Своєю чергою завдяки динамічному розвитку нових можливостей просторових досліджень (Spatial Humanities) із застосуванням геоінформаційних систем (ГІС), візуального сторітеллінгу (Visual Storytelling) та створенням просторових баз даних, міські простори та ландшафти, культура та історія міст утвердилися в якості популярного предмета вивчення

Digital Humanities. Наприклад, міські дослідження утворили один із тематичних напрямків роботи щорічних наукових конференцій міжнародних асоціацій у галузі гуманітарної інформатики (Alliance of Digital Humanities Organizations (ADHO), DARIAH-EU та ін.). Тематичну та методологічну специфіку міських досліджень у межах Digital Humanities наочно ілюструють публікації спеціалізованих журналів «Computers and the Humanities» (1966–2004 pp.), «History & Computing» (1989–2002 pp.), «International Journal of Humanities and Arts Computing» (з 2007 р.) та ін. Вплив Digital Humanities на трансформацію міських досліджень, у тому числі міської історії, складно переоцінити: сьогодні практично всі міські дослідження, пов'язані із застосуванням інформаційних технологій, відбуваються в межах цієї дослідницької області та її напрямків. Зокрема, один із напрямків історичної інформатики (Historical Information Science) спрямований саме на створення банків даних історичних джерел з міської історії. Крім того, використання інформаційних технологій стало характерною рисою діяльності багатьох наукових центрів міської історії (наприклад, Centre for Urban History (CUH) at University of Leicester; Danish Centre for Urban History at Aarhus University, Centre for Urban History (CSG) at University of Antwerp, Institute of Urban History at Stockholm University, Центр міської історії Центрально-Східної Європи тощо), а найбільші цифрові проекти у галузі культурної спадщини сьогодні присвячені саме містам (наприклад, «INCEPTION», «Visualizing Venice» тощо). Використання сучасних інформаційних технологій під час міських досліджень передбачено у межах багатьох інших міжнародних проєктів, зокрема «OpenHeritage: Organizing, Promoting and Enabling Heritage Reuse through Inclusion, Technology, Access, Governance and Empowerment»; «The Global Urban History Project» тощо.

Слід, проте, відзначити, що реляційні бази даних, які зазвичай використовуються у цифрових проєктах із вивчення міської історії, можна умовно розділити на дві групи: 1) бази даних, що побудовані на основі однорідних (за способом кодування та відтворення інформації) історичних джерел, а тому найбільш повно відтворюють зміст і структуру цих джерел (наприклад, повнотекстові бази даних); 2) бази даних, що відтворюють певну модель дослідження та містять лише частину стандартизованих вихідних даних. Переважна більшість баз даних, що були створені в межах цифрових проєктів, присвячених міській історії, належить саме до другої групи. Такі бази даних передбачають моделювання структури не на основі змісту джерел або місця їх зберігання (збірки та колекції), а спираючись в основному на конкретну тематику та завдання проєкту. Серед цифрових проєктів з міської історії, які ґрунтуються саме на другому підході у використанні технології баз даних, слід назвати «London Lives, 1690 to 1800: Crime, Poverty and Social Policy in the Metropolis», «Istanbul Urban Database», «The Oregon History Project», «Міський медіа архів» Центру міської історії Центрально-Східної Європи, «Київ інтерактивний», «CityFace: Практики саморепрезентації багатонаціональних міст в індустріальну і постіндустріальну добу» та ін. Складним залишається питання, наскільки повно та точно зазначені цифрові проєкти відтворюють різноманітні сторони міського життя, культури, історії тощо, а також враховують мінливість міського часу та простору.

Загалом, причини популярності технологій баз даних серед дослідників міської історії пов'язані не лише з ефективним механізмом зберігання, пошуку та редагування інформації. Насамперед, дослідників приваблюють методологічні та аналітичні переваги використання баз даних як на етапі збору та упорядкування інформації, так і на аналітичному етапі створення бази даних та

подальшого її використання. Технології баз даних, що використовуються у вивченні міської історії, являють собою формальні дослідницькі процедури, які передбачають документування історичних джерел, явищ і процесів, а також презентацію та візуалізацію отриманих результатів. Бази даних позитивно впливають на теорію, методи та інструменти досліджень міської історії, дозволяють вивчати та вирішувати як концептуальні, так і прагматичні питання міських досліджень. Крім того, слід враховувати значення технологій баз даних для актуалізації знань з міської історії та їх ретрансляції до публічного простору.

Джерела та література

1. Arthur, P. Exhibiting History: The Digital Future. *Journal of the National Museum of Australia*. 2008, 3, 1. PP. 33-50.
2. Narojczyk, K. W kierunku historii cyfrowej. Nowe możliwości – nowe wyzwania. *Res Historica*, 2016, 42. S. 329-50.
3. Rice, B. A. Evaluation of Online Databases and Their Uses in Collection Evaluation. *Library Trends*. 1985, 33, 3. PP. 297-325.
4. Бородкин Л.И., Гарскова И.М. Историческая информатика : перезагрузка? *Вестник Пермского университета. Серия «История»*. 2011, 2, 16. С. 5-11.
5. Гарскова, И.М. Базы данных в исторических исследованиях: опыт и перспективы. *Круг идей : базы данных в исторических исследованиях*. В.Н. Владимиров, И.М. Гарскова (ред.). Барнаул : «АЗБУКА», 2013. С. 7-17.

AB

URBE

CON-

DITA

**ПАМ'ЯТЬ
І ТРАДИЦІЯ
У МІСЬКОМУ
ПРОСТОРИ**

ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ КУЛЬТУРИ КАТЕРИНОСЛАВА / ДНІПРОПЕТРОВСЬКА / ДНІПРА ТА СТАНОВЛЕННЯ МІСЬКОГО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ЛАНДШАФТУ

Журба Олег Іванович,
Литвинова Тетяна Федорівна
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара

Abstract:

Cognitive opportunities of interdisciplinary approaches as a tool for studying urban history on the example of the Katerynoslav/Dnipropetrovsk/Dnipro region are highlighted. Cognitive possibilities of applying historical structures and urban intellectual landscape to urban studies are presented. There are some specific characteristics that determined the qualitative parameters of the formation of Katerinoslav / Dnipropetrovsk historical and historiographic culture: «personnel historiographic imports» and «gaps» in the development of local historiography.

Keywords: intellectual landscape, historical culture, regional historiography, Ekaterinoslav historians, regional memory policy, Ekaterinoslav, Dnipropetrovsk, Dnipro.

Аннотация:

Освещаются познавательные возможности междисциплинарных подходов в изучении городской истории на примере катеринославского/днепропетровского/днепровского региона. Представляются познавательные возможности применения к урбанистическим исследованиям теоретических конструкций «историческая культура» и «городской интеллектуальный ландшафт». Выявляются некоторые специфические характеристики, которые определяли качественные параметры формирования екатеринославской / днепропетровской исторической и историографической культуры: «кадровый историографический импорт» и «разрывы» в развитии местной историографии.

Ключевые слова: интеллектуальный ландшафт, историческая культура, региональная историография, екатеринославские историки, региональная политика памяти, Екатеринослав, Днепропетровск, Днепр.

УДК 930.85:930(477.63)

З кінця ХХ ст. проблеми модернізації міста, формування і освоєння форм сучасного міського життя зайняли важливе місце в проблематиці історичних студій [11, с. 398; 4; 22; 25; 15; 27; 14; 32]. Глибинним соціальним підґрунтям підвищеної уваги до таких студій стало карколомне зникнення наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. традиційного села та швидка урбанізація суспільного простору під натиском носіїв селянської культури, традицій, способів життя і мислення. Історики обирають різні стратегії реагування на ці глобальні виклики. Проте, як би їх не оцінювати, результатом такої уваги стало динамічне зростання продукції, яка відрізняється широтою проблематики та різноманітністю наукових підходів, надає суттєве прирощення знання, формує нові дискусійні простори. Історія міста нині стає одним з інструментів історичної політики, засобом конструювання потрібної історичної пам'яті, пропагандистською зброєю в PR компаніях, особливо на регіональному рівні, спокушаючи істориків перспективами обслуговування платоспроможних замовників.

Історія міст Південної України як науковий напрям сформувався ще в першій половині ХІХ ст. і відтоді пройшов у рамках імперської, радянської, української та зарубіжної історіографії значний шлях, вартий спеціальної дослідницької уваги. Однією з найпомітніших новаторських рис проблематизації цієї теми є намагання включити її до міждисциплінарних контекстів, подолати традиційну описову репрезентацію історії населених пунктів, відмовляючись при цьому від народницьких і державницьких стереотипів.

Актуальним дисциплінарним роздоріжжям для урбаністичних студій представляється поєднання завдань інтелектуальної історії та історіографії, інкорпорація до міської історії концептів інтелектуального ландшафту та історичної культури, запозичених, насамперед, із географії та культурології.

Концепт історичної культури, що виник на перехрес-ті культурології, історіографії та історії суспільної думки, належить до тих виразних новацій в гуманіта-ристиці, що заслуговує на увагу українського цеху істориків хоча б задля його перевірки, адаптації й апробації на вітчизняному матеріалі. Рефлексії з цьо-го приводу надають шанс суттєво розширити горизонти традиційних дисциплінарних уявлень і тих предметних та інструментальних обмежень, що їм властиві. Водно-час варто зазначити, що проблема розуміння поняття «історична культура» та його інтерпретації розгляда-ється, як правило, поза межами вітчизняного історич-ного матеріалу [2; 12; 24; 28; 29] і практично невід-рефлексована українською історіографією. А тому на цей концепт варто поглянути крізь методологічні «оку-ляри», апробуючи його при постановці дослідницьких завдань [7; 10; 16; 20].

Потужна інтервенція з географічних наук, соціоло-гії та філософії до урбаністичних студій відчувається й з боку концепту «інтелектуальний ландшафт» [1; 3; 23; 30]. Поряд із містобудівним, природно-кліматич-ним, комунікаційним, культурним ландшафтами, він пре-тендує на роль ефективного інструменту в дослідженні і репрезентації сучасного міського простору як ціліс-ної системи складної та багаторівневої взаємодії її структур.

Суттєвий доробок у вивчення історії Катериносла-ва, накопичений за останній час, якісно змінив кар-тину уявлень про важливий губернський центр Росій-ської імперії. І хоча прирощення знань досі переважно відбувається на фактографічному рівні, відчувається гостра потреба узагальнення і формулювання проблем-них питань. У цьому відношенні виділяються монографія Т.В. Портнової, де міське середовище Катеринослава другої половини XIX – початку XX ст. розглядається в контексті теорії модернізації [27], та книжка німець-кого історика Р. Лінднера, в який зроблена спроба

застосування до історії міста семіотичних підходів [21]. За спостереженнями Т. В. Портнової, «ледь не єдиним проблемним питанням в історії міста залишається дата його заснування, тоді як подальші етапи його історії переважно викладаються на рівні констатації фактів» [27, с. 10–11].

У зв'язку із цим формування історичної культури Катеринослава у XIX – на початку XX ст. в контексті становлення міського інтелектуального ландшафту можна вважати актуальною проблемою. Важливо також зазначити, що вона вже має серйозні надбання в рамках сцієнтистської та культурологічної історіографії [5; 6; 8; 9; 13; 17, 18, 19; 26; 31;]. Проте її розгляд також може стати і важливим інструментом урбаністичних студій.

На підступах до реалізації таких підходів не обійтися без регіональної дослідницької оптики, що обіцяє найбільш глибоке розуміння складної та ієрархізованої взаємодії історичного знання, історичних уявлень, історичних стереотипів, відчуттів, інтуїції на різних рівнях національної, соціальної, релігійної, регіональної історичної культури.

Зазвичай презентації регіональної історіографії реалізуються в формах представлення місцевих істориків та історичних інституцій, які за принципом доповнення, так чи інакше, вписуються в загальну телеологічну картину єдиного, лінійного, безперервного і поступального історіографічного процесу.

Підпорядковані завданням вписування регіонального в цілісне, такі підходи не враховують всього різноманіття функціонування «історичного» як відрефлексованого, так і стихійного знання про минуле в регіональному культурному просторі. Переакцентування історіографічних досліджень з урахуванням стратегій нової культурної історії дає підставу говорити про становлення нової регіональної історіографії. Націлена на більш глибоке пізнання цілого через локальне,

вона орієнтована на пошук інтелектуальних просторів з перспективами їх вписування до відносно стійких історіографічних цілісностей, які здатні накладатися, співіснувати у мінливому та взаємопов'язаному переплетенні. Для опису цієї взаємодії необхідний спеціальний понятійний реєстр: «історіографічні кола/ареали/регіони», «історіографічні ієрархії», «історіографічний час», «асинхронність історіографічних процесів», «історіографічна експансія», «історіографічний імпорт» і т. п.

Ракурси регіональної історіографії відкривають перспективи вивчення історіографічного процесу як у «вертикальному» розрізі (професійні, аматорські, повсякденні історичні знання/уявлення, інструменталізація історії в соціальних практиках), так і в «горизонтальному», націленому на виділення форм вираження кожного з цих рівнів. Таке структурування актуалізує проблему взаємодії, як у своєму культурному середовищі, так і поза ним.

Тут особливого значення набуває джерелознавча методологія, яка переорієнтовує організацію джерельної бази історіографічного дослідження. Налагодження подібної оптики для праць істориків, історичної белетристики, періодики, підручників, художньої літератури, образотворчого та фотомистецтва, кіно, музики, фольклору, его-документів у конкретних культурних ареалах створює виходи на такі широкі проблеми як регіональна історична свідомість, історична пам'ять, колективна самоідентичність, тобто на ті аспекти, які в структурі історичної культури є найменш вивченими і усвідомленими як предмет наукової уваги. Крім того, джерелом для виявлення функціонування «історичного» в локальному культурному співтоваристві можуть виступати історичні пам'ятники, назви вулиць, ювілеї, експозиції музеїв, приватне колекціонування і меценатство, аматорські історичні та археологічні дослідження, конкурентні стратегії суспільних груп за домінування

«своїх» образів історії у громадському дискурсі, в тому числі й в освітніх практиках. При цьому важливо розділяти внутрішні мотиви соціуму в його зверненні до минулого й зовнішні стимули – елементи державної політики пам'яті, формування ідеології, соціальні та інтелектуальні запозичення. Історичні знання, тексти, практики формування історичної пам'яті можуть досліджуватися не стільки як результат індивідуальної творчості, скільки як продукт того соціокультурного й інтелектуального середовища, в якому формувалися як виробники, так і споживачі «історичного». Таким чином, підходи нової регіональної історіографії можуть виступати ефективним інструментом як виявлення міського інтелектуального ландшафту.

Формуванню катеринославського/дніпропетровського простору історичної культури притаманні своєрідні, специфічні характеристики, що визначають якісні параметри. Можна відзначити принаймні дві його найбільш яскраві специфіки. По-перше, це «кадровий історіографічний імпорт», пов'язаний з особливостями заселення краю та становлення його інтелектуального ландшафту як нестійкого конгломерату культурного досвіду та історичної пам'яті майже безперервних міграційних потоків кінця XVIII ст. до теперішнього часу.

І родоначальники катеринославського історіописання середини XIX ст. єпископи Гавриїл (Розанов) і Феодосій (Макаревський), і перші професійні історики регіону початку XX ст. Д. Яворницький, В. Пічета, Д. Дорошенко, А. Синявський, В. Данилов, В. Біднов отримали життєвий досвід, освіту, навички літературної та дослідницької роботи поза Катеринославом, будучи випускниками вищих навчальних закладів Москви, Санкт-Петербурга, Києва, Одеси, Харкова, Ніжина. Всі вони, за винятком В. Біднова, опинилися тут випадково, в пошуках роботи, кар'єрного зростання, з волі вищого керівництва. Так само легко вони, залишивши свій слід в історії та культурі міста, з тих чи інших

причин, залишали його, воно так і не стало для них рідним, близьким, своїм. Катеринослав сприймався лише як місце тимчасового проживання та служби, з ним не пов'язувалося ані кар'єрне, ані особисте майбутнє. Тому він так і не став для них «своїм» містом, з минулим, сьогоднішнім і майбутнім якого вони відчували б нерозривний зв'язок, з яким би ідентифікували себе.

Подібна ситуація залишалася характерною для регіонального історіографічного простору практично до кінця 1970-х рр. Так, новонароджений у 1918 р. Катеринославський університет і його спадкоємець Інститут народної освіти продовжували вирішувати кадрові проблеми, перш за все, за рахунок інтелектуального імпорту, запрошуючи на роботу тих, хто не міг побудувати свою науково-викладацьку кар'єру в більш престижних центрах. Наприклад, скороминушим деканом історико-філологічного факультету в 1918 р. став професор М.К. Любавський, про перебування якого в університеті й місті немає практично ніяких відомостей. Всього лише до кінця 1920 – початку 1930-х рр. затрималися в Катеринославі запрошені ззовні професори М. Бречкевич (випускник Юр'ївського університету), М. Злотников (Петроградський університет), В. Пархоменко (Санкт-Петербурзька духовна академія), на яких поклалися великі надії у справі виховання першого покоління професійних катеринославських істориків. Однак і катеринославські аспіранти того часу (П. Козар, К. Гуслистий, П. Матвієвський) розлетілися з Катеринослава, хто через репресії, хто через війну, хто через неможливість з інших причин професійно себе реалізувати.

Коли ж у другій половині 1960 – на початку 1970-х рр. відновлювався сучасний історичний факультет, то він також формувався з вихованців Київського, Одеського, Воронежського, Львівського та інших вишів. І тільки з другої половини 1970-х рр. відтворення істориків-

професіоналів у Дніпропетровську набуло настільки самодостатнього характеру, що сьогодні весь викладацький склад істфаку, інших вишів міста представлений майже виключно його випускниками.

Ще однією особливістю, що визначала обличчя історичної культури міста, стала перервність розвитку катеринославської/дніпропетровської історіографії. Історики, не пов'язані з містом ані культурно, ані особистісно, легко його покидали, не залишали учнів, не формували наукові традиції, професійне та інтелектуальне середовище, орієнтуючись, перш за все, на зовнішні наукові й соціальні чинники. Виявилось це й на рівні основної тематики представників першої хвилі істориків-професіоналів, що відрізняється надзвичайною різноманітністю та відсутністю великих робіт, присвячених історії Катеринославщини та Півдня України в цілому. Так, основним героєм В. Пічети в катеринославський період продовжував залишатися Ю. Крижанич, основна робота В. Біднова, написана в Катеринославі, була спрямована на студіювання православної церкви в Польщі й Литві. В. Данилов займався питаннями історії російської і української літератури, громадської думки та фольклористики, Д. Дорошенко – суспільно-політичною публіцистикою. І тільки для Д. Яворницького, громадський статус і матеріальне становище якого серед інших істориків-професіоналів регіону були найбільш гарантовані, Катеринославщина змогла стати і другою батьківщиною, і основним предметом вивчення. Своєю чергою, суспільний запит на знакові постаті регіонального масштабу сприяв сприйняттю директора історичного музею Д. Яворницького, іще за його життя, як свого, катеринославського діяча, здатного стати однією з центральних постатей міської та регіональної історичної міфології. Найімовірніше, саме тому навколо образу історика, творчість якого пронизує пафос місцевого патріотизму і козакофільської архаїки, так дружно згуртувалися його

нинішні послідовники і шанувальники, перетворивши «козацького батька» на своєрідний символ і «нашої» катеринославській історії, і «нашого» дніпропетровського історіописання.

Перервність становлення історичної культури простежується і на інституціональному рівні. Її верхній сегмент, представлений історичним факультетом, який тричі (на початку 1920-х, в роки війни, та в 1953 р.) закривався. І лише з другої половини 1970-х рр. він оформився у відносно стійку організаційну структуру, орієнтовану на відтворення повного циклу кадрів професійних істориків.

Виняткове місце у формуванні міського інтелектуального ландшафту належить Історичному музею, який виявився єдиною профільною інституцією, що протягом століття підтримувала безперервність існування цеху професійних регіональних істориків, і стала своєрідним стрижнем формування місцевої історичної культури.

Перервність у розвитку історичної культури виявлялася і у відсутності регулярної місцевої історичної періодики. Спеціально випущена до 100-річчя міста в 1887 р. газета «Екатеринославский юбилейный листок», яку можна вважати першим міським історичним періодичним виданням, друкувалася всього два місяці. Грунтовна «Летопись Екатеринославской ученой архивной комссии», на сторінках 10 томів якої закарбувалася історія краю, і завдяки якій сформувалося регіональне співтовариство істориків, припинила існування у зв'язку з Першою світовою війною. Історичний том «Записок ДГУ», що з'явився в середині 1950-х рр., тоді ж і перестав виходити. І тільки з середини 1970-х рр. стали регулярними випуски збірників історичного факультету.

Ретроспекція сучасного стану спільноти істориків регіону дозволяє віднести генезис першого покоління власне дніпропетровського цеху істориків до часу

двох післявоєнних десятиліть, коли заступили на свою безперервну службу Д. П. Пойда та В. Я. Борщевський. Пізніше, вони цілком справедливо здобули пафосне звання «батьків-засновників» факультету: і по праву свого, набутого в першій половині 1960-х рр., статусу доктора історичних наук, і по їх ролі в процесі відновлення істфаку, і, нарешті, завдяки своїй багаторічній праці. Образ цих професорів з різноманітними жанрово-емоційними відтінками, – від суто серйозних наукових оцінок до комічно-іронічних байок, легенд, факультетського фольклору, – пронизує пам'ять історичної спільноти міста ось вже понад півстоліття. Наявність і збереження таких міфів, сказань і легенд уявляється одним з індикаторів зрілості й сформованості науково-педагогічної спільноти та історичної культури в цілому.

Одним з найважливіших чинників становлення історичного факультету став висококваліфікований менеджмент на початковій стадії його новітньої історії. Це пов'язано, перш за все, з діяльністю професора А.М. Черненко, який очолював факультет в 1977–1987 рр. Наочним результатом такої політики стало проведення на базі дніпропетровського істфаку ряду Всесоюзних конференцій найвищого рівня, масова «докторізація» провідних фахівців (М.П. Ковальський, І.Ф. Ковальова, Г.К. Швидько, А.Г. Болєбрух, Ю.А. Мицик, А.С. Зав'ялов, В.В. Підгаєцький, І.І. Колесник, В.В. Іваненко, С.М. Плохій, В.К. Якунін, В.М. Калашников, К.А. Марков), створення мережі профільних наукових збірників, освоєння широких і різноманітних форм наукової комунікації, нарешті, підвищений попит на дніпропетровських істориків як у рамках самого університету та інших вишів міста, так і за їх межами. Особливо потужний відтік кадрів істориків вищої кваліфікації спостерігався в 1990-ті рр., коли з різних причин його покинуло до третини докторів наук.

Словом, тільки в останні радянські роки дніпропетровський історіографічний простір із мерехтливого на загальному тлі субрегіону, яким він уявлявся на рубежі XIX–XX ст., зміг оформитися в повноцінне, стійке наукове співтовариство, що зайняло не тільки значиме місце на історіографічній карті, але й стало невід’ємною частиною і репрезентантом сучасного інтелектуального та культурного ландшафту Дніпропетровська і України в цілому.

Тим часом, відмічені особливості складання повноцінного співтовариства істориків, властиві катеринославському регіону, багато в чому продовжують впливати на характер сучасної історичної культури, стратегії інструменталізації історії, функціонування історичної пам’яті та роль професійних істориків у конструюванні історичної політики на місцевому рівні.

Регіональне професійне співтовариство продовжує зберігати дивовижну еластичність історичної пам’яті, яка виявляє особливу чутливість до зовнішніх впливів. Так, в просторі історичної пам’яті регіону рельєфно виділяються три основні періоди: імперський, радянський і сучасний. Характер їх формування, відображаючи соціальні, світоглядні, ідеологічні та інші специфіки сприйняття і використання місцевої історії, багато в чому залежав від готовності спільноти зберігати/переривати/трансформувати образи свого минулого, надавати відсіч, або підкорятися тиску кожного нового політичного режиму, його ідеологем та ідеологів. Історична культура регіону демонструвала, скоріше, готовність до розривів і підпорядкування, ніж до сприйняття органіки власної історії як безперервного, «нашого» історичного процесу, підтримці його тяглості. Особливе місце тут належало дипломованим історикам, які виявляли набагато більшу готовність слідувати у фарватері ідеології «переможців», ніж підтримувати професійні етичні норми.

Формуючи на кожному з етапів історичної культури комплекси своїх знаків і символів, конструктори історичної пам'яті рішуче і безкомпромісно заперечували право і можливість їх трансляції за межі «свого» часу. Особливо яскраво це виявилось в регіональній специфіці топографічної «декомунізації», в реалізації якої місцеві історики з небувалим ентузіазмом брали і беруть участь, займаючи провідні позиції серед інших ініціативних груп. Не вдаючись до деталей цього процесу, варто відзначити ту легкість, з якою величезні періоди вітчизняного та регіонального минулого перетворювалися в писаннях і публічних виступах з «своєї» на «чужу» історію. Засвоєння ж власної історії як «своєї» на всій її протяжності, залишається для регіональної історичної культури складним і проблематичним завданням. Алгоритм же перетворення «своєї» історії на «чужу» для місцевих істориків регіону на початку XXI ст. виявився значно простішим і ближчим, ніж «освоєння» «імпорнтними» професійними кадрами XIX – початку XX ст. історії Катеринославщини.

Незважаючи на зовнішні ознаки сформованості цеху дніпропетровських істориків, він, як професійне співтовариство, опинився в полоні не тільки зовнішніх впливів, а й тих родових ознак історичної та історіографічної культури, які досі визначають незавершеність і нестійкість як професійної корпорації, так і незрілість і конфліктність історичної пам'яті регіону.

За цих умов неглибокі, перервні, «імпорнтні», орієнтовані на зовнішній досвід і традиції практики і стратегії конструювання історичної пам'яті, спрямовані на витіснення її конкурентних форм, загрожують стати ексклюзивними параметрами, що представлятимуть не тільки історичну та історіографічну культуру, але й інтелектуальний ландшафт регіону.

Джерела та література

- 1.** Василькова В.В., Басов Н.В. Интеллектуальный ландшафт: концептуализация метафоры. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2011. Т. 14. № 4. С. 22–40. <https://cyberleninka.ru/article/n/intellektualnyy-landshaft-kontseptualizatsiya-metafory>.
- 2.** Гене Б. История и историческая культура Средневекового Запада. Москва, 2002. 496 с.
- 3.** Гродзинський М.Д. Пізнання ландшафту: місце і простір : моногр. Київ, 2005. Т. 1. 431 с.
- 4.** Живучи в модерному місті / за ред. К. Диси, О. Бетлій, О. Мартинюк. Київ, 2016. 328 с.
- 5.** Журба О.І. Історична культура Катеринославщини та особливості формування історичної пам'яті регіону. *Харківський історіографічний збірник*. 2016. Вип. 15. С. 163–173.
- 6.** Журба О.І. Перше історичне дослідження у Катеринославі : матеріали до історії формування субрегіонального історіографічного середовища. *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. Південна Україна XVIII–XIX століття*. Запоріжжя. Вип. 7. С. 266–270.
- 7.** Журба О.І. Історіографічний процес другої половини XVIII – першої половини XIX ст. як передісторія українського історіописання (дискусійні замітки). *Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2006–2007. Вип. 15. С. 408–417.
- 8.** Журба О.І., Абросимова С.В. Археографічна діяльність Катеринославської ученої архівної комісії. *Український археографічний щорічник*. Київ, 1992. Вип. 1. С. 34–46.
- 9.** Журба О.І. Сто лет днепропетровскому «цеху историков». *Грані*. 2013. № 8 (100). С. 46–54.
- 10.** Журба О.І. Региональное историописание второй половины XVIII – первой половины XIX вв. в плену «украинского национального возрождения» (проблемы

украинской исторической и историографической культуры). *Мир историка*. Омск, 2013. Вып. 8. С. 124–165.

11. Иггекс Г., Ван Э. Глобальная история современной историографии. Москва, 2012. 432 с.

12. Историческая культура императорской России : формирование представлений о прошлом : коллект. моногр. Москва, 2012. 551 с.

13. Кавун М.Е. Зародження історіографічних практик у ранньому Катеринославі. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія Історія та археологія*. 2010. Вип. 18. С. 218–226.

14. Константинова В.М. Урбанізація: південно-український вимір (1861 – 1904 роки). – Запоріжжя, 2010. – 596 с.

15. Кучерявий В.П. Урбоекологія : підручник. Львів, 2001. 440 с.

16. Леонова А.В. О построении модели исследования регионального историографического процесса. *Мир историка*. Омск, 2013. Вып. 8. С. 166–176.

17. Леонова О.В. Особливості історіографічного процесу в Катеринославі у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Гуманітарний журнал*. 2010. № 3–4. С. 89–93.

18. Леонова О.В. Перший ювілей Катеринослава як історіографічне явище. *Історія і культура Придніпров'я : Невідомі та маловідомі сторінки*. 2011. Вип. 8. С. 193–201.

19. Леонова О.В. Історичні сюжети на сторінках довідково-статистичних видань Катеринослава другої половини ХІХ – початку ХХ ст. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Історія та археологія*. 2008. Вип. 16. № 1. С. 228–235.

20. Леонова О.В. Історіографічний процес другої половини ХІХ – початку ХХ століття у регіональному вимірі (за матеріалами Слобідської та Південної України) : автореф. дис. ... канд. істор. наук. Дніпропетровськ, 2013. 20 с.

21. Линднер Р. Предприниматели и город в Украине : 1860–1914 гг. (индустриализация и социальная коммуникация на Юге Российской империи). Киев; Донецк, 2009. 504 с.

22. Микроурбанизм. Город в деталях / под. ред. О. Бердниковой и О. Запорожец. Москва, 2014. 352 с.

23. Мінаков М. Невловима впливовість тоталітаризму : радянська філософія і сучасний інтелектуальний ландшафт. *Україна модерна*. 2009. № 3. С. 207–227.

24. Образы прошлого и коллективная идентичность в Европе до начала нового времени / под ред. Л.П. Репиной. Москва, 2003. 408 с.

25. Особистість і соціальні інститути в урбанізованому суспільстві : місто Дніпро : монографія : в 2 т. / заг. ред. В.В. Кривошеїна. Дніпропетровськ, 2018. Т. 1. 289 с.

26. Портнов А.В. Історія істориків. Обличчя й образи української історіографії ХХ століття. Київ, 2011. 237 с.

27. Портнова Т.В. Міське середовище і модернізація : Катеринослав середини ХІХ – початку ХХ ст. Дніпропетровськ, 2008. 102 с.

28. Репина Л.П. Историческая культура как предмет исследования. *История и память : историческая культура Европы до начала Нового времени*. М., 2006. С. 5–18.

29. Рюзен Й. Історична культура – про місце історії у житті. *Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення*. Львів, 2010. С. 110–144.

30. Фесенко Г.Г. Морфологія міських ландшафтів : культур філософські інтерпретації : монографія. Харків, 2018. 282 с.

31. Швидько Г.К. Катеринославщина та її найвидатніші діячі духовного звання (XVIII–XIX ст.). *Феодосий (Макаревский). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской губернии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия*. Екатеринослав, 1881 (репринт : Днепропетровск, 2000). С. 3–28.

32. East/West : journal of Ukrainian studies. 2020. Vol. 7. No. 1 : Kharkiv : The City of Diversity https://ewjus.com/index.php/ewjus/issue/view/17?fbclid=IwAR2eS9aY0xHwwHvT_5CGLNKP4_nBjnPTXzmAS8sLtReHJIyirZa1T-PhKXQ

ФАКТОРИ МІСЬКОГО КОНТИНУЇТЕТУ В ДАТУВАННІ ІСТОРІЇ МІСТА ЗАПОРІЖЖЯ

Білівненко Сергій Миколайович
Запорізький національний університет

Abstract:

The report presents the results of understanding the fundamental factors of urban continuity in determining the date of the city of Zaporizhzhia.

Keywords: urban continuity, Zaporizhzhia, Alexandrovsk, city.

Аннотация:

Доклад представляет результаты осмысления основополагающих факторов городского континуитета при определении даты возникновения города Запорожья.

Ключевые слова: континуитет, Запорожье, Александровская крепость, город.

УДК: 930.2(477.64)

Визначення дати заснування населеного пункту завжди було цікавим та актуальним для мешканців. І ще більш цікавими були імена засновників міста, їх етнічне та соціальне походження. І бажано, щоб існував певний зв'язок між батьками-засновниками та сучасними мешканцями. Це легітимізувало владу над територією, дозволяло впевнено почуватися перед центральною владою, яка майже автоматично у свідомості місцевих отримували статус «сторонців», «чужинців», «узурпаторів», які не розуміють місцевої історії, місцевих потреб, а прагнуть лишень до визискування.

І якщо сільські населені пункти опираються на більш-менш зрозумілі для більшості місцевого населення маркери, як то першопоселенці (міфічні або реальні), що належать до предків сучасних мешканців, то міським поселенням «пощастило» більше. У визначенні дати заснування міста є багато зацікавлених осіб, від політиків державного рівня, яким потрібно показати приналежність однієї із «імперських столиць» до формування європейського постантичного світу (Київ і 482 рік), до пересічних громадян, що хочуть «залишити свій слід в історії» (тут приклад знайдеться по кожному українському місту).

Формування концепцій містоутворення в світовій науці має величезний доробок, в тому числі український. Певним етапним підсумком українського сегменту історичної науки є колективна праця десятирічної давнини науковців сектору теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики Інституту історії України Національної Академії наук України під керівництвом, на нашу думку, найбільш фахового дослідника у галузі історичної урбаністики Ярослави Верменич [1]. Завдання, що були акцентовані у вступі, головний пріоритет віддавали протиставленню просвітницьких / «меморіальних» та наукових інтересів. Десять років тому політична складова не мала такого гострого забарвлення, російська окупація частини

України не розглядалася як цілком реальна та немінуча, краєзнавці могли концентрувати свої зусилля навколо цілком прагматичних питань датування міст, що мало практичне значення для місцевої влади і громади у вигляді святкувань та роздавання нагород. Інтервенція Російської Федерації, тимчасова окупація Автономної Республіки Крим та окремих районів Донецької і Луганської областей призвела до розуміння проблеми датування міст як частини інформаційних воєн, що супроводжують дані конфлікти [2].

Але принципи наукового підходу у датуванні заснування / виникнення міст є актуальними і зараз, тим паче, що в методологічному плані чогось більш нового чи оригінального ми не спостерігаємо. Цікаво, що на перших сторінках збірника саме терени Півдня постають як колиска урбаністичної культури на території сучасної України [1. с. 6]. Городище Білозерської культури, місто людей Кімерійських, протомісто, факторія малоазійських греків, – це все визначення, що характеризують один з перших віднайдених міських населених пунктів в Україні, із характерною забудовою та способом життя [3] населення, що якісно відрізняє його від протоміст Трипільської культури. Та при цьому маємо подякувати здоровому глузду істориків та політиків міста Миколаєва, в центрі якого знаходиться місцевість «Дикий сад» із вказаним городищем, які не виводять сучасний Миколаїв від Кімерії. Хоча «містом людей Кімерійських» із «Одіссеї» Гомера, що належать ще до більш ранньої сабатинівської культури, археологи називають і поселення біля села Виноградний Сад тієї ж Миколаївської області [4].

Тому є очевидна гіпотетичність ототожнювання археологічних пам'яток зі свідченнями писемних джерел, але використання як перших, так і других наближає нас до розуміння історичних процесів містоутворення на теренах Степової України епохи бронзи та раннього залізного віку. Та і власне найдавнішим містом України,

із гарно відстеженим міським континуїтетом, визначається південноукраїнський населений пункт – сучасний Білгород-Дністровський. Це місто із античних часів неодноразово змінило етнічний склад населення, перебувало у складі багатьох державних утворень і лише після ретельної експертизи віднесене до найдавніших саме міських поселень у світі.

Така експертиза ґрунтується на виявленні системи урбанізаційних елементів, що формують місто. Саме системи, а не окремі елементи, що можливі і для поселень іншого типу: городищ, фортець, навіть військових таборів. Дана система є складною та простою водночас. З одного боку вона направлена на природний процес виживання та пристосування до навколишнього середовища та зовнішніх умов, з іншого включає низку саморефлексій містян, що відділяє їх від сільського способу життя, що є не менш цінним, унікальним, органічним, але «іншим» в побутовому та цивілізаційному вимірі.

Спробуємо тепер поглянути на урбаністичні елементи в історії території сучасного міста Запоріжжя. Тим більше, що маємо рекомендацію від Запорізької міської ради у вигляді рішення від 27 «вважати 952 рік датою виникнення першого поселення на території сучасного міста Запоріжжя, на підставі трактату Візантійського імператора Костянтина VII Порфієродного «Про управління імперією», як першої відомої писемної згадки про існуючі городища на обох берегах Дніпра та острові Хортиця; при проведенні святкових заходів до Дня міста, всім установам, підприємствам, організаціям, використовувати прийняте рішення; членам робочої групи із уточнення дати заснування міста Запоріжжя надати пропозиції для поглибленого вивчення прадавньої дописемної історії м. Запоріжжя від Середньостогівської культури доби енеоліту» [5]. Щодо поселень представників середньостогівської культури, то не встановлено наявності у них протоміст, а от стосовно

білозерської культури археологи Сергій Пустовалов та Любов Чухрай висувають теорію, що пам'ятки миколаївського «Дикого Саду», про які ми говорили вище, мають тотожні на острові Байда в межах сучасного Запоріжжя. Цитуємо: «Археологічний матеріал городища має аналогії у верхніх пізньобронзових шарах городища на о. Мала Хортиця, Байда. Можливо, деякі кам'яні споруди Байдоостровського городища теж можна буде віднести до білозерської культури. Якщо це так, то існувала ціла система городищ білозерської культури в пониззі Дніпра та Південного Бугу» [3. с. 83; 6]. І в подальші роки, і минулого 2019 року, ці ж дослідники продовжують свої польові виправи, досліджуючи вже пам'ятки XVI–XVIII на тому ж острові Байда [7]. Дану пам'ятку вони ідентифікують як помешкання князя Дмитра Вишневецького, проте жодним чином не намагаються ув'язати «білозерців» та козацького ватажка із заснуванням міста Запоріжжя.

Для дослідників цілком очевидною є гра слів щодо «виникнення» та «заснування» населеного пункту, адже ховаючись на слово “виникнення” ми не шукаємо конкретних історичних героїв, місто як би «виникає» само по собі, а ми лише констатуємо завдяки археологічним або писемним джерелам його існування. Такий метод більш науковий та надає необхідний люфт у датуванні, бо, дійсно, не завжди призводить указ можновладця до негайної появи населеного пункту. Досить часто ми не можемо чітко встановити, коли сільський населений пункт перетворюється на місто, а коли місто втрачає урбаністичний спосіб життя та стає сільською територією. Єдиний вихід – це вивчення міста як соціокультурної цілісності. Ні поселення Середньостогівської, Білозерської культур, ні всі ті більш пізні постійні та тимчасові поселення на території сучасного міста Запоріжжя, аж до 70-х років XVIII століття, не становили такої соціокультурної цілісності із тяглим сприйняттям себе як мешканців одного міста, із тради-

ціями, ціннісними установками, формами самоорганізації, що мали безперервну тяглисть аж до сьогодення.

Запоріжці не єдині у своєму прагненні віднайти початки свого міста, виявити всі аспекти його існування, подібні студії супроводжують історичний дискурс майже кожного міста не лише Південної України, а всього світу. Досить солідний підсумок щодо дискусій початкової дати виникнення міста Запоріжжя зробив співробітник Запорізького краєзнавчого музею Володимир Лініков у своїй публікації [2]. Не будемо повторюватися, адже прибічники різних версій висхідної межі літочислення міста Запоріжжя продовжують активно озвучувати свою позицію. На нашу ж думку, головною проблемою є надумана конфронтація «історії міста» та «історії території міста». Намаганням підтягнути події із розряду «історії території міста» до власне «історії міста» призводить до маніпуляцій та вибудовування помилкових історичних конструктів, які не враховують тієї самої соціокультурної цілісності генези міста Запоріжжя. Поява цієї цілісності пов'язана із способом життя мешканців даного населеного пункту, формуванням прошарків населення, що ведуть той самий міський спосіб життя.

В середовищі науковців превалює думка, що міста – це насамперед люди [1, с. 11] важко не погодитися. Проте, можемо стверджувати, що маса городян без звичного міського простору є просто населенням, при цьому кожен є унікальним, цінним і безпорадним без свого місця в цьому світі. Локації, що використовуються міським жителем у своїх повсякденних практиках вимагають постійної осмисленої діяльності. Місто це ще потужний комунікаційний центр. Через нього рухаються потоки інформації, ми можемо чітко визначити, коли населений пункт, що ми зараз називаємо Запоріжжям, стає таким комунікатором. Інформативні потоки між мешканцями перестали перериватися внаслідок повного знищення і занепаду попередніх та появи нових тіль-

ки із 1770 року. Із цього року інформація попередніх мешканців стала потрібною та повсякчас актуальною для наступників. Звичайно, що сільська комунікація також є важливим фактором підтримки існування соціуму, але там вона має роль консервативної традиції з мінімальними інноваціями, інакше руйнується основа життєдіяльності і громада не може самовідтворюватися. Міська ж комунікація, а за нею і традиція, більш гнучка, дозволяє вийти за консервативні межі без трагічних наслідків, забезпечує певні нововведення, дозволяє відносно мирно (хоча б певний період) співіснувати на обмеженій міській території різним соціальним та етнічним групам.

У 1770 році початок спорудження Олександрівської фортеці на «згарищах козацьких зимівників» та на залишках російського ретраншементу першої половини XVIII століття автоматично накладав на неї і військові функції, і адміністративні, будівельні, церковні, медичні, освітні, каральні, фіскальні та інші [8. с. 121]. Цілком очевидно, що для забезпечення всіх зазначених функцій у фортеці з'являлися особи, що могли забезпечити їх виконання. Певна кількість офіцерів, священників, лікарів гарантували саме міський темпоритм розвитку поселення. З'являється міська схема організації населеного пункту. Адже сільські поселення, якими були запорозькі зимівники, мають здебільшого горизонтальну схему організації взаємодії між мешканцями, коли господар зимівника є лише першим серед рівних. Він має право на землю, господарство, має право наказувати та навіть карати, але при цьому його правовий статус умовний, і він кардинально не вивищується над іншими козаками та посполитими. В міському ж поселенні градація мешканців кардинальна, починаючи від помешкань керманічів фортеці / міста, що споруджуються саме з метою їх там оселення та керування. З'являється прошарок населення, що доносить волю вищих органів влади до мешканців, причому

комунікація отримує більш формальний характер, тобто розпорядження закріплюються письмово, що згідно теорії комунікації є вже ознакою міського поселення. Лише пізніше така форма комунікації як писемна поширюється на сільські поселення, а не навпаки.

Звичайно, ми чудово розуміємо, що жодна інша фортеця Нової Дніпровської лінії укріплень не перетворилася на місто, тільки Олександрівська фортеця внаслідок свого географічного положення стала суб'єктом цілеспрямованої політики перетворення на місто у 1782–1783 рр., позаяк імперія потребувала повітового центру [8, с. 121], і фактор близькості до стратегічного транспортного коридору у вигляді річки Дніпро, ймовірно, став вирішальним. Цілком логічно, що подальше існування фортеці, потім посаду та міста Олександрівська випрацьовувало свої особливі комунікативні та інформаційні потоки, які то посилювалися, то слабшали в залежності від спроможностей населеного пункту та запитів до нього як з боку влади, так і мешканців краю та самого міста. Проте можемо з певністю говорити про наступність інформації, що накопичувалася та передавалася аж до сьогодення і є одним із джерел саме міської історії Запоріжжя. При цьому цілком очевидно, що теорія комунікація як один із чинників визначення часу утворення міста потребує підтвердження за допомогою методів культурології, географії, економіки, етнології, соціології, екології, містобудування та компаративістики.

Наприкінці зазначимо, що соціокультурна цілісність міста є багатогранною та має значну кількість факторів ідентифікації, одним із головних є інформаційно-комунікативний аспект розвитку міста. І саме коли була забезпечена наступність передачі інформації, і ця традиція більше не переривалася, можемо стверджувати про сталість та тяглість міського простору Олександрівська / Запоріжжя.

Джерела та література

1. Верменич Я.В., Дмитрук В.І., Архипова С.І. Міська історія України : проблеми початкового датування. Науково-довідкове видання. Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. 140 с.

2. Лініков В.А. Про дату заснування міста Олександрівська в контексті інформаційної війни. *Музейний Вісник*. Запоріжжя, 2018. № 18. С. 192–202.

3. Ескізний проект музеєфікації городища пізньої бронзи Дикий Сад / С.Ж. Пустовалов, Л.О. Чухрай. *Магістеріум. Культурологія*. 2015. Вип. 59. С. 78–84. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Magisterium_kul_2015_59_17

4. Черняков І.Т. Місто людей кімерійських. *Енциклопедія історії України* : Т. 6: Ла-Мі / Редкол. : В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : В-во «Наукова думка», 2009. 790 с. : іл. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Misto_lyudey_kimeriyskykh (останній перегляд: 01.07.2020)

5. Рішення Запорізької міської ради № 47 від 27.06.2014 р. «Про затвердження звіту робочої групи із уточнення дати заснування м. Запоріжжя». URL: <https://zp.gov.ua/uk/sessions/57/resolution/3749#gsc.tab=0>

6. Пустовалов С.Ж. Многослойное городище на острове Малая Хортица. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя : Вид-во ЗДУ, 1998. Вип. 4. С. 162–188.

7. Дослідження Байдоостровського городища в 2019 році / С. Пустовалов, Л. Чухрай, А. В. Москаленко. *Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. Серія : Музеєзнавство і пам'яткознавство*. 2019. Т. 2, № 2. С. 160–166. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bknucamms_2019_2_2_9

8. Бублик О.Г. Джерела з історії міської забудови Катеринославщини кінця XVIII – початку ХХ ст. Квалі-

фікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» (03 – Гуманітарні науки). Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Київ, 2017. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Bublyk_Oksana/Dzherela_z_istorii_miskoi_zabudovy_Katerynoslavschyny_kintsia_XVIII__pochatku_KhKh_st.pdf?PHPSESSID=3f5096a3b4fbca5629df154a39c361b9

ДАТУВАННЯ ЗАСНУВАННЯ ТА ПРАКТИКА СВЯТКУВАННЯ ДНЯ НАРОДЖЕННЯ М. ЗАПОРІЖЖЯ

Шиханов Руслан Борисович
Запорізький національний університет

Abstract:

The article characterizes the approaches to determining the founding date of the city of Zaporizhia (Oleksandrivsk). The author's vision of the founding date of the city is expressed and the practice of celebrating the city day in 1970–2019 is covered.

Keywords: Oleksandrivsk, Zaporizhia, foundation of the city, regional studies, urban history.

Аннотація:

В статті охарактеризовані підходи к определению даты основания города Запорожье (Александровска). Высказано авторское видение даты основания города и освещена практика празднования дня города в 1970–2019 гг.

Ключевые слова: Александровск, Запорожье, основание города, регионалистика, городская история, урбанистика.

УДК: 908(477.64-25):394.46:911.375.1

У нашій статті ми вирішили сконцентрувати увагу на двох взаємопов'язаних і водночас дискусійних питаннях: даті заснування міста Запоріжжя та практиці святкування цього свята.

Питання щодо дати заснування будь-якого населеного пункту часто викликає багато дискусій, і місто Запоріжжя (у цьому плані) не стало виключенням. Видатний український вчений Яків Новицький (1847–1925), спираючись на документальні джерела, ще на початку ХХ ст. встановив, що будівництво Олександрівської фортеці та форштадту¹ було розпочато 17 серпня (28 серпня за новим стилем) 1770 р. [6, 298] на правому березі ріки Мокра Московка під керівництвом військових інженерів: полковника Якова Бібікова, підполковника Андрія Панина, капітанів – Федіра Наковальніна та Олександра Вахтіна, поручика Івана Путімцева та прапорщика Олександра Мусін-Пушкіна [6, 209–210]. Саме ця дата тривалий час і вважається днем заснування (народження) міста Олександрівська (сучасного міста Запоріжжя).

Дискусії навколо питання дати заснування Запоріжжя розпочалися у 1990-х роках, коли низка запорізьких журналістів та дослідників виступили з ініціативою щодо її перегляду. Свою позицію вони аргументували виявленими у попередні роки археологічними пам'ятками та згадками у трактатах та літописах топонімів, що локалізувалися у межах сучасного міста Запоріжжя. Ініціаторами перегляду традиційної дати заснування міста виступили журналіст Юрій Вілінов (який запропонував вважати першими поселеннями на місті сучасного м. Запоріжжя – поселення Протовче на о. Хортиця і відповідно датою заснування міста – 1103 р., як першої згадки топоніму «Протовче» у літописах та замок Дмитра Вишневецького на о. Мала Хортиця XVI ст.) та історик Арнольд Сокульський (який запропонував вважати

1. Форштадт (від нім. *vorstadt* – передмістя) – поселення, яке знаходилось за фортечними мурами або містом та прилягало до них.

таким поселення Протовче, яке існувало у XI–XIV ст.) [4, 22–28]. Дискусії, які були викликані цими пропозиціями, так і не призвели до перегляду усталеної дати заснування міста через слабку аргументацію їх авторами безперервності існування цих населених пунктів і відсутності між ними та містом Запоріжжям культурної спадкоємності, що вважаються головними критеріями визнання існування міста.

Нова спроба переглянути традиційну дату заснування міста була зроблена у 2008 році, коли (з ініціативи низки місцевих науковців та чиновників) виконавчим комітетом міської ради 24 січня 2008 р. було створено «робочу групу для встановлення точної дати заснування міста Запоріжжя», до якої увійшли сім осіб: професор кафедри новітньої історії України ЗНУ, доктор історичних наук Ф.Г. Турченко (голова), завідувач експозиційним відділом історико-культурного комплексу «Запорізька Січ» Національного заповідника «Хортиця» В.П. Кошлатий, заступник міського голови О.С. Кузьмін, член виконавчого комітету міської ради М.П. Левченко, генеральний директор Національного заповідника «Хортиця» М.А. Остапенко, директор Запорізького обласного краєзнавчого музею, доктор історичних наук Г.І. Шаповалов та доцент ЗНУ В.Г. Шевченко [14].

Відзначимо, що хоча до складу цієї робочої групи і було включено низку відомих запорізьких науковців історичного та філологічного профілів, але, нажаль, ЖОДЕН з них не був визнаним фахівцем з питань міської історії і раніше не досліджував проблему заснування міста Запоріжжя.

Результатом роботи вищезгаданої групи став звіт (наданий депутатам міської ради у грудні 2009 року), в якому пропонувалося вважати датою заснування поселення на теренах міста Запоріжжя – 5 квітня 1103 року. Обґрунтовувалося це згадками в Іпатіївському та Лаврентіївському списках «Повісті минулих літ» топоніму Протовче. Але депутатів не

переконав такий звіт робочої групи і їй було доручено продовжити свою роботу.

У 2011 році, замість В.В. Кошлатого та В.Г. Шевченка, до складу робочої групи було включено завідувача філії «Кам'янська Січ» Національного заповідника «Хортиця» С.В. Сурченка та громадянина України А.І. Авдеєнка (який називає себе адміралом та академіком), які також не були фахівцями в питанні, яке встановлювала робоча група.

Результатом більш ніж 4-річної роботи робочої групи став її другий звіт, який містив наступний висновок: «робоча група вважає за доцільне прийняти встановленою датою, яка фіксує факт існування першого постійного поселення на території сучасного Запоріжжя – дату першої письмової згадки – 952 рік», а аргументувався такий висновок нібито тим, що: «перша письмова згадка про поселення на території сучасного Запоріжжя датується 952 роком – імператор Костянтин VII видав трактат «Про управління імперією»... де описав і Крарійську переправу і о. Хортиця» [3, 3]. Другий звіт робочої групи, поданий до міської ради, було розглянуто депутатами 26 червня 2012 року. Саме цього дня сесія Запорізької міської ради прийняла рішення № 45 «Про звіт робочої групи з уточнення дати заснування міста Запоріжжя», яким взяла цей звіт до відома і доручила постійній комісії міської ради з гуманітарних питань підготувати рішення стосовно уточненої дати заснування міста Запоріжжя, із відповідними змінами до «Програми проведення культурно-мистецьких заходів на 2012–2014 роки» [15].

Ще за два роки – 27 червня 2014 року сесія Запорізької міської ради прийняла ще одне рішення № 47 «Про затвердження звіту робочої групи із уточнення дати заснування м. Запоріжжя», яким «затвердила», а не «взяла до відома» (як було зазначено у її попередньому рішенні 2012 року) звіт робочої групи 2012 року та вирішила «вважати 952 рік датою виник-

нення першого поселення на території сучасного міста Запоріжжя, на підставі трактату Візантійського імператора Костянтина VII Порфієродного «Про управління імперією», як першої відомої писемної згадки про існуючі городища на обох берегах Дніпра та острові Хортиця; при проведенні святкових заходів до Дня міста, всім установам, підприємствам, організаціям, використовувати прийняте рішення; членам робочої групи із уточнення дати заснування міста Запоріжжя надати пропозиції для поглибленого вивчення прадавньої дописемної історії м. Запоріжжя від Середньостогівської культури доби енеоліту» [16].

Як до початку роботи робочої групи, так і після її завершення, жоден з фахівців, які спеціалізуються на дослідженні історії Запорізького краю та виникнення у ньому поселень, навіть і не думав ні з ким сперечатися, що візантійський імператор згадав у своєму трактаті острів Хортицю і Крарійську переправу, проблема полягає зовсім в іншому – у своїй праці Костянтин VII (до речі він насправді не «Порфієродний», як це зазначено у рішенні міської ради, а «Порфірородний» або «Порфірогенет») ніде жодним словом не те що не згадав будь-яке поселення, а навіть не натякнув на його існування (у 952 році) на території, що зараз входить до меж сучасного міста Запоріжжя. У цьому може переконатися будь-який допитливий читач, який прочитає відповідний розділ згаданої праці Костянтина VII [5].

Отже, спробуємо встановити, на підставі наявних звітів робочої групи і рішень міської ради, що насправді відбулося. А відбулося наступне – члени робочої групи, які підписали вищезгаданий звіт (з процитованим вище висновком), свідомо або через свою недостатню обізнаність у питанні, яке їм було доручено дослідити, ввели в оману депутатів міської ради і видали бажане за дійсне. Депутати ж, на жаль, не скористалися можливістю і обов'язком звернутися до кваліфікованих фахівців з історії міста Запоріжжя і

отримати від них об'єктивний експертний висновок щодо реальної, а не вигаданої дати заснування міста.

Другим заявленим аспектом нашої розвідки є характеристика практики святкування дня народження міста Запоріжжя. На жаль, нам не вдалося виявити в архівах чи в опублікованих джерелах документальних свідчень про святкування дня заснування міста Запоріжжя або його відповідних ювілеїв раніше 1970 р. Лише цього року, слідуючи у фарватері нової радянської традиції щодо святкування ювілеїв міст, яка набула поширення в СРСР, запорізька партійно-радянська верхівка (узгодивши це із своїм центральним керівництвом), вирішила відсвяткувати 200-річчя міста Запоріжжя. Програма урочистих заходів з нагоди цієї визначної події передбачала заходи спрямовані переважно на віншування учасників революцій (1905 й 1917 рр.) та громадянської війни, будівників Дніпрогесу, але серед урочистих заходів були також заплановані й виступи поетів та письменників Запоріжжя, різноманітні театральні вистави та спортивні змагання, а також кінофестиваль фільмів про Запоріжжя.

Урочисте святкування 200-річчя Запоріжжя тривало з 1 по 6 вересня 1970 р. Протягом цього тижня біля головних тогочасних пам'яток міста (В.І. Леніну, «Героїчна молодість», чекістам, жертвам збройного повстання 1905 року на станції Запоріжжя-І, юним чапаєвцям на острові Хортиця, братських могилах Правого берега і жертв революції на майдані Волі), на центральних майданах, у парках, театрах, палацах культури, концертному залі ім. Глинки, стадіонах та у спортивних закладах – відбувалися урочисті та святкові заходи.

До ювілею також було випущено пам'ятну настільну медаль із силуміну (діаметром 6 см і вагою 31 грам), на якій з одного боку була зображена емблема міста (затверджена у 1967 році), дубова гілка та напис українською мовою «200 років Запоріжжю. 1770–1970», а з іншого – пам'ятник Леніну на фоні Дніпрогесу.

5 вересня на майдані навпроти універмагу «Україна» було закладено камінь на місці, де планувалося спорудити монумент на честь ювілею міста [7].

На сьомій («ювілейній») сесії міської ради, яка також відбулася 5 вересня, з доповіддю «Про 200-річчя міста Запоріжжя» виступив голова виконкому міськради В.Д. Площенко. На цій же сесії керівництву міста було вручено Почесну грамоту Президії Верховної Ради УРСР, якою було нагороджено Запоріжжя «за успіхи у господарському та культурному будівництві, великий внесок у створення та розвиток соціалістичної індустрії та у зв'язку з 200-річчям від дня заснування». Крім того, на честь 200-річчя міста 29 представників трудових колективів Запоріжжя було відзначено державними нагородами, а п'ятьом запоріжцям (Володимиру Іванову, Ользі Джигурді, Якову Башу, Петру Залошу та Володимиром Судцю), згідно з рішенням міської ради, було присвоєне звання Почесного громадянина міста [13, 1-5].

Вперше у своїй історії загальноміське свято під назвою «День міста» місто Запоріжжя відзначило на офіційному рівні 12 жовтня 1986 року. Передували цьому наступні події. 17 лютого 1986 року відбулося засідання бюро Запорізького міського комітету Комуністичної партії України, на якому серед інших було розглянуто питання «Щодо святкування «Дня міста-86». З доповіддю з цього питання виступив завідувач відділом пропаганди та агітації міському партії Володимир Прокоф'єв, а в обговоренні цього питання взяли участь члени бюро міському партії: 2-й секретар міському партії Василь Швець, секретар міському партії Лідія Васильєва, голова міськвиконкому Валентин Яланський та 1-й секретар міському партії Петро Ванат.

Результатом розгляду та обговорення зазначеного питання стала спільна Постанова №45 бюро Запорізького міського комітету КПУ та виконавчого комітету міської ради народних депутатів з назвою «Щодо святкування «Дня міста-86» [11, 128]. Зокрема у цій постанові

було визначено дату проведення свята – 11 жовтня. А чому саме в цей день? Особисто у нас немає переконливої відповіді на це питання. Є лише версії... Можливо тому, що 10 жовтня 1932 року було урочисто відкрито Дніпрогес і враховуючи відомий радянський штамп щодо Запоріжжя, як «міста – народженого Дніпрогесом» бажали прив'язатися до цієї дати. Але 10 жовтня припадало на робочий день – п'ятницю, а 11 жовтня – на вихідний (суботу), тому його і обрали. Правда, за декілька місяців, святкування Дня міста «перенесли» на неділю (12 жовтня), бо цього дня у 1986 році відзначалося 100-річчя від дня народження відомого радянського державного та партійного діяча, колишнього народного комісара важкої промисловості СРСР – Григорія («Серго») Орджонікідзе. На той час центральний адміністративний район міста Запоріжжя називався Орджонікідзевським і тому саме тут, біля Орджонікідзевського районного комітету партії, планувалося відкрити пам'ятник ювіляру. Можливо 11 жовтня, як дату святкування, обрали тому, що, як ми згадували раніше, цей день припадав на вихідний (суботу), а День визволення міста Запоріжжя (точніше його лівобережної частини) від нацистських військ (14 жовтня) – припадав на робочий день (вівторок). Можливо ініціатори цього проекту виходили з якихось інших міркувань. Дуже цікаво було б почути їх думку з цього приводу (на щастя, деякі з них ще живі).

Як би там не було, святкування Дня міста і Дня визволення міста у 1986 році відбулося в один день – у неділю 12 жовтня.

Перше святкування «Дня міста» сподобалося як партійно-радянському керівництву м. Запоріжжя, так і пересічним запоріжцям. Тому на черговому засіданні бюро Запорізького міського комітету партії 17 грудня 1986 року було розглянуто питання щодо підготовки та проведення «Дня міста-87». Після обговорення цього питання, в якому взяли участь завідувач відділом пропаганди та агітації міському партії Володимир

Прокоф'єв, 2-й секретар міському партії Василь Швець, голова міського комітету народного контролю І. Савченко, голова міськвиконкому Валентин Яланський, секретар міському партії Володимир Куратченко, 1-ші секретарі райкомів партії м. Запоріжжя: Володимир Дрібноход (Ленінський), Едуард Васильчишин (Заводський), Євген Карташов (Орджонікідзевський), Віктор Панкратов (Жовтневий), Валерій Расторгуєв (Комунарський) та 1-й секретар міськкому партії Петро Ванат, знову було прийнято спільну постанову двох головних органів міської влади №405 від 19 грудня 1986 року «Щодо підготовки та проведення «Дня міста-87». Цього разу святкування «прив'язали» до «достойної зустрічі 70-ти річчя Великого Жовтня». У постанові не визначалася точна дата святкування «Дня міста», а замість цього містилося розпливчате формулювання, яке згодом перекочувало до Статуту міста Запоріжжя, «провести у жовтні 1987 року «День міста-87» [12, 49–50].

Як результат, у 1987 році «День міста» було проведено 7 жовтня – у День Конституції СРСР, а День визволення міста – як і належало – 14 жовтня.

У наступні роки ці два свята відзначалися, як разом, так і окремо.

На сьогодні єдиним офіційним документом в якому закріплені обидва зазначені вище загальноміські свята, є «Статут територіальної громади міста Запоріжжя» (затверджений міською радою 15 лютого 2006 року рішенням № 4). Згідно з пунктом 3 статті 5 цього Статуту – «День визволення міста від німецько-фашистських загарбників» відзначається щорічно «14 жовтня», а «День міста відзначається щорічно в жовтні як загальноміське свято» [17].

Ще раз звернемо увагу читачів на той факт, що Статут не містить конкретної дати відзначення «Дня міста», а містить замість цього «геніальне» формулювання – «щорічно в жовтні», тобто з 1 по 31 жовтня включно в будь-який день.

Мабуть тому у 2010 році Президент України Віктор Янукович привітав городян з 240- річчям заснування міста – 14 жовтня [1]. У 2018 році вже інший президент України – Петро Порошенко та окремо прем'єр-міністр України Володимир Гройсман привітали запоріжців з Днем міста – 7 жовтня [9], а міський голова Володимир Буряк запросив «на святкові заходи, які були заплановані в Запоріжжі на 14 жовтня. Серед них покладання квітів на Алеї Бойової Слави, присвячене Дню захисника України і 75-й річниці визволення міста від нацистів. На каскаді фонтанів «Райдуга» відбудеться урочисте відкриття святкування Дня міста та концертна програма» [2]. У 2019 році міський голова привітав городян з днем міста вже 11 жовтня [8].

А тепер найцікавіше. Пункт 4 згаданої статті Статуту стверджує наступне: «Міська рада щорічно під час затвердження бюджету міста встановлює перелік загальноміських свят та знаменних подій». Підкреслюємо – «щорічно під час затвердження бюджету міста» [17].

Ми спеціально переглянули рішення сесій міськради з питання затвердження бюджету міста за 2015–2019 роки. У жодному з них ви не знайдете – «Переліку загальноміських свят та знаменних подій». Таким чином міська рада протягом низки років свідомо порушує нею ж затверджений Статут.

3 грудня 2019 р. Верховна Рада України прийняла Постанову № 325-IX «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2020 році». Додаток до цієї постанови передбачає, що у цьому році на державному рівні відзначатиметься ювілей – 250 років з часу заснування міста Запоріжжя (1770) – як «відома подія в Україні» [10]. Відзначимо, що постанова не містить конкретного дня святкування цього ювілею, але водночас Верховна Рада не визнала і фейкову дату заснування міста – 952 р., яку міська рада затвердила у 2014 р.

Наостанок підсумуємо, що ми маємо у «сухому залишку»? Маємо офіційно затверджену дату святкування «Дня

визволення міста» від нацистів – 14 жовтня. З цим майже все зрозуміло, хоча наше місто і не було цього дня визволено повністю. Маємо офіційно затверджений місяць святкування «Дня міста» – жовтень (у будь-який день цього місяця на ваш вибір ви можете святкувати «День міста», бо він абсолютно ні до чого не «прив'язаний»!). Маємо затверджену Запорізькою міською радою, вигадану дату – 952 рік, як дату «виникнення» (неіснуючого на той час) «першого поселення на території сучасного міста Запоріжжя». І нарешті ми маємо реальну дату заснування нашого міста – 28 серпня 1770 року, яка чомусь тривалий час вперто ігнорується міською владою. Вважаємо, що міській раді, разом із визнаними фахівцями у сфері міської історії, потрібно нарешті визначитись, і, на підставі реальних, а не вигаданих фактів, навести порядок з цими важливими для кожного запоріжця датами та адекватною практикою їх святкування.

Джерела та література

1. Виктор Янукович поздравил запорожцев с Днем города. URL: <https://zp.new.vgorode.ua/news/sobytyia/25118>
2. Володимир Буряк і Почесні громадяни Запоріжжя обговорили плани розвитку міста. URL: <http://zp-pravda.info/2018/10/09/volodymyr-buriak-i-pochesni-hromadiany-zaporizhzhia-obhovoryly-planu-rozvytku-mista/>
3. Звіт робочої групи з уточнення дати заснування міста Запоріжжя. 2012 р. URL: <https://zp.gov.ua/uk/sessions/83/resolution/2800#gsc.tab=0>
4. Карагодин А.И. В огороде бузина, а в Киеве дядька? (По поводу одной концепции происхождения города Запорожья). *Из прошлого Запорожья : Сборник статей преподавателей кафедры исторического краеведения*. Выпуск 2. Запорожье, 1996. С.22–28.
5. Константин Багрянородный. Об управлении империей. Москва : Наука, 1991. 494 с.

6. Новицкий Я.П. История города Александровска в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии. 1770–1806 гг. Новицкий Я. Твори в 5-ти томах. Запоріжжя : АА Тандем, 2007. Т. 1.

7. План культурно-масових заходів присвячених 200-річчю міста Запоріжжя. Запоріжжя, 1970. 4 с.

8. Поздравление с Днём города. URL: <https://zp.gov.ua/ru/articles/item/6318/>

9. Порошенко и Гройсман поздравили Черновцы и Запорожье с днем города. URL: <https://www.segodnya.ua/ukraine/poroshenko-i-groisman-pozdravili-chernovcy-i-zaporozhe-s-dnem-goroda-1177319.html>.

10. Постанова Верховної Ради України № 325-IX від 3 грудня 2019 р. «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2020 році». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/325-20>

11. Постанова бюро Запорізького міського комітету КПУ та виконавчого комітету міської ради народних депутатів № 45 від 17 лютого 1986 р. «Щодо святкування «Дня міста-86». ДАЗО (Державний архів Запорізької області). Ф. Р-75. Оп. 9. Спр. 923.

12. Постанова бюро Запорізького міського комітету КПУ та виконавчого комітету міської ради народних депутатів № 405 від 19 грудня 1986 р. «Щодо підготовки та проведення «Дня міста-87». ДАЗО (Державний архів Запорізької області). Ф. Р-75. Оп. 9. Спр. 940.

13. Протокол засідань сьомої сесії Запорізької міської ради депутатів трудящих 12 скликання. 5 вересня 1970 р. ДАЗО (Державний архів Запорізької області). Ф. Р-75. Оп. 6. Спр. 476.

14. Рішення Виконавчого комітету Запорізької міської ради № 38 від 24.01.2008 р. «Про створення робочої групи для встановлення точної дати заснування міста Запоріжжя». URL: <https://zp.gov.ua/uk/documents/item/6684#gsc.tab=0>.

15. Рішення Запорізької міської ради № 45 від 26.06.2012 р. «Про звіт робочої групи з уточнення

дати заснування міста Запоріжжя». URL: <https://zp.gov.ua/uk/sessions/83/resolution/2800#gsc.tab=0>

16. Рішення Запорізької міської ради № 47 від 27.06.2014 р. «Про затвердження звіту робочої групи із уточнення дати заснування м. Запоріжжя». URL: <https://zp.gov.ua/uk/sessions/57/resolution/3749#gsc.tab=0>

17. Статут територіальної громади міста Запоріжжя. URL: <https://zp.gov.ua/uk/page/statut#gsc.tab=0>

ДО ПИТАННЯ ПОРІВНЯЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ УРБАНІСТИЧНИХ СТУДІЙ: ЗАПОРІЖЖЯ ТА ЕДМОНТОН

Панкєєв Олександр Сергійович
Канадський інститут українських студій

Abstract:

The paper reviews the theoretical questions of the possible involvement of Comparative Urbanistic Historical Studies for the comparative research of cities of Southern Ukraine with city centers of other countries. As an example suggested the history of Zaporizhia and Edmonton in their formative stages.

Keywords: Comparative Urban History Studies, Zaporozhia, Edmonton, Southern Ukraine, Steppe, Prairies.

Аннотація:

Рассмотрены теоретические вопросы привлечения сравнительных урбанистических исторических студии для исследования городов Южной Украины с городскими центрами других стран. В качестве примера предложено сравнения Запорожье и Эдмонта на начальных этапах их становления.

Ключевые слова: сравнительные урбанистические исторические исследования, Запорожье, Эдмонтон, Южная Украина, степь, прерии.

УДК: 930.1

Історичні урбаністичні студії, або історична урбаністика у своїй теоретичній основі передбачає дослідження багатьох питань формування міст та міського простору з позицій різних дисциплін та підходів у темпоральній площині [1; 3]. Одним із таких нових напрямків є порівняльні урбаністичні історичні студії, головне завдання яких полягає у дослідженні двох, або більшої кількості міст за рядом спільних ознак та характеристик на певних етапах історичного розвитку.

Маємо багато освітніх програм та дослідницьких центрів та груп, які ставлять за мету дослідження порівняльних характеристик міст у різні часи на різних континентах. До лідерів у цьому напрямку, перш за все, належить програма Урбаністичних студій Стенфордського університету, яка має цілий цикл курсів під сукупною назвою міста в порівняльній та історичній перспективі. Програма спирається на дисциплінарні підходи, які включають антропологію, археологію, історію мистецтв, географію та історію, щоб допомогти студентам зрозуміти, як розвивалися міста та як вони пов'язані один з одним сьогодні. Аналогічні програми існують в Університеті Британської Колумбії, Йоркському університеті, Університеті Калгарі (Канада) та інших університетах США та Європи.

Щодо потенціалу залучення порівняльних урбаністичних історичних студії для дослідження міст Південної України з міськими центрами інших країн. У 2007 році під час щорічної конференції Американської асоціації сприяння Славістичних студій (American Association for the Advancement of Slavic Studies (AAASS)) відбулася панель «Новий Орлеан та Одеса: мультикультурні центри, які дбають аби ніколи бути забутими» («New Orleans and Odesa: Multicultural Centers That Care Never Quite Forgot»). У 2008 році за результатами цієї панелі Міжнародний центр вчених імені Вудро Вілсона опублікував збірку «Місце, ідентичність та міська культура: Одеса та Новий Орлеан» («Place, Identity, and Urban Culture:

Odesa and New Orleans») під спільною редакцією Семюеля К. Рамера та Блера А. Рубла [2].

Потенційними кандидатами для майбутніх порівняльних досліджень можуть бути місто Південної України Запоріжжя та канадське місто в провінції Альберта Едмонтон. Обидва міста розділяють багато спільних ознак, що робить їх неймовірно згожими для досліджень такого ґатибу.

Запоріжжя розташоване у серці Степової України. Едмонтон є фронтирним містом Канадських прерій. Заснування Запоріжжя пов'язують із Олександрівською фортецею, яка була закладена у 1770 році. Едмонтон, у свою чергу, веде свої початки від форту Едмонтона, який був заснований у 1795 році. Обидва міста також розташовані на великих річках. Едмонтон – на річці Саскачеван. Запоріжжя на річці Дніпро. Треба також згадати про роль українців, які почали відігравати помітну роль у економічному, соціальному та культурному розвитку Прерій та Едмонтона включно, починаючи з кінця ХІХ століття. Навіть ментальна композиція ідентичностей міст на сучасному етапі дуже схожа. У деяких моментах можна говорити про розючу тотожність. Наприклад, міста вибудовують проєкцію свого зовнішнього «я» та сприймаються іншими через промисловість, яка забезпечує фінансову стабільність більшості мешканців. У випадку з Едмонтоном – це видобуток та нафтопереробка. Запоріжжя – це металургійне місто.

Джерела та література

1. Murphey, Rhoads. "Historical and Comparative Urban Studies." *Journal of Geography* 65, no. 5 (1966) : 212–19.
2. Ramer, Samuel C., and Blair A. Ruble. *Place, Identity, and Urban Culture : Odesa and New Orleans*. Washington, DC : Woodrow Wilson International Center for Scholars, 2008.
3. Robinson, Jennifer. "Thinking Cities through Elsewhere." *Progress in Human Geography* 40, no. 1 (2015): 3–29.

ПЕРШІ РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ОЛЕКСАНДРІВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Тубольцев Олег Валентинович
Національний заповідник «Хортиця»,
Громадська організація «Нова археологічна школа»

Abstract:

Oleksandrivska Fortress is an urban archaeological site in Ukrainian Steppe, related to the Dniprovska fortification line construction during late 18th century. Recent researches pushed the systematization of existed historical data concerning the Fortress and some of its fortification elements accurate description.

Keywords: Oleksandrivska Fortress, Dniprovska Fortification Line, Zaporizhzhya city history, fortification.

Аннотация:

Дается краткая информация об истории исследования Александровское крепости, обзор археологических работ на южной крепостной цитадели в 2019 г.

Ключевые слова: Александровская крепость, Днепровская линия укреплений, история Запорожья, фортификация.

УДК: 904(477.63)

Дніпровська лінія укріплень – це комплекс фортець, історично пов'язаний із подіями російсько-турецької війни 1769-1774 рр. Багатозіркові земляні споруди розташовано по берегах степових річок від Дніпра до Азовського моря. З історичних джерел відомо, що будівельні роботи на лінії розпочато у 1770 р. Але вже через чотири роки, з підписанням миру, заплановані з самого початку грандіозні військові укріплення втратили будь-який сенс. Надалі історія фортець складалась по-різному. Навколо Олександрівської зводиться селище, слобода, що з часом дає поштовх для розвитку міста. Петрівська виконує роль кордону на березі Азовського моря. Майже всі інші фортеці з 1781 р. покинуто [1, 8; 3, 184–323].

Олександрівська фортеця була великим правофланговим батальйонним укріпленням. Місцем її заснування стала ділянка гирла річки Мокра Московка навпроти місця впадіння р. Кучюгум (нині р. Кушугум). Саме тут 15 серпня 1770 року почали будівництво фортеці. Навесні наступного року потужний дніпровський паводок підтопив значну частину земляних укріплень. Тому місце розташування фортеці перенесли.

Друга Олександрівська фортеця почала будуватись навесні 1771 р. Разом з ровами вона займала площу 105 десятин (114 га). Головним укріпленням фортеці була чотирикутна цитадель апостола Іоанна з окремим рavelіном (люнетом) у бік Дніпра. В інші сторони збудовано три п'ятикутних бастіони, які отримали імена апостолів Матвія, Луки, Марка. Вали обнесено глибоким ровом з гласісом, де висаджено терен. Крім цього, між головними захисними спорудами та гласісом був т. з. «прикритий путь», який складався з окремого валу, рову та ділянки для відступу [2, 50–51].

Вже на початку ХІХ ст. фортеця не використовується. Територія, де колись стояло укріплення, забудувалась протягом всього ХІХ – ХХ ст. Риси військової споруди зникали поступово. На початку ХХ ст. на мапі

1913 року ще можна було побачити залишки валів та ровів. За радянських часів, під час облаштування району Малого ринку, ознаки фортеці знищено остаточно.

Коротка історія археологічних досліджень Олександрівської фортеці почалася у 2006 р. Згідно зі звітом Плешівенко А.Г. про розкопки по вул. Поштова, буд. 119, співробітникам КЗ «Запорізький обласний центр охорони культурної спадщини» ЗОР, вдалося зафіксувати тут залишки валу [4, 2006]. Але у 2015 р. точне місце проведення робіт, на жаль, було втрачено. У наших шурфах і розрізах цього котловану виявлено тільки ділянку з будівельним сміттям ХХ століття. Матеріали пов'язані з XVIII століттям повністю були відсутні [5, 23–26]. Виходячи з негативних результатів пошуку валів у 2015 р., наступного сезону ми продовжили моніторинг території. У 2016 р., спираючись на дані георадару та спогади мешканців Слобідки, вдалося встановити нове перспективне місце для пошуку валів Олександрівської фортеці. У 2019 р. за активної підтримки міської ради проведено археологічні розвідки закинутого будівельного котловану, який розташовано на південний захід від спортмайданчика гімназії № 2 ім. Лесі Українки (вул. Шкільна, буд. 36).

Закладені шурфи відкрили два головних етапи заселення цієї території. Перший шар пов'язаний з будівництвом Олександрівської фортеці; другий – господарчі та житлові споруди передмістя Слободка.

Вал фортеці зроблено з світло-жовтого суглинку щільної фактури. По шурфах вдалось зафіксувати дві різні ділянки. З першою пов'язано залишки широкого, видовженого шаруватого трикутного шару, який залягав на поверхні гумусу. Друга ділянка складалась з залишків невеликого рову. В цьому місці будівельниками фортеці гумусований шар повністю знято. На цьому місці, з рівня давнього горизонту, викопано трикутний рів глибиною 1 м від давнього горизонту. На південно-східний бік рову насипано вал. На відміну від

першої ділянки, експозиція падіння – підйому шарів проходила тут по лінії захід – схід. З отриманих даних вдається зафіксувати кут укріплення, яке повністю зруйновано під час спорудження котловану. На всіх ділянках верхня частина валів практично повністю знівельована [6, 23–25].

Прив'язка карт, георадарні та археологічні дослідження дають можливість скорегувати всі дані та припустити, що знайдені залишки – це частини першого бастіону цитаделі св. апостола Іоанна. Між зафіксованими фрагментами рову та валу розташований уступ (берма) шириною близько 60 см. За даними архівних планів, такий уступ поруч з трикутним ровом відноситься до укріплень прикритого шляху.

Джерела та література

1. Карагодін А.І. Створення Нової Дніпровської лінії фортець до 225-ліття заснування г. Александрівка. *Культурологічний вісник. Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни*. Запоріжжя, 1995. С. 3–9.
2. Макидонов А.В. Дніпровська погранична лінія в документах середини 1770-х – початку 1780-х гг. : збірник документів. Запоріжжя : Кругозор, 2016. 516 с. : илл., табл.
3. Новицький Я.П. Історія міста Александрівка в зв'язі з історією виникнення фортець Дніпровської лінії 1770–1806 г. Яків Новицький. Твори у 5 томах. Запоріжжя : Тандем-У, 2007. Том 1. 502 с.
4. Плешивенко А.Г. Науковий звіт про проведення науково-археологічної експертизи земельної ділянки у м. Запоріжжя по вул. Комунарівська (район Малого ринку), 2006 р.
5. Тубольцев О.В. Отчет о научных археологических разведках с шурфовкой на поселениях, стоянках, могильниках (палеолит-средневековье) вдоль рек Днепр, Карачокрак, Терса, Вольнянка, Каратыш, Конские Воды,

Молочная, Берда, Белозерка на территории Запорожской области в 2016 году.

6. Тубольцев О.В. Звіт про наукові археологічні розвідки на поселеннях, стоянках, поселеннях, могильниках між вулицями Фортечна-Українська м. Запоріжжя в 2019 році.

7. «План крепости Александровской 1798 г.». *Атлас Новоросийской губернии*. Часть 2. Составлен 1798 года. Листы : 50-оборот и 51-й. (ЦГВИТ СССР. Фонд ВУА, № 20159)

ВІЙСЬКОВО-СТРАТЕГІЧНИЙ КОМПЛЕКС УКРІПЛЕНЬ XVIII СТОЛІТТЯ НА ТЕРЕНАХ М. ОЛЕКСАНДРІВСЬК В СТРУКТУРІ СУЧАСНОГО М. ЗАПОРІЖЖЯ У СВІТЛІ ДОСЛІДЖЕНЬ 2003–2019 РР.

Харлан Олександр Вікторович
Придніпровська державна академія будівництва
та архітектури

Abstract:

The article is devoted to the problem of conservation studies on the localization of the fortification complex of the XVIII century in the structure of the left bank of the modern city of Zaporizhzhia.

Keywords: Zaporizhzhia city, Aleksandrovska city, fortification object, urban planning, security zones, historical inhabited place.

Аннотация:

Работа посвящена проблеме памятникооохранных исследований по локализации фортификационного комплекса XVIII ст. в структуре левого берега современного города Запорожье в контексте уточнения и определения зон охраняемого археологического слоя в центральной части исторического населенного места.

Ключевые слова: город Запорожье, город Александровск, фортификационный объект, градостроительство, охранные зоны, историческое населенное место.

УДК 725.182:623.1 «18/20» - 719:061.2

Історія локалізації місця розташування Олександрівської фортеці на теренах сучасного міста продовжується вже понад 40 років і й досі не втрачає сенсу, оскільки військово-стратегічний комплекс фортифікаційних укріплень XVIII ст. в структурі лівобережної частини міста Запоріжжя відігравав доволі важливе значення становлення міського поселення протягом століття. З точки зору історико-архітектурних, містобудівних, археологічних досліджень території комплексу фортець – це одне з головних питань в контексті проведення пам'яткоохоронних заходів на теренах історичного населеного місця, яким є Запоріжжя. Ландшафт території міста, його околиці, розпланування є унікальними і потребують усестороннього вивчення. Важливим завданням є локалізація численних запорізьких зимівників, які тут існували до будівництва фортець. Дуже важливо вивчати терени передмістя Карантинка, в якому відокремлено мешкали певний час запорозькі козаки [1, 135], що залишили по собі значний культурний вклад у формування місцевого середовища, з відповідним побутом, унікальними культовими об'єктами і характерними житловими комплексами на довгі роки.

Для того, щоб виявити найдавніші осередки перебування давніх поселень методами загальноприйнятої методології історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень, слід поступово збирати всі доступні матеріали по відомих історичних етапах та основних структурних елементах (слободи, укріплення, зимівники, історичний центр міста та інші).

Для виявлення ступеню збереженості розпланування історичного населеного місця слід використовувати методіку історико-архітектурної оцінки розпланування (головним для визначення цінності є хронологічний критерій, допоміжними – композиційний та ландшафтний). На основі ретроспективно-географічного аналізу архівних і бібліографічних літературних та картографічних джерел XVIII–XX ст., натурних обстежень

поетапно слід відстежувати передумови розвитку містобудівної системи міста Запоріжжя та оточуючих ландшафтів річкової долини Дніпра.

Опрацювання робіт попередників і аналіз історичної картографії дозволили нам проаналізувати результати досліджень попередників і доповнити картину різночасових містобудівних процесів досліджуваної території міста, динаміки розвитку планування Запоріжжя. Після з'ясування виявлених закономірностей становлення і розвитку планувальної структури Олександрівська, визначення характеру і основних особливостей подальшого розвитку Запоріжжя, отримані результати і висновки можуть використовуватися під час роботи над історико-архітектурним опорним планом міста і проектах зон охорони пам'яток, визначенні меж і режимів використання території історичного ареалу міста.

З архівних джерел відомо про існування кількох укріплень на теренах лівобережної частини Запоріжжя різних періодів. До сьогодні дослідники з'ясовують їх місце розташування, кількість, час виникнення і вірогідність існування. В даній роботі нас цікавить ділянка розташування залишків останнього етапу фортифікаційних робіт на теренах майбутнього міста, а саме 1771–1775 рр., коли відбувалося будівництво укріплення на березі р. Суха Московка.

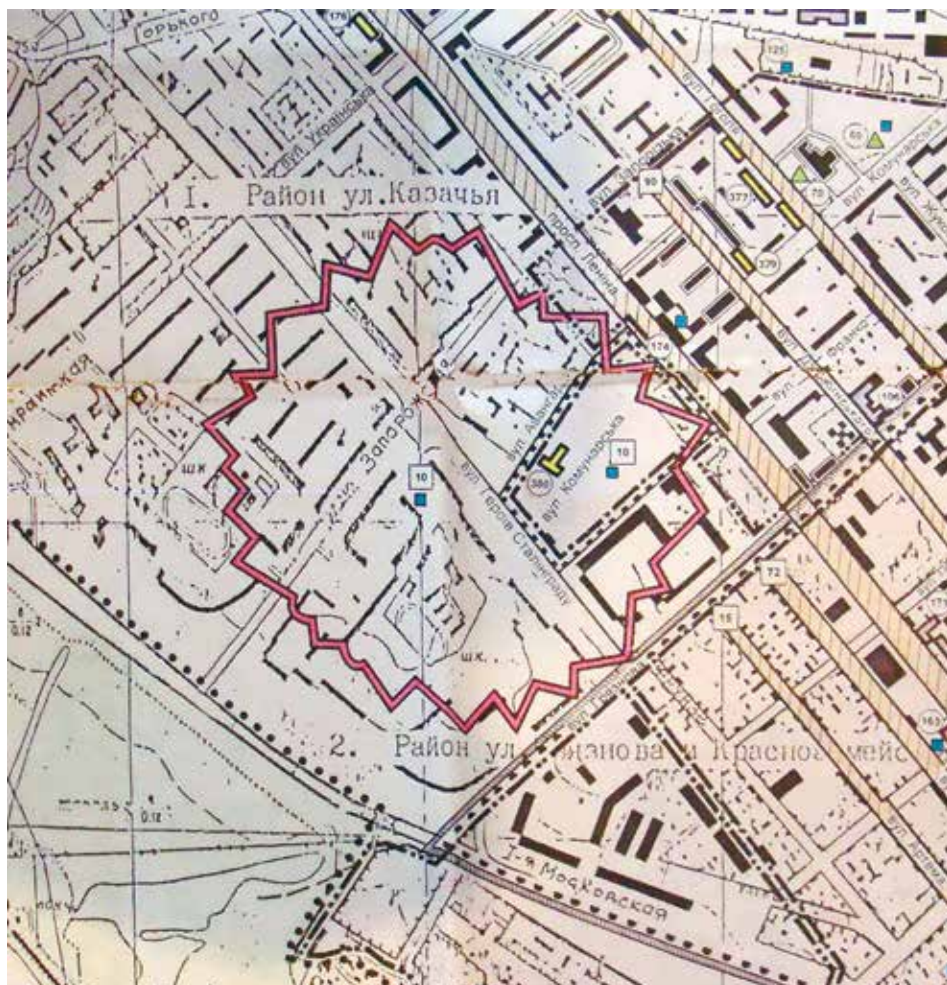
За відомими архівними матеріалами проектом передбачалося зведення капонірного, зіркоподібного у плані полігону площею близько 50 десятин. Три боки фортеці посилювалися по середині бастіонами, а четверта звернена до Дніпра горн-верком з равеліном. Передбачались також рів з ескарпами, плацдарми у прикритому шляху і гласис. Фортеця, що отримала потужне озброєння, мала внутрішню територію площею 12 десятин, що відводилася під забудову. Відомо, що фрагментарно залишки фортечних укріплень простежувалися до 1970-х рр.

Після будівництва багатоквартирних житлових поверхів на теренах колишньої фортеці було змінено

міський ландшафт і середовище. Про проведення археологічних або історико-містобудівних досліджень перед будівництвом нових житлових мікрорайонів поки інформації не виявлено, хоча зацікавленість окремими ділянками підтверджена появою в Списку пам'яток археології, історії, культури Запорізької області місцевого значення на 1970 р. об'єкта «Сквер міський, XVIII ст.» з уточнюючою характеристикою «земляні вали і рови» [2]. Територія скверу знаходилася в межах Жовтневого р-ну між Соборним проспектом і вул. Поштовою в районі Малого Базару. Саме на цю ділянку в 1977 р. було розроблено облікову документацію [3].

Короткий містобудівний аналіз розвитку та особливостей планувальної структури колишнього Олександрівська за виявленими архівними картографічними джерелами було опубліковано в відомих роботах мистецтвознавця В.І.Тимофієнко [1, 52; 4, 156, 167, 219-220, 255]. Дослідник вперше підкреслив помітну роль в структурі і панорамах міста фортифікаційних укріплень XVIII ст. впродовж XIX ст. Завдяки його розвідкам стало відомо низку картографій різних періодів будівництва фортець в Олександрівську.

Вперше локалізацією плями забудови Олександрівської фортеці в структурі сучасного міста займалися відомі київські науковці М.П. Андрущенко і В.О. Ленченко у складі авторського колективу НДІТІАМ (2003 р.) під час розробки науково-проектної документації «Історико-архітектурний опорний план та зони охорони культурної спадщини м. Запоріжжя» (фрагмент аркушу № 10 на мал. 1) [5]. Простір кількох кварталів обмежений пр. Соборним, вул. Українська, Фортечна і Прибережна автомагістраль позначений на «Плані території з культурною спадщиною. Межі історичних ареалів та зон охорони пам'яток. М 1:5000» як «Місце та обриси Олександрівської фортеці 1771-1775 рр.» з того часу став об'єктом численних пошуків дослідників.

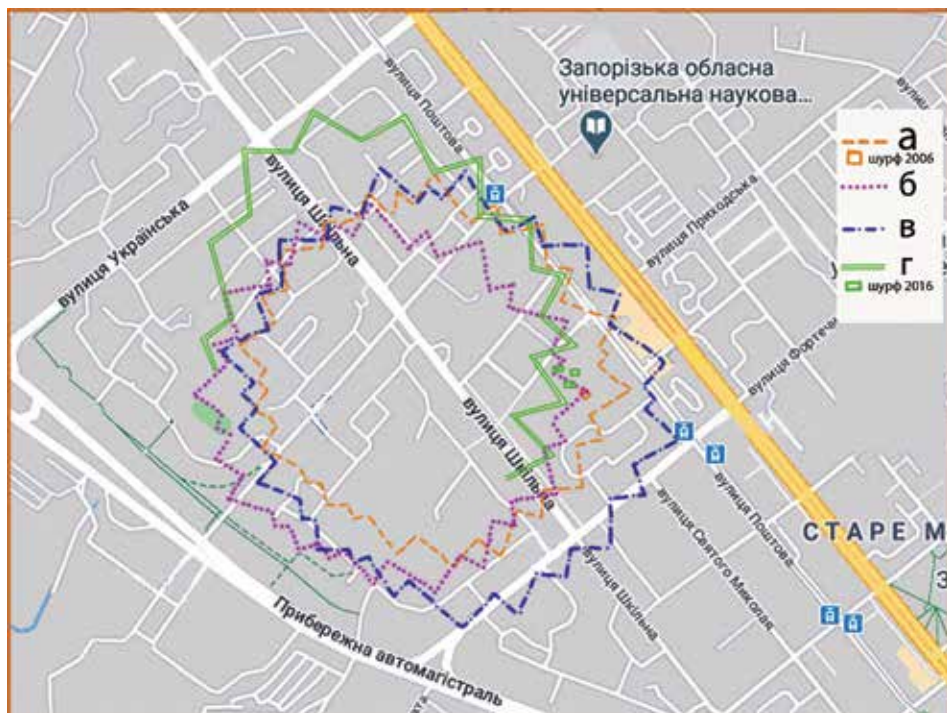

Мал. 1. Фрагмент історико-архітектурного опорного плану м. Запоріжжя (НДІТІАМ, 2003 р., ГАП Андрущенко М.П.).

В 2006 р. після проведення шурфування по вул. Поштової співробітником КЗ «Запорізький обласний центр охорони культурної спадщини» ЗОР А.Г. Плешивенко і виявлення залишків «валу» було запропоновано локалізацію фортеці (мал. 2, а).

В 2011 р. локалізацію Олександрівської фортеці було виконано авторським колективом київського інституту НДІ пам'яткоохоронних досліджень під час роботи

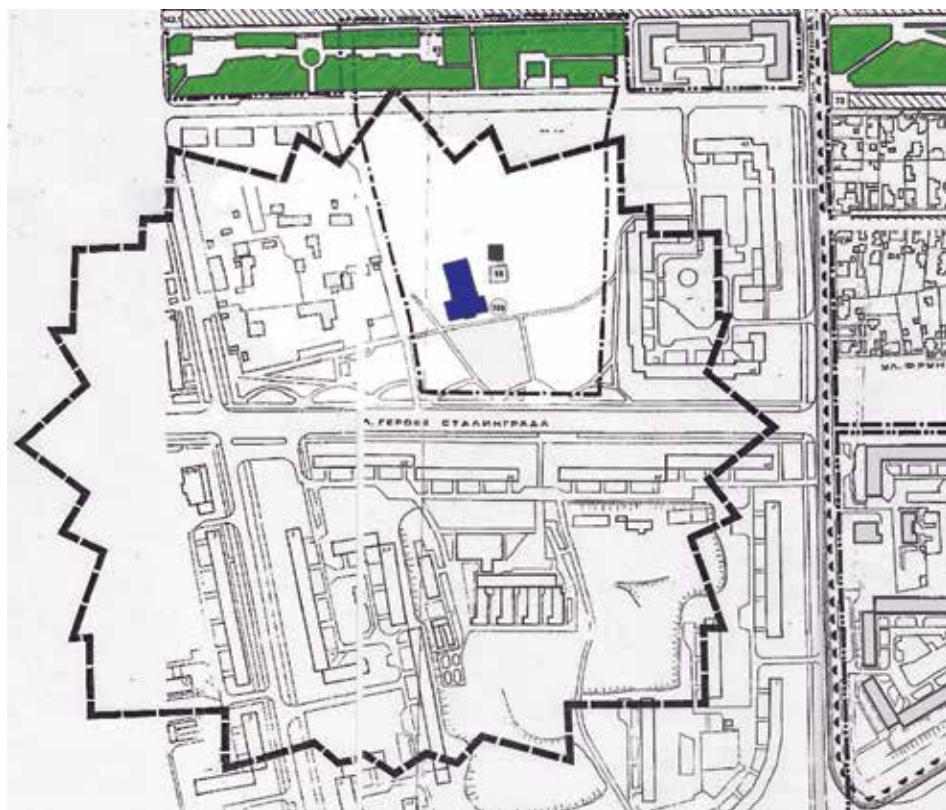
Мал. 2. Варіанти локалізації Олександрівської фортеці 1771-1775 рр. за матеріалами 2006-2016 рр.: а. – за А.Г. Плешивенко (2006 р.), б. – за К.М. Бондар (2016 р.), в – за А.В. Макідоновим (2016 р.), г. – за О.В. Тубольцевим (2016 р.).

над науково-проектною документацією з визначення меж та режимів використання історичних ареалів, зон охорони пам'яток м. Запоріжжя (науковий керівник О.В. Харлан). На аркуші № 1 «Ареал № 1. Старий Олександрівськ» було представлено обрис (фрагмент креслення ареалу № 1 на мал. 3) Олександрівської фортеці [6].

Вже у 2015-2016 рр., запорізькі дослідники КЗ «Запорізький обласний центр охорони культурної спадщини» ЗОР (тоді кер. О.В. Тубольцев) продовжили шурфування та нагляд за котлованом під час оновлення будівництва на вул. Поштовій. Для локалізації території фортеці було проведено георадарні дослідження, за результатами яких було складено локалізацію укріплення к.ф.н. К.М. Бондар (2016 р.) з корпорації «Науковий

парк Київський університет ім. Т.Г.Шевченка» (мал. 2, б). В 2016 р. варіанти локалізацій було запропоновано істориком А.В.Макідоновим (мал.2, в) [7, 490], який готував до цього низку публікацій архівних джерел з історії і будівництва Дніпровської лінії і Олександрівської фортеці зокрема. В 2019 р. проводилися шурфування на місці покинутого будівельного котловану співробітником НЗ «Хортиця», керманичем ГО «Нова археологічна школа» О.В. Тубольцевим в середині кварталу обмеженого вул. Запорізька, Шкільна, Фортечна, Прибережна автомагістраль. Отримані дослідником результати готуються для публікації. Слід вказати, що отриманий варіант локалізації так званої цитаделі

Мал. 3. Фрагмент схеми меж Історичного ареалу № 1 «Старий Олександрівськ» (НДІПОД, 2011 р. (погодж. в 2012 р.), науковий керівник Харлан О.В.).

св. Апостола Іоанна відрізняється від пропонованої автором локалізації фортеці виконаної в 2016 р. (мал. 2, г) [8, 37].

На сьогодні важливим завданням залишається точна локалізація Олександрівської фортеці. Представлені картографічні варіанти 2003–2019 рр. мають низку розбіжностей. Це відбувається в наслідок різних методик та технологій дослідження, різного ступеню інформаційності і точності використаних джерел (більшість відомих на сьогодні карт мають велику розбіжність і значну неточність, що ускладнює зведення їх до єдиної системи). Антропогенні процеси на теренах давніх укріплень зневолювали будь-які згадки в сучасному середовищі про колишню потужну споруду.

Зараз продовжуються дослідження різночасової картографії та аерофотозйомок пер. пол. ХХ ст. для уточнення як всієї плями забудови Олександрівської фортеці, так і для окремих її складових. Доцільним вважаємо продовження численних шурфувань на теренах давніх укріплень, оскільки лише численні розвідки можуть підтвердити або скасувати правильність отриманої картини колишнього міського середовища. Завдяки виявленим деталям і музеєфікованими об'єктам можна буде створити концепцію регенерації міської території в межах історичної цитаделі, відновити в сучасній свідомості городян втрачені етапи історії населеного місця. Окремі марковані місця, розкидані по кільком сучасним кварталам в межах колишньої фортеці, зможуть внести в похмуре сучасне середовище нові стилістичні вирішення благоустрою. Уточнення характеристик і прив'язок об'єктів культурної спадщини уможливить підтвердження відповідних локацій і допоможе коректно визначити їх місце в структурі населеного пункту.

Джерела та література

1. Тимофеенко В.І. Формирование градостроительной культуры Юга Украины. Киев, 1986. С. 31, 32, 77, 122, 133, 135, 156, 165, 167, 198

2. Рішення виконкому Запорізької обласної Ради депутатів трудящих. № 55. 10 лютого 1971 р.

3. Горелікова А.П. Паспорт пам'ятника історії місцевого значення «Місце колишньої Олександрівської фортеці». 10 березня 1977 р.

4. Тимофеенко В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. Киев : Наукова думка, 1984. С.51–55.

5. Історико-архітектурний опорний план та зони охорони культурної спадщини м. Запоріжжя / ГАП – Андрущенко М.П. Арк 10. Договір 19.02.2003 р. Київ : ДНДІ-ТІАМ.

6. Запоріжжя. Визначення меж та режимів використання історичних ареалів, зон охорони пам'яток м. Запоріжжя. Київ : НДІПОД, 2011 р. (погоджено в 2012 р.).

7. Макидонов А.В. Днепровская пограничная линия в документах середины 1770-х – начала 1780-х гг. : сборник документов. Запорожье : Кругозор, 2016. 516 с. : илл., табл.

8. Тубольцев О.В. Звіт про наукові археологічні розвідки на поселеннях, стоянках, поселеннях, могилах між вулицями Фортечна-Українська м. Запоріжжя в 2019 році. Запоріжжя, 2019.

СЮЖЕТ ПРО КРЕМЕНЧУК 1764 – 1796 РР. ЯК ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД УКРАЇНИ

Вирський Дмитро Станіславович
Інститут історії України НАН України

Abstract:

The report presents the book «Novorossia Incognita: Kremenchuk 1764–1796 (materials on the history of the regional capital)» (Kiev: Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine, 2019, 214 p.) and discusses the framework of the Ukrainian experience of the Enlightenment Civilization.

Keywords: Kremenchuk, Enlightenment, Urban Studies.

Аннотация:

Доклад представляет книгу «Новороссия Incognita: Кременчуг 1764–1796 гг. (материалы по истории региональной столицы)» (Киев: Институт истории Украины НАН Украины, 2019, 214 с.) и обговаривает рамки украинского опыта «цивилизации Просвещения».

Ключевые слова: Кременчуг, Просвещение, урбанистика.

УДК 94(477.53-21)«18»

Перша частина доповіді присвячена презентації книжки «Новоросія Incognita: Кременчук 1764–1796 рр. (матеріали з історії регіональної столиці)» (Київ: Інститут історії України НАН України, 2019, 214 с.). Структурно видання складається з трьох частин-розділів. Першим іде нарис історії міста Кременчука і околиці у 1764–1796 рр., який виконує також роль впровадження – окреслює кордони представлення теми (для фахівців і просто цікавих). Другий розділ – публікація виправленого опису архівного фонду «Кременчуцьке купецьке правління» (ЦДІАУК, ф. 2069, 584 справи). Третій розділ «Документальні додатки» містить окремі джерельні «родзинки»-текстові ілюстрації.

Друга частина доповіді веде мову про рамки українського досвіду «цивілізації Просвітництва», які дозволила сформулювати книжка про Кременчук 1764–1796 рр. Співці «рускаго міра» «нічтоже сумняшеса» представляють історичну «Новоросію» як «нову Росію» – продовження і плід-від-плоду Росії старої, зозулятко в чужому гнізді. Утім, парадокс у тому, що фокус історії тут зовсім не на «росії», а на «Ново-». Фронтір не давав «старому» шансу, він кохався на новизні. Зрештою, і з «росією» усе не так просто – на українській землі то була не так Ново(Велико)-, як Ново(Мало)росія – прозахідна Україна під новою «політкоректною» вивіскою.

Назагал, історія української Новоросії – то сюжет про торжество цивілізації Просвітництва, яка тоді крокувала із Західної Європи по всьому світу. Її сутність оголошують множитель (множитель зростання) – тоді різко, в рази змінюються напрацьовані у попередній час параметри західної цивілізації. Населення Європи зростає небаченими темпами (удвічі за століття, причому в Україні цей темп ще швидший) – відтак колонізація світу європейцями з точкової стає масовою. Згуртовані державні центри здобувають рішучу перевагу над розосередженою «варварською» периферією. Письменність – головний параметр інтелектуального

розвитку цивілізації – зростає взагалі десятиразово (а культурний багаж, що поширювався у письмовій формі, зріс навіть у 20 разів).

Цивілізація Просвітництва взагалі пориває із циклом (основним образом традиційної культури) і прагне безперервного лінійного розвитку («прогрес» нове і саме просвітницьке слово у словнику людства). XVIII століття – це точка неповернення на шляху від традиційного до модерного суспільства, від сталості-застиглості до руху-течії. З іншого боку – це час останнього блиску традиції, її досконалості (майже штучної, адже перш ніж вигадувати нові форми вже згаданий розширений інтелектуалізм Просвітництва всебічно потренувався на старих).

Просвітницька «переповненість» вихлюпувалась у світ – відтак, вестернізація – то ще одна барва епохи. Тоді відбувається перехід від малої Європи (Англія, Франція, Нідерланди, Рейнська область і північна Італія), до Європи великої, у якій вже є місце і Україні. Це час, коли Великий Кордон (християнської та ісламської цивілізацій) відступає і прикордонна війна перестає визначати триб життя українця.

Вартий на згадку тут і феномен «перезаснування» українських міст (зовсім нових осередків урбанізації виникло в той час якраз небагато), який у середині – другій половині XVIII ст. відчутний по всій Україні, без огляду на кордони держав та імперій. Причому, раціональна плановість і зважання на «світовий досвід-стандарт» (нерідко із завезенням «оригінально-взірцевих» західних колоністів) стають виразною ознакою того урбанізаційного процесу.

У філософії/політичній теорії просвітницька «переповненість» дає відмову від ренесансного ідеалу «мішаного ладу» (компромісу-поєднання усіх античних «добрих» форм правління – монархії, аристократії та демократії) на користь «чистих форм». І вже на зорі Просвітництва Спінозів «Богословсько-політичний трактат» 1670 р. оголошує демократію «природною» і найкращою формою

правління (на іншому полюсі – монархії пробують протиставити цій революційній ідеї свій «чистий» апгрейд – абсолютизм). В Україні успіхи просвіченої монархії (яка, до часу, повсюдно звитяжить на європейській периферії) зробили із її поконаного суперника – старої козащини – символ демократії (переможеної тут підступом-гвалтом, а не правдою) і головне джерело національних відроджень XIX–XX ст.

Згадане просвітницьке «переповнення» – то власне «ключ» до історії Новоросії 1764–1796 рр. (цілий сюжет історичної Новоросії – то 1764–1874 рр., від заснування Новоросійської губернії до ліквідації Новоросійського генерал-губернаторства; але 1764–1796 рр. – то його «героїчна доба» чи то, за Джеймсом Белічем, «вибуховий бум»). Вона успішна на давніх українських шляхах і проєктах (вихід до Чорного моря, судноплавство Дніпром, транспортні коридори в степу та ін.), а ось незакорінені в місцевих традиціях вигадки (Грецький проєкт, міста-примари, адміністративний калейдоскоп тощо) стають або «потьомкінськими деревнями», або планами на виріст – реалізованими вже за модерної доби. Утім, колір вичерпання можливостей «капітального ремонту» старого, «перехідності-пробудження» і «ривків навздогін» – то дуже сучасні для нинішньої України історичні барви.

Тим цікавіший українцям досвід українського Просвітництва (наразі ще слабко інтегрованого до національного гранд-нарративу/образу минулого, а, почасти, ще й прихватизованого – принаймні на рівні історіописання – сусідами з «історичних націй»). До речі, лише тут для історика України з'являється можливість для щільного/густого опису історичної реальності – вже цілком співставного з повнокровними історіями доби Модерну. Наблизитися до «живої» людини дуже допомагає локальна історія, яку, щоправда, досі треба деколонізувати – звільнювати від статусу підмурівка імперської споруди (доводити, що імперія – то не єдиний варіант розвитку і прогресу, не кажучи вже про сумнівний «рівень щастя»).

ПРО ДАТУ ЗАСНУВАННЯ М. ЗАПОРІЖЖЯ В ІСТОРИЧНОМУ ТА ПОЛІТИЧНОМУ КОНТЕКСТАХ

Лініков Володимир Анатолійович
Запорізький обласний краєзнавчий музей

Abstract:

The report summarizes the work begun earlier to analyze the feasibility of shifting the date of establishment of Zaporizhzhya into the ages. Corrections were made to some of the shortcomings of an already public article. Particular attention is paid to the context of the upcoming anniversary events. The author concluded that it is necessary to maximize the ceremony of celebration by the Ukrainian component. The author proposes to promote of the Ukrainian ideas systematic in the future, with the aim of gradually removing the remnants of imperial thinking from consciousness.

Keywords: foundation of the city, politics of memory.

Аннотация:

Доклад обобщает ранее начатую автором работу по анализу целесообразности удревления даты основания г. Запорожья. Вносятся исправления в неточности уже опубликованной работы. Особое внимание уделено контексту предстоящих юбилейных мероприятий. Автор приходит к выводу о необходимости максимального наполнения празднования украинской составляющей и предлагает сделать это наполнение системным и в будущем, с целью постепенного удаления из сознания остатков имперского мышления.

Ключевые слова: основание города, политика памяти.

УДК: 930.2(477.64)

Два роки тому ми проаналізували події, пов'язані з утвердженням в суспільній свідомості різних поглядів на датування міста Запоріжжя [1]. В основі своєї наша думка залишається незмінною, тому вважаємо зайвим знов наводити ту ж саму аргументацію. Тим не менш, можливість оприлюднити тези доповіді, дозволяє виправити деякі помилки та зробити акцент на певних нюансах проблеми.

Було виокремлено три умовних центри формування території сучасного Запоріжжя і кожний з них не мав ознак безперервного розвитку від прийнятої рішення міської ради № 47 від 27 червня 2014 р. дати заснування міста – 952 р. Зараз варто зауважити, що діаграма, яка порівнювала активність населення в умовних центрах [1, с. 195], містить помилку. Тоді нам не були відомі декілька робіт, автори яких говорять про існування поселення на Хортиці протягом XIV ст. [2, сс. 250, 256, 258 – 260, 262], та навіть XV ст. [3, сс. 347, 348, 350, 352 – 354, 356, 357]. Таким чином, прогалину XIV – XV ст. варто заповнити. Тим не менш, цей факт все одно не має вирішального значення. Хоча б тому, що XVII ст. на Хортиці й досі створює лакуну.

Говорячи про безперервність розвитку сучасного Запоріжжя, ми прослідковуємо континуїтет лише з 1770 р. і пов'язуємо його з експансією Російської імперії на південь. Результатом цього просування були і укріплення 1736 р. [4, с. 44]. Не дивлячись на те, що солдати через 34 роки прийшли на те ж саме місце, тяглості між Мініхівським ретраншементом та фортецею Дніпровської укріпленої лінії, на наш погляд нема. Проте, зі сказаного вище ми не робимо автоматичний висновок, що 1770 р. є беззаперечно вірною датою заснування міста. Тому що у цей рік була заснована фортеця, а не місто. Приклад Микитинської фортеці тієї ж укріпленої лінії свідчить про те, що не кожне укріплення започатковувало населений пункт.

Навряд чи серйозний дослідник буде стверджувати, що, скажімо, у 1772 р. Олександрівськ вже існував. Але ж, Олександрівська фортеця все ж народила місто. Тому ми вважаємо що і 1770 р., як рік заснування фортеці, і 1783 р., як рік, коли містечко стає повітовим, і 1806 р., як рік, коли вже місто стає центром однойменного повіту мають рівні права вважатися роком заснування. На жаль, ми не маємо вичерпних відомостей про погляди мешканців Олександрівська на дату народження власного міста. Принаймні Я.П. Новицький видав власну історію у 1906 р.

Саме тут варто наголосити на важливому ментальному розриві, який було спричинено зміною влади на більшовицьку. Це призвело не тільки до зміни назви міста на Запоріжжя, а і до появи декількох поколінь людей, які вже не асоціюють себе з олександрівцями. Для більшості сучасних запоріжан історія Олександрівська є лише незначною частиною іншої історії – історії Запоріжжя. Тяглість розвитку міста існувала, а сприйняття цієї тяглості переважною кількістю містян наразі порушено.

Зі сказаного вище можна сформувати важливий висновок: системна робота як на загальнодержавному, так і на місцевому рівнях протягом тривалого часу призводить до значних, а іноді кардинальних змін свідомості. Мешканці Олександрівська здебільшого жили в Російській імперії, а незалежна держава УНР мала юрисдикцію над містом зовсім нетривалий час. Мешканці Запоріжжя здебільшого жили в УРСР як складовій частині СРСР. Період незалежної України триває вже майже три десятиліття. Термін значний, але робота зі зміни свідомості на державному рівні почалася лише у 2004 р. і була хвилеподібною. На місцевому рівні така робота дуже спорадична і злам імперської традиції не є пріоритетним. Дослідження В.О. Котигоренка підсумовує стан світосприйняття населення півдня України [5].

Доволі помпезне відзначення ювілею міста у 1970 р. було ознакою саме імперської традиції. Дійсно,

Олександрівськ, який потім став Запоріжжям, був заснований Російською імперією як державою. Але ж реальна історія більш різноманітна та багатобічна, ніж фабула святкування. Більшість запоріжан й досі не усвідомлюють, що і в Олександрівську, і в Запоріжжі найбільшим етносом були українці і їхня питома вага постійно зростала. Дані таблиці переконливо про це свідчать.

Співвідношення українців та росіян в Олександрівську та Запоріжжі

	1897 р.	1926 р.	1939 р.	1959 р.	1989 р.	2001 р.
Українці	43 %	47,5 %	64,6 %	60,5 %	61,3 %	70,7 %
Росіяни	24,8 %	26 %	22,7 %	32,9 %	34,2 %	25,5 %

Джерела: [6; 7, с. 252; 8; 9, с. 589; 10, с. 150, 151].

Українці приймали активну участь в процесі завоювання цієї території та грали основну роль у її господарському освоєнні. Росіяни завжди були в меншості, однак імперська гуманітарна політика як Росії, так і СРСР спромоглася нав'язати своє бачення історії. Українська самоідентифікація виявилася розмитою. Прикладів тому безліч. Наші дослідження революційних подій початку ХХ ст. доводять, що активність українців була більшою, ніж росіян, проте ця активність була затиснута лещатами імперської самосвідомості, що гальмувало національне державотворення [11, сс. 131, 135]. Наприкінці ХІХ ст. 43 % містян говорили українською. Мешканці сіл переважно більшістю російської взагалі не розуміли [12, сс. 75, 77, 79; 13, сс. 36 – 38]. У 2001 р. майже 71 % запоріжан, назвалися українцями. При цьому рідною українську мову вважали лише 57,2 %, а дійсно спілкувалися нею повсякденно лише одиниці [10, с. 150]. З одного боку це говорить про те, що росіянам не вдалося повністю знищити в мешканцях Запоріжжя українську ідентичність, а з іншого – про те, що їм вдалося значною мірою скоригувати цю ідентичність на власну користь.

Міські святкування є частиною державної гуманітарної політики. На наш погляд, святкування ювілею міста, що дійсно засноване Російською імперією як державою, лише підливає води на млин гуманітарної політики сучасної РФ з реваншистськими настроями останньої. Вважаємо, що сучасна російсько-українська війна стала можливою між іншим і тому, що місцеві політичні еліти, свідомо або несвідомо в гуманітарній сфері підігравали Росії.

Справжній історик не має вигадувати або брехати. Наша стаття [1] мала на меті довести хибність шляху в напрямку зсування дати заснування міста в епоху Середньовіччя. Про цю дату можна дискутувати, але варто залишати її в межах кінця XVIII – початку XIX століть. І якщо святкування цього року, швидше за усе, не оминати, гадаємо, що варто максимально наповнити його проукраїнським змістом. На всіх рівнях повторювати, що і Олександрівськ, і Запоріжжя розвивалися переважно українцями і за український кошт. Що інші народи, включно з росіянами, до цього розвитку були причетними, але в пропорціях приблизно окреслених даними наведеної таблиці. Також вважаємо вірним акцентувати увагу на тому, що вагомий український внесок є у багатьох досягненнях Росії та СРСР. І як приклад, максимально прив'язаний до виникнення міста – українці зробили суттєвий внесок в розширення та утримання імперських кордонів у чорноморському напрямку.

І якщо вже відштовхуватися від 1770 р., варто пам'ятати, що нічого поганого не сталося через відсутність святкування 100-річчя у 1870 р., 150-річчя у 1920 р., 175-річчя у 1945 р. Життя все одно продовжувалося.

Джерела та література

1. Лініков В.А. Про дату заснування міста Олександрівська в контексті інформаційної війни. *Музейний Вісник*. Запоріжжя, 2018. № 18. С. 192–202.

2. Ильинский В.Е., Козловский А.А. Золотоордынское поселение на о. Хортица. *Древности Степного Причерноморья и Крыма*. Вып. IV. Запорожье : ИПК-Запоріжжя, 1993. С. 250-263.

3. Шаповалов Г., Ільїнський В. Середньовічні майстерні передмістя поселення «Протовче» на острові Хортиця : підсумки досліджень. *Наукові студії: зб. наук. праць* / Історико-краєзнавчий музей м. Винники, Інститут археології Жешівського університету. Вип. 8. Винники, Жешів, Львів : Априорі, 2015. С. 346-374

4. Карагодин А.И. История Запорожского края. Запорожье : Запорожский государственный университет, 1998. 286 с.

5. Котигоренко В.О. Українська нація як безперестанна альтернатива. *Музейний Вісник*. Запоріжжя, 2015. № 15/2. С. 129-142.

6. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Распределение населения по родному языку и уездам 50 губерний Европейской России. Александровский уезд. Г. Александровск. URL: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/rus_lan_97_uezd.php?reg=429

7. Всесоюзная перепись населения 1926 года. Украинская Социалистическая Советская Республика. Степной подрайон. Днепропетровский подрайон. Горнопромышленный подрайон. Т. XIII. Москва : Издание ЦСУ Союза ССР, 1929. 464 с.

8. Всесоюзная перепись населения 1939 года. Национальный состав населения районов, городов и крупных сел союзных республик СССР. Запорожская область. Запорожье. URL: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_39_ra.php?reg=147

9. Кабузан В.М. Украинцы в мире : динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века – 1989 год : формирование этнических и политических границ украинского этноса. Москва : Наука, 2006. 658 с.

10. Романцов В.О. Населення України і його рідна мова за часів радянської влади та незалежності. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 2008. 184 с.

11. Лініков В.А. Борці за свободу. Український фактор в революції 1905–1907 рр. в Російській імперії. *Музейний Вісник*. Запоріжжя, 2019. № 19. С. 120 – 141.

12. Калениченко Н.П., Ільченко Ж.Д. Роль земств у впровадженні навчання рідною мовою в народній школі України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). *УІЖ*. 1994. № 1. С. 72–81.

13. Лычов И.А. Потемкинцы. Москва : Молодая гвардия, 1965. 192 с.

ДОСЛІДЖЕННЯ МІСЬКОЇ ІСТОРІЇ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ НАУКОВО-ДОСЛІДНИМ ІНСТИТУТОМ ІСТОРИЧНОЇ УРБАНІСТИКИ

Константинова Вікторія Миколаївна
Бердянський державний педагогічний університет

Abstract:

The report is dedicated to highlighting the main directions of eight years of activity of the Research Institute of Urban History, aimed at studying and promoting urban history of the Southern Ukraine.

Keywords: Southern Ukraine, urban history, Research Institute of Urban History.

Аннотация:

Сообщение посвящено освещению основных направлений восьми лет деятельности Научно-исследовательского института исторической урбанистики, направленной на изучение и популяризацию городской истории Южной Украины.

Ключевые слова: Южная Украина, городская история, научно-исследовательский институт исторической урбанистики.

УДК 911.375(477)

Вивчення та популяризація міської історії Південної України знаходяться в центрі уваги Науково-дослідного інституту історичної урбаністики, який було створено у 2012 р. науковцями Бердянського державного педагогічного університету спільно з Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України.

Тож учасникам конференції «AB URBE CONDITA: урбаністичний простір Південної України в останній третині XVIII – першій половині XX ст.», відповідальним секретарем оргкомітету якої є співробітник цього НДІ Сергій Білівненко, а сам НДІ є співорганізатором заходу, пропонується під кутом зору вивчення південно-української міської історії ознайомитись із основними напрямками діяльності Науково-дослідного інституту історичної урбаністики, якими є:

1. Багатоаспектне наукове дослідження міської історії.

В рамках цього напрямку здійснюється:

- продовження індивідуальних студій співробітників НДІ, присвячених різним складовим історичної урбаністики;
- робота над спільними науковими проектами з історичної урбаністики;
- організація конференцій та інших наукових зібрань з урбанізаційної проблематики;
- співпраця із іншими науковими установами та з асоціаціями, що займаються міською історією.

2. Розбудова сайту Науково-дослідного інституту історичної урбаністики (<http://ri-urbanhistory.org.ua>), який задуманий як «трибуна» НДІ, платформа для спілкування науковців та громадськості, що займаються та цікавляться історичною урбаністикою, а також для розміщення публікацій та архівних колекцій науково-дослідного інституту. Разом з цим сайт сприяє інформуванню користувачів про події, пов'язані з міською історією.

3. Робота в складі редколегії та авторів історико-культурологічного альманаху «Фронтири міста». Автором концепції і редактором альманаху є співробітник НДІ Владислав Грибовський, членами редколегії – Вікторія Константінова та Ігор Лиман.

4. Проведення усноісторичних досліджень з міської історії із формуванням архіву усноісторичних інтерв'ю.

В рамках цього напрямку здійснюється:

- теоретична та практична підготовка інтерв'юерів з усної історії;
- підготовка та проведення експедицій;
- систематизація, опрацювання зібраних матеріалів;
- підготовка матеріалів до публікації.

5. Формування депозитарію кінодокументів з міської історії.

В рамках цього напрямку проводиться:

- евристична робота в архівах;
- виявлення і копіювання кінодокументів з приватних зібрань;
- участь у підготовці на основі виявлених кінодокументів документальних і науково-популярних фільмів з історії міст.

6. Формування депозитарію фотодокументів з історії міського простору.

7. Створення та забезпечення функціонування в структурі Науково-дослідного інституту історичної урбаністики музею історії БДПУ, який в більш широкому контексті являє собою музей історії освіти в міському просторі.

8. Громадська діяльність, спрямована на популяризацію історії міст і на взаємодію науковців із суспільством.

Складовими цього напрямку є:

- організація презентацій, виставок, конкурсів тощо;
- ініціювання та реалізація публічних проєктів.

До проєктів НДІ залучаються, з огляду на міждисциплінарність урбаністики, крім істориків, ще й географи, архітектори, економісти, психологи, педагоги, соціологи, культурологи, філологи, філософи та фахівці з низки інших галузей.

ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ «МІСЦЕВИХ ГЕРОЇВ» (НА МАТЕРІАЛАХ ХАРКІВСЬКИХ ПУТІВНИКІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ СТ.)

Посохов Сергій Іванович
Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна

Abstract:

The author focuses on the problem of forming a list of the most prominent figures in the history of Kharkiv. To this purpose, pre-Soviet city guides were analyzed. The names that appear on the pages of the guides have been entered into the appropriate database. The author noted in the report the principles of constructing the database as well as possible interpretations of the results.

Keywords: city guides, prominent figures, databases.

Аннотация:

В центре внимания автора пребывает проблема формирования перечня наиболее выдающихся деятелей в истории Харькова. С этой целью были проанализированы досоветские путеводители по городу. Имена, которые встречаются на страницах путеводителей, заносились в соответствующую базу данных. В докладе отмечены принципы построения этой базы данных и возможные интерпретации полученных результатов.

Ключевые слова: путеводители по городу, выдающиеся деятели, базы данных.

Проблема створення «пантеону національних героїв» вже неодноразово ставала предметом обговорення. Втім, ця проблема полягає не лише в тому, щоби визначити спеціальне місце для меморіалу, де будуть перепоховані національні герої, але йдеться про сам перелік таких осіб. Вочевидь, що такі питання, перш ніж їх виносити на розгляд громадськості, мають бути обговорені в колі фахівців. Повною мірою це стосується й питання про перелік «місцевих героїв». Відповідно, треба проаналізувати як наявні пам'ятники та меморіальні дошки, назви вулиць, установ та організацій, так і письмові джерела: довідники, публіцистику, літературні твори, спогади. Подекуди саме вивчення другої категорії джерел дозволяє виявити ставлення мешканців до тих чи інших осіб, оскільки сам по собі факт вшанування ще не є свідченням того, що місцева спільнота позитивно сприйняла відзначення саме цієї людини.

Серед тих джерел, які тривалий час залишалися на узбіччі дослідницького інтересу, слід назвати путівники по містах. На інформаційний потенціал путівників сьогодні вже звернули увагу українські урбаністи [див.: 3]. Немає сумніву в тому, що путівники відігравали важливу роль в процесі саморепрезентації міст. Як правило, автори фіксували увагу читача на найбільш значущих об'єктах, пропонували йому певні маршрути руху по місту, згадували про «найбільш важливі» події чи «найбільш видатних» людей в історії міста. Таким чином, хоча путівники по місту й були розраховані, насамперед, на туристів, однак не слід заперечувати їх значення для формування ідентичності жителів того чи іншого міста. На сьогодні в нашому розпорядженні є більше тридцяти путівників по місту Харкову. Зрозуміло, що більшість цих видань була опублікована у радянський час. Звичайно, путівники досить різні за змістом, втім, вивчення цих видань дозволяє з'ясувати й дещо загальне, те, що Йорн Рюзен визначив як «інтерсуб'єктивну істину». На даний

момент були проаналізовані путівники по Харкову до-радянського часу. Зокрема, в моєму розпорядженні є чотири таких путівники: 1881, 1902, 1905 та 1915 рр. [1, 2, 4, 5]. Імена, які зустрічаються на сторінках путівників, заносилися у відповідну базу даних. Вона була створена в системі управління базами даних (СУБД) Microsoft (MS) Access 2010. Ще на початку дослідження були визначені принципи побудови бази даних (з урахуванням особливостей путівників всіх періодів). Вона містить два поля – «особи» і «згадки». У першому полі фіксувалися ті імена, які зустрічаються на сторінках путівників, у другому – ті оцінки, які супроводжують певне ім'я. Разом із фіксацією імені особи зазначалася й соціальна чи професійна характеристика (вчений, військовий, архітектор, державний діяч тощо). У полі «згадки», в залежності від характеру згадки тієї чи іншої особи, зазначався коефіцієнт: якщо ім'я згадувалося без оцінок – це коефіцієнт 1 (1 бал), поєднання з такими епітетами як «відомий», «визначний» та подібні – коефіцієнт 2 (2 бали), більш-менш докладна характеристика діяльності, передовсім з точки зору впливу на розвиток міста – коефіцієнт 3 (3 бали). У підсумку це дозволило створити певну ієрархічну систему імен і виокремити «ТОП – 10». У перспективі це дозволить побачити зазначену систему у динаміці, коли деякі особи у певні періоди будуть «випадати» з кола лідерів, а інші потрапляти до цього списку. Також важливо буде зафіксувати зсуви в плані збільшення чи зменшення уваги до певної категорії осіб (мається на увазі соціальна та професійна характеристики).

Загалом на сьогодні до бази даних потрапила інформація про більше ніж 650 осіб. Помітно, що на початку ХХ ст. у путівниках все менше згадували державних діячів та місцевих адміністраторів, а більше – художників, архітекторів, науковців. Сумарний рейтинг всіх осіб дозволяє легко виокремити першу десятку лідерів. Втім, цього недостатньо для з'ясування переліку «міс-

цевих героїв». Якщо згадку із коефіцієнтом 1 можна вважати до певної міри випадковою, то з коефіцієнтом 2 такою вважати вже не можна. Ще більш важливим в цьому плані є коефіцієнт 3, який пов'язаний із фіксацією ролі особи в історії Харкова. Відповідно, якщо ми порахуємо показники осіб у розділах «коефіцієнт 2» та «коефіцієнт 3», то можна наблизитися до виокремлення «справжніх ТОП-10» списку імен (як це бачилося наприкінці XIX – на початку XX ст.). Однак і в цьому випадку можливі корективи. Вочевидь, високий рейтинг певній особі міг забезпечити лише один з путівників. Щоби цього не сталося, треба врахувати «вагу» тієї чи іншої персони в конкретному путівнику.

Підводячи підсумок, можна зазначити, що, вочевидь, наприкінці XIX – на початку XX ст. список «місцевих героїв» у Харкові лише почав формуватися. Саме цим можна пояснити відсутність деяких відомих осіб у ТОП-10. Почасти це пов'язано також із тим, що й сам жанр путівника ще не набув своєї завершеності, а перші путівники скоріше нагадували інформаційні довідники, були тематично незбалансовані. Тим не менш, цей матеріал може бути корисним при вивченні початкового етапу складання «харківського пантеону».

Джерела та література:

1. Гусев А.Н. Харьков : его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях : Историко-справочный путеводитель. Харьков, 1902. [8], 260 с.
2. Екатеринослав и Харьков – 1905 г. : иллюстрированный путеводитель / Издатель Я. Будилов. Харьков. 148 с.
3. Склокіна І. Путівники як джерело. URL: <http://www.lvivcenter.org/uk/library/chronicle/3354-19-12-01-putivnyku/>
4. Устинов И.А. Описание г. Харькова : путеводитель. Харьков, 1881. 350 с.
5. Харьков : путеводитель для туристов и экскурсантов / 3-е изд. Харьков, 1915. 178 с.

МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ДНІПРА: ПРОЄКТИ ТА РЕАЛІЗАЦІЯ

Павленко Світлана Сергіївна
Музей історії Дніпра

Abstract:

The article presents a general overview of the project of creating exhibition halls of the Municipal Enterprise "Museum of the History of the Dnieper" of the Dnieper City Council. The main vision of the concept organization of the institution are outlined. In general terms of covering the history of the city are substantiated not by chronological, but by problem-thematic criteria. A brief description of each of the planned museum halls is presented.

Keywords: Museum of the Dnieper History, Ekaterinoslav, Dnipropetrovsk, architecture, trade, culture, education.

Аннотация:

В статье представлен общий обзор проекта создания экспозиционных залов Коммунального предприятия «Музей истории Днепра» Днепропетровского городского совета. Изложены основные положения концепции организации институции. В общих чертах обоснованы причины освещения истории города не за хронологическим, а проблемно-тематическим критерием. Представлена краткая характеристика каждого из запланированных музейных залов.

Ключевые слова: Музей истории Днепра, Екатеринослав, Днепропетровск, архитектура, торговля, культура, образование.

Ідея створення музею, який би презентував історію міста Дніпро, далеко не нова. Вона з'явилася ще у 1950-х рр. Оскільки тогочасні експозиційні приміщення Дніпропетровського історичного музею були досить обмеженими, у якості місця розміщення нової установи розглядався так званий Будинок вчителів. Але справа завершилася обговоренням. Після розбудови у 1970-х рр., ДІМ отримав нові експозиційні зали. Однак, профільне спрямування установи на висвітлення історії усього регіону не дозволило на достатньому рівні розкрити розвиток обласного центру – Дніпропетровська. Його становлення розглядалися у контексті подій більшого масштабу. У 1980-х рр. поновлюється обговорення можливості створення Музею історії Дніпра (Дніпропетровська). Його розміщення планувалося у «Будинку губернатора» (зараз вул. Воскресенська, 14). Але й цей етап не дав результатів.

Перехід до конкретних дій відбувається лише в останні роки. Цього разу ініціатором створення Музею історії Дніпра виступила Міська рада в особі мера Бориса Філатова. До підготовчого етапу були залучені Агенція розвитку Дніпра та Музей українського живопису.

Юридично, Комунальне підприємство «Музей історії Дніпра» Дніпровської міської ради було створено 18 жовтня 2019 р. На посаду директора призначена Надія Капустіна – музейниця всеукраїнського рівня з багаторічним досвідом роботи. Місцем розміщення музею став «Будинок губернатора». Ця будівля є вдалим варіантом з багатьох причин: вона має свою цікаву історію, привабливий зовнішній вигляд, у архітектурному відношенні, та зручне розташування у центральній частині міста.

Відповідно до розробленої концепції, при створенні нового музею використаний так званий «проектний-дизайн» – це поєднання сучасних мультимедійних технологій, інтерактивних прийомів зі сталими музейними традиціями.

Другою засадною основою є лаконічність музейного проекту. Мінімалістичний підхід дозволяє розпочати функціонування музею при відносно невеликій колекції музейних предметів. Окрім того, при їх експонуванні основним акцентом буде не демонстрація масиву, а розкриття індивідуальності кожного експонату.

Враховуючи досвід Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. Яворницького при створенні базової експозиції Музею історії Дніпра задіяний не хронологічний підхід, а проблемно-тематичний, з можливістю постійного оновлення. Таким чином, експозиція буде розділена на певні тематичні комплекси, про які мова піде далі. Відвідувачі опиняться не просто в епосі, а у її локації.

Ще одним фундаментальним положенням є інклюзивність музею, тобто його доступність для кожного. І оскільки музей лише створюється, тут є можливість врахувати усі питання цієї сфери ще на рівні проектних робіт.

Таким чином, Музей історії Дніпра буде виконувати усі базові функції. Одним із пріоритетних напрямів, на даному етапі роботи є формування колекції музею. Для виконання цієї задачі проводиться широка компанія інформування про сам музей, процес його створення та збір предметів пов'язаних з історією міста. Окрім типових методів (оповіщення через ЗМІ), тут активно використовуються соціальні мережі.

Контент наповнення музейних сторінок теж є важливим напрямом роботи для співробітників МІДу. Тут використовуються не типові для музейних установ прийоми (оповіщення про різні івенти, акції, події), а повноцінний маркетинговий підхід у соціальних мережах (Social Media Marketing). Причина такої орієнтації полягає у потребі формування широкої спільноти для популяризації музею та проведення збиральницької роботи. На даний момент основний акцент робиться на просування сторінок <https://www.facebook.com/MIDnipro>

та <https://www.instagram.com/midnipro>. Дещо другорядне значення отримав Twitter. Щодо створення власного музейного сайту – це питання зараз перебуває на етапі розробки.

Відповідно до визначеного курсу – відкриття музею буде здійснюватися поетапно, тобто по мірі створення. Основні проектні роботи зараз обмежуються першим поверхом будівлі. Другий – розроблений на рівні концептуальних ідей, які ще перебувають на етапі обговорення.

Перший поверх музею передбачає наявність таких залів:

1. Архітектура.
2. Історія соціально-культурної сфери.
3. Історія суспільства (громади).
4. Історія торгівлі.
5. Дніпро, мости, пороги.

Зал «Архітектура» має відобразити зовнішню самобутність міста, розвиток міської забудови, інфраструктури тощо. Ця зала має включати такі музейні предмети: цеглини, архітектурний декор, фото, документи, плани будівель тощо. У центральній частині планується розміщення макету міста, створеного за допомогою сучасних технологій на базі 3D моделювання. Макет буде складатися із ряду найвідоміших будівель.

За допомогою електронних складових планується демонстрація як історії окремих споруд, так і цілих районів чи житлових масивів. Ця зала має у прямому сенсі наблизити музей до жителів міста через можливість віднайти історію свого будинку (району). З цією ж метою на базі музею у подальшому також планується організація проект під умовною назвою «Прожито» задля збирання усної історії Катеринослава – Дніпропетровська – Дніпра. Ще одним аспектом даної зали є розділ «Майбутнє Дніпра», де окрім офіційних місто-будівничих проектів відвідувачі зможуть вносити свої пропозиції щодо розвитку міста чи окремих районів та кварталів. Тобто музей стає інститутом для широкої комунікації.

Досить специфічним та оригінальним буде розділ «Місто якого не було» – проекти, що не були, втілились в життя. Тобто ця зала показує місто яким воно було, є та могло би бути, три різні хронологічні виміри.

Зала «Соціально-культурна сфера» відображає зовсім іншу сторону життя міста – його внутрішнє наповнення. Тут будуть висвітлені питання медицини (перші медичні заклади, аптеки, відомі лікарі), освіти (училища, гімназії, школи), культури (театри, гастролери, синемаграф, афіші). Тобто це ті питання, що наповнюють життя кожної людини, вони мають продемонструвати особливість міста, його специфіку та індивідуальність. Окрім проявів так званої масової культури тут знайдуть своє відображення і субкультурні рухи.

Зал «Суспільство (громада)» – мова про різноманітність населення міста. Як змінювалася його кількість, національний склад, життя різних конфесій, система управління містом в різні історичні періоди, міський одяг, інтер'єри тощо.

Зал «Торгівля» відображає такі питання, як проведення ярмарків, ринки, крамниці, банківська та ресторанна сфери. Зала має продемонструвати кардинальну відмінність у торгівлі різних часів, певне протиставлення, а разом із тим показати генетичний зв'язок, спільні риси, що були обумовленими, як самим характером торговельного життя, так і особливостями міста. Основний акцент робиться на товарах, що вироблялись у Катеринославі (Дніпропетровську), чи мали тут значний попит.

Зал «Дніпро, пороги, мости» покликана відобразити одну з головних географічних особливостей міста – міста не просто на Дніпрі, а міста, що виникло перед порогами. Регіону, де проживали лоцмани, що сформували власну цехову культуру. З іншого боку, цей аспект демонструє, чому територія м. Дніпра здавна приваблювала людей до проживання. Найбільш доречний спосіб представлення цієї теми – це мультимедія, адже говорити

про Дніпро і не бачити його не дозволить створити у відвідувачів цілісного уявлення.

Не менш важливі питання будуть винесені на другий поверх музею, де планується створення таких експозиційних блоків:

1. Панорамна зала «Історія міста від свободи половецької до сьогодення». Через карти, листівки, фото, хроніку буде розповідатися про розвиток міста. Ця частина дозволяє об'єднати попередні наративи у єдину лінію.

2. Зал «Персоналії», де мова піде про людей, що творили історію Катеринослава – Дніпропетровська – Дніпра.

3. Зала «Розвиток промисловості».

4. «Незвичайний коридор» має продемонструвати на прикладі однієї вулиці трансформацію міста, три різні етапи його розвитку.

Окрім того, при музеї створюється бібліотека та архів. Значний масив матеріалів матиме електронний характер. Установа має стати місцем акумулювання історичних джерел, з передбаченням можливості їх опрацювання науковцям.

Музей історії Дніпра зараз перебуває на етапі створення. Значний масив роботи пов'язаний саме із комплектуванням фондів та науковою розробкою тем, для створення бази і подальшого наповнення електронної складової залів. Багато питань перебувають ще у стані опрацювання. Для їх втілення використовуються широкі засоби суспільної комунікації. Наявний інтерес у місті до МІД демонструє перспективність його створення.

МУЗЕЙ «СТАРА ОДЕСА» (1923–1938 РР.) І ЙОГО РОЛЬ У ВИВЧЕННІ І ЗБЕРЕЖЕННІ АРХІТЕКТУРНОЇ СПАДЩИНИ ПРИЧОРНОМОР'Я

Солодова Віра Владленівна
Одеський історико-краєзнавчий музей

Abstract:

Museum "Old Odessa" is the only museum, which could form funds related to urban planning in the South of Ukraine in the late XVIII-1870s XIX cc.

Its collection includes plans of Odessa, original buildings projects, ancient drawings, engravings, photographs, architectural and sculptural fragments of lost structures at the beginning of the early 1920s.

Keywords: museum, history of architecture, Odessa, I. Zeyliger.

Аннотация:

Единственным музеем, который смог сформировать фонды, связанные с градостроительством Юга Украины конца XVIII – 70-е гг. XIX в., был музей «Старая Одесса». Его собрание – это планы Одессы, оригинальные проекты строений, старинные рисунки, гравюры, фотографии, архитектурные и скульптурные фрагменты утраченных сооружений на начало 20-х гг. XX в.

Ключевые слова: музей, история архитектуры, Одесса, И. Зейлигер.

УДК 069.8:72(477.7)«1923/1938»

Для Одеси, незважаючи на її змішання стильових характеристик і планувальних рішень в єдиному міському середовищі, завжди залишалося важливою проблемою збереження архітектурної спадщини.

Ще на поч. ХХ ст. одеські зодчі були стурбовані тим, що багато пам'яток архітектури руйнуються або зносяться. Вони вважали, що це відбувається через відсутність належного контролю, який би на себе зміг взяти особливий контролюючий орган. Такий був створений, ним став Одеський комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва. Його архітектурним відділом, тільки за 1920 р. було виявлено 500 об'єктів, які потребували термінового втручання архітекторів, реставраторів і дослідників [4, 16]. Це були численні пам'ятники архітектури, які за час громадянської війни, військової інтервенції і частоті зміни влади на території Півдня України, піддалися сильному руйнуванню, а деякі і зовсім знищені. Завдяки ініціативі Комітету, на чолі якого перебував професор Й.Д. Зейлігер (1882–1968), ідея створення архітектурного музею знайшла втілення – в 1927 р. був відкритий музей «Стара Одеса». Мета музею визначалася так: «... вивчати та популяризувати одне з найменш досліджених у нас питань, – з історії української архітектури»[4, 3].

Група архітекторів, художників, інших діячів культури передала до музею кілька тисяч предметів, в тому числі зібраних під час вивчення і натурного обстеження архітектурних споруд. Власні колекції подарували професори С. Дложевський, М. Болтенко, С. Рубінштейн та ін. Й.Д. Зейлігер, будучи архітектором за фахом, особисто займався відбором матеріалів для музейної експозиції з Одеського архіву з фонду Одеського будівельного комітету (суч. ДАОО) [2], Музею книги Одеської державної публічної бібліотеки (суч. ОННБ), Одеського археологічного музею, бібліотеки Одеського інституту народної освіти (суч. Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова).

В результаті, експонатами музею «Стара Одеса» стали оригінальні підписні проекти будинків, старовинні малюнки, видові гравюри та літографії, архітектурні та скульптурні фрагменти різних споруд. Відкриття музею 7 листопада 1927 р. мало громадський резонанс, що знайшло відображення в пресі, яка відзначала, що «Музей «Старої Одеси» «заповнений кресленнями, малюнками і схемами старої Одеси, являє для нового покоління, яке вивчає Одесу – величезний інтерес»[3].

Експозиція, яка була обмежена хронологічними рамками кінець XVIII ст. – 70-ті рр. XIX ст., зайняла одинадцять залів. Причому, в восьми залах експонувалися пам'ятники архітектури, що мали безпосереднє відношення до самої Одеси та її околиць. У трьох останніх залах розміщувалися пам'ятники архітектури Бессарабії, Південної Наддністрянщини, Придніпрів'я та Криму, тобто тих регіонів, які територіально були пов'язані з містобудуванням Одеси. Створення музею відбулося на освітньому процесі ВНЗ, зокрема, для студентів архітектурного факультету Одеського інституту образотворчих мистецтв, у яких з'явилася можливість вивчення історії архітектури Одеси за оригінальними експонатами [1, 6].

Оцінюючи діяльність музею «Стара Одеса», приходимо до висновку про його актуальність і не тільки через його навчальну складову. Музей був важливий і для діючих архітекторів, які могли використовувати його фонди при відновленні, реставрації та реконструкції історичних зон міста, окремих будівель і споруд, що представляли історичну, архітектурну і культурну цінність.

Джерела і література

1. Архитектурные объекты г.Одессы и других городов Причерноморья. конец XVIII – начало XX ст. / Сост. В.Ю. Алексеева. Одесса : ЧПКФ «Хоббит», 2003. 224 с.

- 2.** Державний архів Одеської області. Ф. 59.
  - 3.** Новые музеи/ Вечерние известия. 9 ноября 1927.
  - 4.** «Стара Одеса». Архітектура Причорномор'я.
- Одеса : Видання Одеського державного художнього музею, 1927. 108 с.

ПРОСТІР ТА ПОДІЇ ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ В ОЛЕКСАНДРІВСЬКУ (ЗАПОРІЖЖІ) НА СТОРІНКАХ ТОГОЧАСНИХ МІСЦЕВИХ ТА ЗАГАЛЬНОУКРАЇНСЬКИХ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Щур Юрій Ігорович

Запорізький національний університет

Abstract:

The article is devoted to the analysis of the events of the Ukrainian Revolution in the city of Alexandrovsk, Katerinoslavsky district, which were reflected on the pages of the local and national media of that time. Socio-political, cultural processes as well as military issues and infrastructure development are considered. The main attention is paid to the newspaper Sich, which was published in Oleksandrivsk in May 1918.

Keywords: Zaporizhzhia, Oleksandrivsk, "Prosvita", "Sich", Ukrainian Revolution.

Аннотация:

Статья посвящена анализу событий Украинской революции в городе Александровск Екатеринославского уезда, которые нашли свое отражение на страницах тогдашних местных и всеукраинских средств массовой информации. Рассмотрены общественно-политические, культурные процессы, а также военные вопросы и развитие инфраструктуры. Основное внимание уделено газете «Сич», которая выходила в Александровске в мае 1918 г.

Ключевые слова: Запорожье, Александровск, «Просвіта», «Сич», Українська революція.

УДК 94(477.64-25)«1917-1918»:07(045)

1. Засобам масової інформації, в нашому випадку – періодичній пресі, по праву належить важливе місце в загальному комплексі історичних джерел. Адже преса, особливо у період національно-визвольної боротьби, виконувала кілька функцій одночасно: інформаційну, агітаційну, організаційну та освітньо-виховну. ЗМІ не лише висвітлювали ту чи іншу подію, вони сприяли формуванню українського простору міста. Новина, або оголошення чи інший матеріал, який містив прив'язку до конкретного місця події, або ж будівлі, з відставні 100 років стали маркерами, зачіпними пунктами українського Олександрівська. Того міста, яке розвивалося в шаленому сусідстві з Олександрівськом імперським, у антагонізмі з Олександрівськом більшовицьким, разом із тим будучи у той же час із ними частиною одного цілого.

2. Максимально інформативними в контексті формування українського простору Олександрівська у травні 1918 р. є публікації у газеті «Січ», яка також мала підзаголовок: «Надпартійна демократична часопись українських організацій м. Олександрівську та його повіту». Редакція знаходилася на 3-му поверсі Земської управи й працювала з 11-ї до 14-ї години та, після перерви, з 17-ї до 20-ї. Органічним доповненням до публікацій у «Січі» також були матеріали загальноукраїнської газети «Нова рада». Уявлення про Олександрівськ як про невід'ємну складову Української народної республіки притаманні публікаціям у львівському часописі «Діло», що були присвячені перебуванню Січових стрільців у нашому місті весною 1918 р.

3. Окремий цікавий для дослідника історії Української революції та формування українського простору в Олександрівську блок інформації, який друкувався на сторінках часопису «Січ», стосувався саме місцевих подій весни 1918 р. Тут було висвітлено Повітовий з'їзд, який відбувся 23 квітня у Земській Управі та з'їзд Олександрівської повітової Селянської спілки.

Повітова земська управа 10 травня скликала з'їзд представників волосного земства, на якому було вирішено підтримати резолюцію з приводу оголошення Гетьманщини, як вищої влади в Україні, ухвалено на спільному засіданні органів місцевого самоврядування, Совіту робітничих депутатів, Селянської спілки та всіх політичних партій. Наголошувалося, що дії німецької влади є прямим втручанням у внутрішні справи України з наміром відродити великих землевласників. Резолюція також містила положення, що встановлення влади Гетьмана суперечить самим ідеалам і принципам народовладдя, тому постала нагальна потреба скликати Установчі Збори. Сама ж Гетьманщина, на думку авторів резолюції, була нічим іншим, як авантюрою, подібною до більшовицької, а влада Гетьмана триматиметься лише на німцях й за їх відсутності одразу впаде.

4. Окрім висвітлення суспільно-політичних подій, на сторінках «Січі» публікувалися матеріали про розвиток освіти та культурне життя Олександрівська й повіту. Про конкретні кроки конкретних дійових осіб з наповнення українським змістом юридично оформленої української території: урочисте свято у першій українській народній школі Олександрівська, яке було присвячене пам'яті Тараса Шевченка (28 квітня); загальні збори Вчительської спілки й рішення про відкриття курсів української мови й участь в роботі I З'їзду Всеукраїнської учительської спілки у Києві; засідання Учительсько-батьківської ради в першій українській школі Олександрівська, де обговорювали питання про відкриття на Слободці з осені 1918 року Української вищої початкової школи тощо.

5. Змістовно висвітлювалася на сторінках часопису «Січ» діяльність олександрівського товариства «Прогрес», а також надавалася інформація про місця, де можна було придбати українську літературу. На вулиці Соборній, напроти аптеки Левенчука, було відкрито український кіоск для продажу книг й часописів. Від

18-ї години українську літературу також можна було придбати у Народному домі, в читальні «Просвіти». У Запорізькому Союзі кредитових та ощадно-позичкових товариств (Союзбанк), який знаходився на 2-му поверсі по вулиці Соборній, 16 можна було придбати Букварі.

«Просвіта» займалася також власним книговиданням. Влітку 1918 року побачила світ «Українська граматика для позашкільного навчання і недільних шкіл», авторами якої були члени гуртка вчителів та вчительок, членів товариства «Просвіта».

У травні 1918 р. Рада товариства «Просвіта» вирішила влаштувати одноденні екскурсії на острів Хортиця. Право брати участь в цих екскурсіях мали лише ті просвітяни, які сплатили членські внески на 1918 рік. В якості екскурсовода запрошувався історик, археолог Яків Новицький.

6. Не менш цінною є інформація з часопису «Січ», що стосується українських збройних сил в Олександрівську, оскільки суттєво доповнює інформацію про особливості життя Олександрівська весною 1918 р.

7. Без належного транспортного сполучення важко забезпечити і культурницьку складову об'єднавчих процесів. На сторінках часописів знаходимо й згадки про зв'язки «провінції з метрополією», у нашому випадку – Олександрівська та Катеринослава. Зокрема, про встановлення прямого, без пересадок, пасажирського сполучення між цими містами з 12 травня поїздом № 8/7. Влітку 1918 р. підіймалося питання організації автомобільного та автобусного сполучення між вказаними містами. Цьому мало передувати розпочате Шлюзуправлінням будівництво шосе на правому березі Дніпра протяжністю 72 версти.

8. Протягом травня 1918 року у часописі «Січ», який виходив друком у місті Олександрівськ Катеринославської губернії, публікувалися матеріали та повідомлення про розвиток суспільно-політичного життя. Ці публікації не носили якогось однобокого чи

вузькопартійного забарвлення, оскільки саме видання намагалося займати загалом широку проукраїнську позицію. Однак, гетьманський переворот засвідчив чітку республіканську позицію як дописувачів, так і редакції часопису. Очевидно, що це також було серед причин припинення виходу «Січі».

Джерела та література

1. Січ. Надпартійна демократична часопись українських організацій м. Олександрівську та його повіту. 1918. 1 травня; 5 травня; 12 травня; 14 травня; 17 травня; 21 травня.

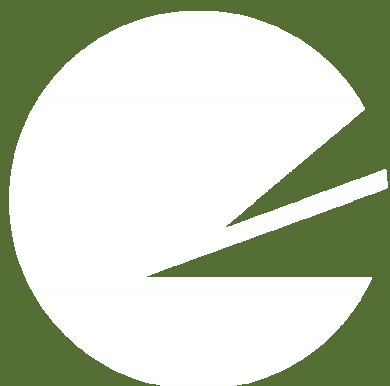
AB

URBE

CON-

DITA

НА ХВИЛЯХ СОЦІАЛЬНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ

ФОРМУВАННЯ НАСЕЛЕННЯ ОЛЕКСАНДРІВСЬКА В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ ХVІІІ - НА ПОЧАТКУ ХІХ СТ.

Бойко Петро Анатолійович
Інститут української археографії
та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАНУ

Abstract:

In this paper we first conducted a comprehensive study of formation of Oleksandrivsk population in the last third of the 18th century - the early 19th century.

Keywords: population formation, ethnic composition, Southern Ukraine, Oleksandrivsk.

Аннотация:

Впервые проведено комплексное исследование истории формирования населения Александровска в последней трети ХVІІІ - начале ХІХ века.

Ключевые слова: формирование населения, национальный состав, Южная Украина, Александровск.

УДК: 94(477.63) «1766/1810»

Формування населення Олександрівська в останній третині XVIII – початку XIX ст. потрапило до уваги істориків ще в першій половині XIX ст. Перші розвідки, у яких так чи інакше висвітлюється процеси формування населення Олександрівська, представлені через призму діяльності передусім Г. Потьомкіна, так і імператриці Катерини II. Панегіричний характер творів, прикладом яких є роботи П. Сумарокова та С. Богуша-Сестренцевича, Г. Потьомкін висвітлюється як талановитий господар, який незважаючи на зовнішні негаразди, вирішував всі ускладнення та вміло досягав мети. А містобудівна політика князя в цих творах являє собою процес побудови міст Південної України нібито на порожніх місцях і в доволі короткі терміни, що викликало подив у всіх сучасників тих подій [1, с. 212]. Водночас, діяльність Катерини у зв'язку з її рішенням викликати іноземних переселенців, для заснування колоній яких «відвели для цього раніше «презираемые» степи, в які переселенці принесли з собою капітали та ремесла і незалюднені місця, заселили красивими «селищами» [1, с. 244–245]. Але панегіричний характер опису цих подій упускає негативні наслідки, які несли з собою такі переселення, особливо на першому їхньому етапі. [2, с. 472] Звісно, маємо враховувати, що сам по собі вказаний жанр творів хоч і виключає глибокий аналіз наслідків діяльності головної героїні та її соратників, але саме такі роботи почали формувати хибне уявлення щодо процесів формування населення як міст Степової України, так і Олександрівська зокрема. З поширенням на початку XIX ст. соціальні-економічних описів Російської імперії ця традиція мало видозмінюється, хіба що додаються статистичні дані. Так, прикладом такого опису є «Землеописание российской империи для всех состояний» Є. Зябловського. У розділі про Катеринославську губернію вказується, що заселення території починається тільки в 1764 р., а до цього часу регіон був

безлюдним, а Олександрівський повіт почав заселятися лише з 1782 року, а основну кількість населення склали ногайці, калмики та грецькі переселенці, а вся колонізація краю пов'язана зі впровадженням на цих територіях іноземних поселенців, до яких були віднесені серби, греки, угорці, чорногорці, болгары, волохи [3, с. 309]. Що стосується безпосередньо Олександрівська, то в праці лише згадано, що повітове місто було засноване в 1770 р. як фортеця, що слугувала митницею для торгу з Туреччиною [3, с. 317]. Подібні описи дають можливість зрозуміти, яке уявлення на початку ХІХ ст. мали в Санкт-Петербурзі про південні землі.

Кардинальні зміни висвітлення процесу формування населення повітових центрів Степової України, так і Олександрівська зокрема відбулися з виходом праць А. Скальковського. У своїх дослідженнях автор започаткував традицію дослідження формування населення Олександрівська від поселення відставних солдатів та робітників фортеці [4, с. 86] та їхніх суперечок із зимівчанами [5, с. 492, 524]. Роботи А. Скальковського зробили відчутний вплив на погляди Я. Новицького щодо процесу формування населення Олександрівська, окрім того А. Скальковський всіляко допомагав Я. Новицькому в написанні історії міста Олександрівська, надававши в користування останньому матеріали канцелярії оберкоменданта Дніпровської лінії та матеріали про суперечки між військовими командами й запорожцями [6, с. 223–235], та опис кордонів Азовської губернії [7]. Джерелами для написання історії Олександрівська Я. Новицькому слугували здебільшого матеріали міської ратуші, предводителя дворянства, Покровського собору та повітового казначейства [8, с. 116], а також окремі матеріали архіву Коша, адже автор не мав доступу до архівів Москви та Санкт-Петербурга. Високо оцінюючи роботи Я. Новицького, пізніші дослідники соціально-економічної історії Степової України повторювали ті

неточності, яких припустився науковець. Так, О. Дружиніна [9, с. 178], В. Кабузан, В. Тимофенко, в своїх роботах уривчасто використовували тези Я. Новицького про місця виходу лопатників та колодників, кількість та етнічний склад населення міста. Цими дослідниками було актуалізовано значну кількість джерел, здебільшого статистичних, які відклалися у фондах центральних установ Російської імперії. Але вибіркоче використання масових джерел, що було прикметною рисою цих дослідників, враховуючи великі географічні межі в дослідженнях, дозволяє виявити демографічні трансформації лише виключно на рівні тенденцій і тільки в губернських межах. Дослідження були піддані критиці відразу після їхнього виходу та згодом [10]. І навіть зараз ці висновки перебувають в історіографічному обігові й нерідко без будь-яких застережень слугують основою для визначення кількості населення в окремо взятому повіті чи населеному пункті. Не бралися до уваги навіть сумніви самих цих авторів [11 с.44-45].

З початку 1990-х рр. значно поживався інтерес до регіональної історії, зокрема й до формування населення Олександрівська. У контексті розбудови Дніпровської лінії досліджувався вплив військових команд та відставних солдатів [12, 13, 14] на формування населення міста, досліджувалося адміністративне управління міста [15], проблема заснування міста. Проте, не зважаючи на зростаючу зацікавленість, основою для багатьох суджень залишалися все-таки роботи Я. Новицького.

Традиційно дату виникнення міста історики та краєзнавці здебільшого пов'язують із заснуванням Олександрівської фортеці [16, с.44] Дніпровської лінії укріплення. Але актуальним постає питання ролі населення запорозьких вольностей, яке проживало на території, що відводилася під будівництво Олександрівської фортеці у формуванні населення міста. Так, на плані 1770 р. зведення першої Олександрівської фортеці [17] фіксуються 8 зимівників. На території трьох з них були побудовані

укріплення фортеці, а решта п'ять розміщувалися поруч вздовж р. Московки. Показовим є й той факт, що на мапі 1789 р. на території деяких колишніх зимівників зазначені обивательські будинки, які знаходилися за межами старої фортеці. На карті ж 1801 р, місця колишніх зимівників позначені хуторами [18].

Вагомим підтвердженням інформації картографічного джерела є документальні матеріали, які відклалися внаслідок сутичок зимівчан з військовими командами [19, с.105]. Будівництво Олександрівської фортеці Дніпровської лінії викликало численні суперечки між Кошом та керівниками російських військових команд. Ці конфлікти (подеколи навіть збройні) супроводжувалися розоренням та зайняттям російськими офіцерами та військовими командами зимівників під квартири [20, арк. 77-79 зв.]

Маємо також три записи Я. Новицьким розповідей старожилів Олександрівська щодо утисків зимівчан в ті часи на території, що розглядається. Так, від нащадка першопоселенців Олександрівська І. Нагорного (Москаленка) Я. Новицький записав про долю зимівчан по р. Московці наступне : « Досталося і запорожцям сидням (хазяїнам) від російських команд які йшли на Крим: усю худобу покрали та порізали на махан (м'ясо)», крім того також було зафіксовано й наступне прислів'я «Москалики-соколики поїли наші волики, а вернуться здорові поїдять і корови».

Дуже важливо, що джерела запорозького походження містять інформацію, яка свідчить про те, що спеціалізація цих зимівників полягала в землеробстві та розведенні худоби. А, отже, останні, на відміну від багатьох риболовецьких зимівників, однозначно були стаціонарними поселеннями. Так, в доносі канцелярії Коша командирю 2-ї армії князю В. Долгорукому йшлося про заподіяні кривди господарству зимівчан у зв'язку з будівництвом Олександрівської фортеці, а саме що при р. Московці «багато Запорізького війська козаки

зимівники мали, та користувалися усілякими угіддями, як своїм майном, забезпечували себе худобою», але з будівництвом фортеці «угіддя городницькі та лісні майже зовсім вирубкою спустошені». Додатковим підтвердженням довготривалого перебування в цій місцевості зимівчан слугує «Подорож в Запорізьку Січ в 1750 році» архімандрита Леонтія (Лука Яценко – Зеленський), де автор згадує зимівник, розташований на р. Московці, та описує гостинність хазяїв зимівнику та їх робітників. [21, с. 17–19]

Не зважаючи на конфлікти, які фіксуються між військовими командами та зимівчанами, чимала кількість запорожців з метою уникнення зобов'язань перед старшиною [22, с. 33] та з метою ведення торгівлі [23, арк. 212–216] оселялася біля Олександрівської фортеці. Кіш наполегливо вимагав не приймати цих запорожців, найбільша ж кількість переселенців потягнулася з Кодацької та Самарської паланок до фортеці [22, с. 73]. Так, в рапорті Г. Потьомкіна в Сенат щодо пояснень непорозумінь між запорожцями та будівниками фортеці наводиться теза з донесення коменданта Фредерздорфа, а саме, що утисків запорожцям не коїться, насильно ніхто не утримується, а що стосується перебування біля фортеці запорожців, комендант пояснює, що це купці-запорожці, які торгують в Малоросії і їм тут перебувати зручніше [23, арк. 213–214]. Натомість ордером головнокомандуючого 2-ї армії В. Долгорукова кошовому П. Калнишевському доводилося до відома, що коменданту Фредерздорфу наказувалося, згідно з реєстром козаків-утікачів, які перебувають біля Олександрівської фортеці, надіслати їх в Кодак та Самару тамошнім старшинам, самому ж коменданту Фредерздорфу наказувалося таких козаків більше не приймати. Крім того, Кіш створив команду для пошуку втікачів до фортеці [23, арк. 219].

Крім того, якщо взяти до уваги відомість кількості населення за 1779 рік, яка складалася на теренах

Азовської губернії, в форштадті Олександрівської фортеці після зруйнування Запорозької Січі, фіксується така соціальна верства як колишні запорожці [24, арк. 118]. У поєднанні з наведеними вище даними це дає всі підстави говорити про тяглість перебування запорозького населення на території фортеці та форштадту як до, так і після появи останніх.

Відразу після зруйнування Запорозької Січі, Петербург взяв курс на залучення запорожців до створюваних міст та слобод, спочатку надаючи привілеї останнім та можливість вибору соціального стану, а вже на початку 1780-х загальна ситуація змінюється: замість добровільного переселення зимівчан уряд вдається до їх примусового згону, для чого створюються спеціальні військові команди. Якщо на рівні повіту процес згону та ліквідації зимівників добре простежується за джерелами, то у випадку конкретно з Олександрівськом маємо лише розповідь, записану Я. Новицьким від Вознесенського старожила Івана Булата про козака Сагайдака, який мешкав неподалік від Олександрівської фортеці в урочищі [25, с. 182–185]. Козак Сагайдак зі своїми товаришами займався рибальством, розводив худобу, мав пасіку. Але у зв'язку з початком примусового переселення зимівчан до слобод та міст, до зимівника Сагайдака прибула військова команда. Довідавшись про це, Сагайдачний, за переказами, закопав якийсь скарб. Потім відправив своїх близьких на байдаках подалі від урочища, а сам зачинився у зимівнику. Коли підійшла військова команда і заходилася все руйнувати й палити, Сагайдачний почав боронитися. Коли у старого скінчилися набої, військові підперли двері у зимівнику, обклали його хмизом і підпалили. А інші козаки пішли байдаками до старовинного запорозького урочища Кінської слободи у Великому Лузі, де і зупинилися. Опісля Сагайдака в урочищі мешкали інші козаки, такі як Матвій Шуть, Хоз, Скут [25, с. 293]. Вірогідність записаної Я. Новицьким розповіді підтверджується свідченням:

Матвій Шуть фіксується в 1811 р. в ревізьких сказках села Вознесенки, до складу якого увійшли землі урочища Сагайдачного [26, арк. 1].

Зустрічаючи в російських документах, укладених після 1775 р., знайомі козацькі прізвища, Я. Новицький констатував окремі факти, коли колишні запорожці фіксувалися вже міщанами та «поселянами». Аналіз метричних книг, відомостей, рапортів В. Черткова, лист З. Чепіги до Г. Потьомкіна [27, арк. 57–57 зв.] дозволяє однозначно стверджувати, що записування колишніх запорожців «малоросіянами», «поселянами» було загальною стабільною практикою російського діловодства. Лише в окремих випадках козаків іменували «колишніми запорожцями» без позначення особистих даних [27, арк. 118–119].

Документи, які стосуються Олександрівська цілком вписуються у зауважену тенденцію. В метричних книгах Свято-Покровської церкви Олександрівська та фортечної церкви Святого Олександра Невського «колишні запорожці» не фіксуються, натомість колишні козаки записані цеховими та міщанами [28, арк. 32]. Так, наприклад в метричній книзі Святопокровської церкви в 1780 році колишній запорожець фіксується як міщанин Олександрівського форштадту П. Самсика [28, арк. 32], колишній же запорожець І. Таран, як і його син Г. Таран, занесений до стану цехових [28, арк. 90 зв.]. Натомість у відомості 1779 р. про кількість населення Азовської губернії у форштадті зустрічаємо запис «колишні запорожці» та «малоросіяни». Відтак для з'ясування соціального складу населення міста слід конче брати до уваги обидва різновиди та особливості прописування у них колишніх запорожців. Інакше останні «розчиняються», що спотворюватиме загальні висновки про історію формування населення Олександрівська.

Метрична книга Святопокровської церкви містить інформацію, яка дозволяє зробити висновок про те, що колишні запорожці мешкали не тільки в посаді, але й на території вигону цього посаду, де заснували

хутір Бута. У межовій книзі Олександрівського посаду 1799 р. фіксуються хутори та поселення («селенія»), які мали власні сінокоси та ріллю, але фактично належали мешканцям Олександрівська. Крім того, у межових книгах Олександрівського посаду 1799 р. значаться хутори вздовж р. Московки на тому ж місці, де вони фіксувалися на згаданому вище плані Олександрівської фортеці 1770 р. Розташування поруч карантину стало джерелом збірної назви Карантинівка.

Зрештою, Я. Новицький, на підставі розповідей старожилів, відзначає походження назв приолександрівських балок (ці назви збереглися до сьогодні) від прізвищ власників зимівників, як-то: Капустян (балка Капустянка), Сагайдак (урочище Сагайдачне), Гасан (балка Гасанівка), Сукур (балка Сукурова) та інші.

З рапортів Чепіги впливає, що на початку 1790-х рр. частину колишніх запорозьких нащадків, а також міщан взагалі, було зараховано до Новодонських (Катеринославських) козаків, здебільшого, без їх відома [27, арк. 57–57 зв.], а також Чорноморських козаків.

З 1797 року в документах, пов'язаних з Олександрівськом, не фіксуємо Катеринославських та Чорноморських козаків. Натомість прізвища та імена цих козаків значаться у Святопокровській метричній книзі серед поселян та міщан. Крім того, як впливає з рапортів В. Черткова до Г. Потьомкіна, з 11 червня 1777 р. при Олександрівській фортеці базувалися запорозькі човни, виготовлені на Самарі для перевозу вантажів до Кінбурна, а також їхні команди [29, арк. 574]

Що стосується ролі незапорозьких груп у формуванні населення міста, та ж метрична книга Святопокровської церкви фіксує під час зведення другої Олександрівської фортеці поруч також виникає форштадт, населення якого сформували постійні мешканці так звані «військові піддані» та відставні солдати. Крім того,

згідно з цією ж книгою представники обох цих категорій фіксуються й у самій фортеці та в посаді.

Уже було встановлено точне місце розташування поселень відставних солдатів на території міста Олександрівська [30, с. 44]. Це була територія поблизу річки Сухої Московки та балки Климової груші. Пізніше це поселення отримало назву Солдатської слобідки. Специфіка розселення відставних військових, згідно з метричними книгами, залежить від військового чину. Так, в поселенні біля фортеці фіксуються здебільшого рядові відставні солдати та нижчі військові чини, в посаді ж перебували в невеликій кількості відставні військові, здебільшого представлені відставними унтерофіцерськими чинами як-то вахмістра чи сержанта [31, арк. 109]. Однак, виходячи зі збережених джерел, неможливо наразі встановити точну кількість відставних солдат та офіцерів, які залишилися у фортеці, форштадті, посаді чи пішли на поселення у солдатські слободи, віддалені від Олександрівська.

Натомість, наявні сповідні розписи військових Олександрівської фортеці 1783 [32, арк. 15-17], Олександрівської артилерійської команди 1789 – 1793 рр., Олександрівського прикордонного батальйону 1789 – 1793 р., а також сповідальні розписи приходу Олександро-Невської церкви за 1797-1798 рр., [33, арк. 18-32] дозволяють прослідкувати кількість наявних військових в Олександрівській фортеці, а головне їхні вихідні дані, як-то прізвище та вік окремого військового, сімейний стан, чин. Використовуючи метричні книги та сповідні розписи Святопокровської та Олександро-Невської церкви з долученням матеріалів ревізій м. Олександрівська маємо можливість простежити, хто з відставних військових залишився в фортеці, посаді та включився в формування населення повітового центру. Відтак, вираховування кількісного складу відставних не може дати абсолютного результату, але буде доволі точним. До всього надзвичайно важливим для з'ясування

ролі відставних у формуванні населення міста є той факт, що ті з них, які не виринули у метричних книгах, не дали нащадків, а отже їхній вплив на еволюцію структури населення був мінімальний. У кінцевому рахунку кількість відставних можна визначити шляхом ретельного співставлення розглянутих джерел з урахуванням проговореної специфіки кодування інформації.

Доволі проблематична ідентифікація ще однієї категорії населення фортеці – лопатників. В сучасній історичній та краєзнавчій літературі панує твердження, що лопатники, як і колодники, з'явилися сюди з центральних губерній Російської імперії [16, с. 44]. Ця теза вперше була висунута Я. Новицьким [22, с. 263] і надалі стала аксіомою. У свою чергу Я. Новицький взяв дані відомості з документів архіву Коша, наданих йому А. Скальковським. Здебільшого це була переписка старшини (зокрема, полковника самарської паланки Норова, кацацького полковника Степана Блакитного) з Кошем та представниками російської влади.

Однак актуалізовані розрахункові документи з лінійних магазинів на отримання харчів для лопатників, дають можливість встановити, звідки прибули з різних регіонів [34, арк. 67; 35, арк. 68], у тому числі і з Старосамарського ретраншементу (1772 рік). При цьому метричні книги Святопокровського собору Олександрівська доводять, що значна кількість лопатників мала типові українські прізвища та імена, на відміну від військових інженерних команд та батальйонів. А вже з 1774 р. в метричних книгах лопатники уже не фігурують, так само як і в інших розпорядчих документах. Імовірно, з початком епідемії в Олександрівську, лопатників було відправлено на місце їхнього постійного проживання. Підтвердженням цього факту є розрахункові документи магазинів щодо видачі лопатникам харчів на зворотній шлях додому. Загальна кількість лопатників, які поверталися до своїх домівок, була чималою, адже, згідно із записами, кількість відправлених за один місяць нараховувала до 675 чоловік.

З 1774 р. місце лопатників та служивих людей займають колодники [35, арк. 71]. Списки відправлених до Олександрівської фортеці колодників доволі інформативні. У них вказується коли і скільки було відправлено колодників, за що саме ті були покарані, звідки прийшли та їх етнічна приналежність [36, арк. 95–127].

Так, 30 листопада 1773 р., згідно з наказом Сенату, повинно було розпочатися відправлення колодників зі Смоленської, Белгородської та Слобідської губерній до Нової Дніпровської лінії. Ґрунтуючись на цих відомостях та на рапортах до Коша щодо пересування великої кількості майстрових на будівництво фортець, Я. Новицький писав про використання каменярів та колодників з центральних губерній Російської імперії. Подальші наукові розвідки, присвячені ранній історії міста Олександрівська, тільки дублювали ці положення. Так склалася певна історіографічна традиція щодо використання колодників у великій кількості з центральних регіонів Російської імперії. Тільки в кінці ХХ ст., завдяки залученню нових джерел з архівосховищ Москви та Санкт-Петербурга, істориками була виявлена ціла низка фактів з ранньої історії міста, які змусили серйозно переглянути усталені стереотипи [37, с. 112–113].

Згідно з наказом Сенату 1773 р., розпочалося відправлення колодників з центральних губерній Російської імперії до Дніпровської лінії. Натомість в численних рапортах Азовської губернської канцелярії та В. Черткова до Г. Потьомкіна ми фіксуємо відправлення з Єлисаветграду колодників до Олександрівської фортеці. Треба також зазначити, що ордером Г. Потьомкіна було заборонено відправляти колодників до Коливановоскресенських заводів, натомість колодники повинні були відправлятися до Дніпровської лінії фортець.

Списки, які склалися в Єлисаветградській провінційній канцелярії, відомості про кількість колодників

в Олександрівській фортеці, рапорти В. Черткова Г. Потьомкіну про виключення зі складу колодників і приєднання до міщан, а також з приводу долі дітей колодників, метричні книги Святопокровської церкви дають змогу встановити чисельний, етнічний, соціальний та гендерний склад колодників, відправлених на каторжні роботи до Олександрівської фортеці.

Так, за списком Єлисаветградської провінційної канцелярії від 4 лютого 1775 р., в Олександрівську фортецю було направлено 47 колодників. З них зазначено 6 колишніх солдат (походження не вказується), решта – 41 чол. – «малоросійської національності», тобто українського походження. Більша частина засуджена за вбивство або за крадіжки. Чимало засуджених отримували однакове покарання незалежно від складу злочину. Так, Нікіфор Козирь, звинувачений за грабіж, та Іван Ткач, звинувачений за крадіжку та вбивство чотирьох людей, отримали однакове покарання, а саме биття батогами, вирізання ніздрів та ставлення тавра і відправлення на примусові роботи до Олександрівської фортеці. Велика кількість колодників була з гайдамаків, затриманих жовтими та чорними гусарськими полками за незаконний перетин кордону і за розбій.

Стосовно гендерного складу колодників, треба зазначити, що жіночої статі всього 5–7 % від загальної кількості засуджених на поселення. Найпоширеніші злочини серед жінок: дітозгубництво, кровозмішення та розбій. Типовий випадок засудження за дітозгубництво Катерини Шуменко зі слободи Ковалівки, яка втопила свою дитину та була примусово видана заміж за солдата (імовірно причетного до інциденту) на каторжні роботи в Олександрівську.

У 1799 р. кількість колодників в Олександрівській фортеці сягала 156 осіб: серед них чоловічої статі – 144, жіночої статі – 12 [38, арк. 122], і це не враховуючи кількість безпосередньо військових. Так, тільки українських козаків з Гетьманщини, які перебували у фор-

теці для охорони колодників, а також при карантині дніпровської пристані, нараховувалося 258 [39, арк. 183].

Показовим є рапорт від 17 березня 1777 р. В. Черткова Г. Потьомкіну про укомплектування гарнізонів Дніпровської укріпленої лінії. Так, в Олександрівському гарнізоні нараховувалася нестача в 217 чол. Пропонуючи вихід з цієї ситуації, В. Чертков виступає з пропозицією використовувати працю колодників Азовської губернії на будівництві Дніпровської лінії укріплень та замінювати тілесні покарання каторжними роботами. Так, за повторну крадіжку замість покарання батоном пропонується відправляти на примусові роботи строком на 2 роки, а хто заслуговує покарання плітями – на три роки, замість биття батогами чи палками – від 1 місяця до півроку. До того ж, В. Чертков наголошує, якщо Г.Потьомкін дасть на це згоду, то від цього буде велика користь, адже примусові роботи будуть наводити страх більший, ніж покарання, які призначаються згідно закону [40, арк. 26–26 зв.].

На каторжному засланні колодники мали право вступати в шлюб, що підтверджується записами з метричної книги Святопокровського собору. Аналіз термінів реєстрації шлюбів дає можливість припускати, що процес їх укладання на початкових етапах контролювався владою, адже після періоду відсутності реєстрації шлюбів, за один день реєстрували свій шлюб відразу декілька пар.

Колодники не були закритою та повністю ізольованою верствою населення, адже нерідко колодники брали в шлюб незасуджених жінок [41, арк. 54]. Цікаві є випадки щодо переходу з колодників в поселяни. Так, зустрічаємо в списках Андрія Ковалю, засудженого за малий грабіж і відправленого на поселення до фортеці. Своєї провини він не визнавав і, як наслідок, йому пропонувалося покаятися і стати просто поселянином фортеці, але виїжджати він з неї вже не мав права. Інший приклад – Опанас Фурсенко, який був доставлений

при рапорті капітана Чернявського 19 вересня 1777 р. і звинувачений у побитті в бійці українця Дениса, який від цього побиття помер. Оскільки ж Опанас Фурсенко був визнаний до смерті безпосередньо не причетним, то від покарання батогом його звільнили, але щоб наперед більше таких сварок не вчиняв, то відправили його з усіма іншими до Олександрівської фортеці до земського комісара, артилерії капітана Булгакова на поселення [40, арк. 503 зв.].

Основні роботи в Олександрівській фортеці були завершені в 1776–1777 рр., тому в рапорті В. Черткова Г. Потьомкіну в квітні 1776 р. щодо розбудови губернського міста Катеринослава, вказується про використання 200 колодників, які були відправлені з Олександрівська. У 1783 р. завершилося будівництво укріплень по Новій Дніпровській лінії й тутешніх колодників відправляли на інші будівництва. Так, у 1783 р. за наказом Г. Потьомкіна, всіх колодників з лінії відправляли на будівництво Херсона, в наступному 1784 р. колодники були відправлені на добудування Полтави.

Отже, як свідчать джерела, колодники, більшість з яких були українського походження, стали лише тимчасовим населенням Олександрівська. Тільки одиниці з них осіли тут.

Доволі цікавим є процес формування прошарку купецтва в Олександрівську. Як вже зазначалося вище, одні з перших, хто здійснював торгівлю біля фортеці на початку її розбудови, були запорожці, але офіційно купецький прошарок Олександрівська фіксується в метричній книзі Свято-Покровської церкви починаючи з 1774 р. [41, арк. 4], а також у відомостях, ревізіях та Атласі Катеринославського намісництва 1787 р. Першими представниками їх були маркітанти та цілувальники, які поставляли провіант до фортеці – здебільшого повірені тоді ще гжатського купця Фалеєва [42, арк. 203–206]. Згідно з рапортами В. Черткова, «достаточного купечества совсем по малосостоянию

оного нет» [42, арк. 166]. Аби збільшити кількість купецтва, В. Чертков пропонував залучати до цього стану засуджених за зловживання купців та маркітантів, направлених раніше на будівництво Дніпровської лінії [42, арк. 166].

У 1778 р., згідно з відомостями, в Олександрівській фортеці фіксується 13 купців чоловічої статі та 4 жіночої статі [43, арк. 63 зв.]. А вже у 1781 р. значаться наступні прізвища купців: Афанасій Захарін, Степан Годованиченко, Яків Білоусов, Фрол та Дмитро Нижегородцеви та Сергій Сельчуков. У 1782 р. відбувається збільшення кількості представників купецького стану по всій губернії за рахунок переходу однодворців та селян в купецтво. Таку реакцію можна пояснити бажанням селян та однодворців уникнути рекрутської повинності, адже згідно з наказом 1782 р. особиста рекрутська повинність замінялася внеском в казну за кожного рекрута 350 рублів. У 1784 р. цей платіж було збільшено до 500 рублів [44, с. 78]. Матеріали п'ятої ревізії 1795 р. подають в Олександрівську 37 дворів купецтва (чоловічої статі – 30; жіночої статі – 34) [45, арк. 3]. За відомостями 1806 р., який наводить Я. Новицький, в Олександрівську мешкало купців 54 (21 чол. ст. та 33 жін. ст.).

Загалом, згідно з відомостями, кількість представників купецтва постійно коливалася. Передусім це пов'язано не стільки негараздами в економіці, скільки зі зміною законодавства. Адже постійні зміни розміру майнового капіталу для вступу в купецтво безпосередньо впливали на кількість купецтва всієї імперії [46, с. 116].

Попри спроби уряду перетворити міста на економічні центри регіону та торгівлі, згідно з відомостями прибутків та витрат по Азовській губернії 1784 р. [47, арк. 234], Олександрівський повіт був збитковим. Так, усі прибутки в повіті на зазначений час становили 118 рублів 32 та 3/4 копійки, при цьому прибуток з них у 117 рублів 12 та 1/2 копійки становив податок з

«міщан та цехових малоросійських по два рублі». Витрати ж становили 794 рублі 33 та 1/2 копійки. Відповідно до такого дефіциту бюджету було прийнято рішення про виділення грошей для Олександрівської воеводської канцелярії з «питейної» суми 676 рублів та 33 з 1/3 копійки для покриття дефіциту [47, арк. 244 зв. – 245].

Що стосується узагальнюючих відомостей про кількісний та етнічний склад населення Олександрівська, то згідно з відомістю 1779 р. загальна чисельність населення форштадту Олександрівської фортеці сягала 180 чоловік [48, арк. 117 зв.], серед них чоловічої статі – 106, жіночої – 74. Поділялося дане населення наступним чином: офіцерського складу 6 осіб, все інше населення зафіксовано як поселяни. Доволі й цікавим є поділ поселян на наступні групи: великоросіян 23 чоловічої та 8 жіночої статі, українців («малоросіян») 59 чоловічої та 55 жіночої статі, та колишніх запорожців 17 чоловічої та 9 жіночої статі. Відповідно, етнічний стан форштадту на 1779 рік складав: росіян – 38 (27 % від загальної кількості), українців – 141 (73 % від загальної кількості). Так, тільки українських козаків з Гетьманщини у 1799 р. фіксується, які перебували у фортеці для охорони колодників, а також при карантині дніпровської пристані, нараховувалося 258 [49, арк. 183]. Цікавим є й те, що у навколишніх державних слободах (майбутніх поміщицьких), таких як Кушугумовка та Консьководівка, присутності інших етнічних груп, окрім українців (малоросіян) не зазначено взагалі.

Підсумовуючи, можемо констатувати, що наприкінці XVIII – початку XIX ст., Олександрівськ змінюється з військового міста в цивільне. Від колишніх військ в фортеці залишається лише рота солдат. Місто більше нагадує невелику слободу. Різні соціальні верстви населення поселилися окремо, так військові поселяни заснували «солдатську слободку», окремо проживали колишні каторжні. Окрему, зовсім невелику групу, становили купці, але найбільшу верству становили міщани, які за

переписом 1795 року, становили найчисельнішу групу населення.

Джерела та література

1. Сумароков П.И. Черты Екатерины Великой. Санкт-Петербург : Типография департамента народного просвещения, 1819. 371 с.
2. Бойко П. Переселення корсиканців 1782–1784 років, як епізод з колонізації степового краю. *Сіверянський літопис*. 2014. № 6. С. 270–278.
3. Зябловский Е.Ф. Землеописание Российской империи для всех состояний : в 6 частях. Ч. 1. Санкт-Петербург, 1810. 216 с.
4. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, 1730–1823. Одесса, 1836. Ч. 1. 287с.
5. Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького / Пер. з рос. Т. Завгородньої. Дніпропетровськ : Січ, 1994. 678 с.
6. Новицький Я.П. Твори в 5-и томах. Т. 4. Запоріжжя : ПП «АА Тандем», 2010. 328 с. [preprint].
7. Новицкий Я.П. Описание городов Азовской губернии. *Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии*. Вып. 1. Екатеринослав, 1904. С. 72–92.
8. Іваннікова Л. Яків Новицький. Фольклорист, історик, педагог / За ред. С.В. Мишанчина. Запоріжжя : АА Тандем, 2010. 388 с.
9. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. Москва : Изд-во АН СССР, 1959. 277 с.
10. Боровой С.Я. / Рец. на кн. : Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800–1825 гг. *История СССР*. Москва, 1971. № 5., 1970. 384 с. 160–163
11. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII – первой половине XIX в. (1719–1858 гг.). Москва : Наука, 1976. 306 с.
12. Бойко А.В. Відставні солдати на півдні України останньої чверті XVIII століття. *Культурологічний*

*вісник. Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддні-
пряниці. Випуск 4. Запоріжжя, 1998. С. 3–12.*

13. Молдавський Р. Нова Дніпровська лінія укрі-
плень (1770–1791 рр.) / Запорізьке наукове товариство
ім. Я. Новицького; Інститут української археографії та
джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України – За-
порізьке відділення; Східний інститут українознавства
ім. Ковальських – Запорізька філія / Ред. Андреев В.,
Бех В., Боряк Г., Бойко А. та ін. Запоріжжя :
Тандем-У, 2007. 85 с. (Запорозька спадщина; Вип. 16).

14. Макидонов А.В. Днепровская линия (1770–1797).
Запорожье : Акцент Инвест-трейд, 2014. 556 с.

15. Константінова В.М. Атлас Новоросійської губер-
нії 1799 року як джерело з соціально-економічної істо-
рії міст Південної України першої половини ХІХ століття.
*Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної
України Запорізького державного університету : Півден-
на Україна ХVІІІ-ХІХ століття. Вип. 4 (5). Запоріжжя :
РА «Тандем-У», 2000. С. 232–234.*

16. Карагодин А.И. История Запорожского края : 1770–
1917 : (документы и материалы). Запорожье : ЗГУ, 2002.

17. РГВИА, ф. 349, оп. 12, д. 5032, Карта Алексан-
дровского ретраншементa 1770 г.

18. ДАЗО, ф. 230, спр. 938 а. План участка земли
Павлоградского уезда, владения купцов и мещан Алек-
сандровского посада 1798 г.

19. Ляшенко Х.Г. Проблема лісокористування на Запо-
ріжжі в світлі документів з архіву коша. *Записки нау-
ково-дослідної лабораторії історії Південної України
ЗДУ : Південна Україна ХVІІІ – ХІХ століття. Вип. 2.
Запоріжжя, 1996. С. 100–107.*

20. ЦДІАК, ф. 229, спр. 260 Про заснування Дніп-
ровської кріпосної укріпленої лінії на запорозьких
землях. 1770–1771.

21. Архімандрит Леонтій (Лука Яценко-Зеленський).
Подорожі на Запорозьку Січ у 1749–1750 рр. / Упоряд-
ники : В. Грибовський, В. Мільчев. Київ, 2012. 100 с.

22. Новицький Я. Твори в 5-ти томах. Т. 1. Запоріжжя : ПП «ААТандем», 2007. 508 с.

23. РГВИА, ф. 52, д. 95 Рапорты разных лиц к Г.А. Потемкину.

24. РГАДА, ф. 16, д. 588, ч. 5. Донесения князю Потемкину-Таврическому по управлению Азовскою губерниєю. 1775–1784.

25. Новицький Я. Твори в 5-ти томах. Т. 2. Запоріжжя : ПП «ААТандем», 2007. 509 с.

26. ДАЗО, ф. 12, спр. 33. Ревизские сказки с. Вознесенского, Покровского, крепости Петровской.

27. РГВИА, ф. 52, д. 304. Дела о Новой Днепровской линии. Мнения генерал-поручика Текелия, генерал-майоров Муромцева и Черткова.

28. ДАЗО, ф. 19, спр. 1. Метрическая книга Свято-Покровской церкви Александровска за 1774–1777, 1780–1788 гг.

29. РГАДА, ф. 16, д. 797, ч. 5. Бумаги канцелярии князя Потемкина-Таврического о губерниях Новороссийской, Азовской, Астраханской, о Днепровской линии; о Войске Донском и пр.

30. Карагодин, А.И. История Запорожского края : 1770–1917 : (документы и материалы). Запорожье : ЗГУ, 2002.

31. ДАЗО, ф. 123, д. 1 Метрическая книга военной церкви Святого Александра Невского, 1789–1810 г.

32. ІР НБУ ім. Вернадського, ф. ІІ, спр. 24164–24166. Збірка Новицького. Папери духовного Олександрівського правління – ісповідні книги, кількість жителів та парафіян. 1784–1790 рр. Олександрівський повіт та Дніпровська лінія.

33. ІР НБУ ім. Вернадського, ф. ІІ, спр. 24264–24268. Збірка Новицького. Олександрівськ. Папери Павлоградського духовного правління, сповідні розписи, питання утікачів, відомості про попів 1797–1798 р.

34. РГАДА, ф. 15, д. 797, ч. 15. Бумаги канцелярии князя Потемкина-Таврического о губерниях Новорос-

сийской, Азовской, Астраханской, о Днепровской линии; о Войске Донском и пр. 1764.

35. РГВИА, ф. 52, д. 304. Дела о Новой Днепровской линии. Мнения генерал-поручика Текелия, генерал-майоров Муромцева и Черткова.

36. РГВИА, ф. 52, д. 96. Рапорты Азовского губернатора генерал-майора В.А. Черткова.

37. Молдавський Р. Запорожці-колодники на Новій Дніпровській лінії укріплень. *Козацька спадщина*. 2005. Вип. 2. С. 112–113.

38. РГАДА, ф. 16, д. 588, ч. 5. Донесения князю Потемкину-Таврическому по управлению Азовскою губерниєю. 1775–1784.

39. РГАДА, ф. 16, д. 588, ч. 10. Донесения князю Потемкину-Таврическому по управлению Азовскою губерниєю. 1775–1784.

40. РГАДА, ф. 16, д. 588, ч. 2. Донесения князю Потемкину-Таврическому по управлению Азовскою губерниєю. 1775–1784.

41. ДАЗО, ф.19, спр. 1. Метрическая книга Свято-Покровской церкви Александровска за 1774–1777, 1780–1788 гг.

42. РГАДА, ф. 16, д. 588, ч. 8. Донесения князю Потемкину-Таврическому по управлению Азовскою губерниєю. 1775–1784.

43. РГАДА, ф. 16, д. 588, ч. 5. Донесения князю Потемкину-Таврическому по управлению Азовскою губерниєю. 1775–1784.

44. Бойко А.В. Торговля Южной Украины 1777–1825. дис. канд Днепрпетровск 1990. 194 с.

45. ДАЗО, ф. 230, спр. 19. Межевая книга, геодезический журнал и чертеж владения купцов и мещан в г. Александровске 1793–1916 гг.

46. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) : В 2 т. Санкт-Петербург : «Дмитрий Буланин». Т. 1. 548 с.

47. РГАДА, ф. 16, д. 693, ч. 1. Донесения к князю Потемкину-Таврическому по управлению Екатеринославскою губерниею. 1783–1789.

48. РГАДА, ф. 16, д. 588, ч. 5. Донесения князю Потемкину-Таврическому по управлению Азовскою губерниею. 1775–1784.

49. РГАДА, ф. 16, д. 588, ч. 10. Донесения князю Потемкину-Таврическому по управлению Азовскою губерниею. 1775–1784.

СУДОВІ УСТАНОВИ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII - ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.: ПРОБЛЕМИ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ОБЛАШТУВАННЯ

Посунько Ольга Миколаївна
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара

Abstract:

History of Southern Ukraine legal agencies of the last quarter of the XVIII – first half of the XIX centuries is examined in the context of cities establishment and region development. It is concluded that region features of judicial system were related not only to administrative structure but also to population level of distinct territories. Level of different cities arrangement influenced on qualitative membership of civil servants in courts. Material problems of institutions in counties had been resolved by 1830th in general. By this time city network of the region was also normalized.

Keywords: county courts, magistrates, provincial legal agencies.

Аннотація:

Рассмотрена история судебных учреждений Южной Украины последней четверти XVIII – первой половины XIX в. в контексте становления и развития городов края. Сделан взвод, что региональные особенности судоустройства были связаны не только с административно-территориальным делением, но и с заселенностью отдельных территорий. Уровень обустроенности разных городов влиял на качественный состав чиновников в судах. Материальные проблемы учреждений в уездах удалось решить в основном к 1830-м гг. К этому времени стабилизировалась и городская сеть края.

Ключевые слова: уездные суды, магистраты, губернские судебные учреждения.

УДК 94:342.56](477.63) «1784/1850»

Місто містом роблять не в останню чергу наявність різноманітних державних установ, до яких змушені звертатися жителі прилеглих територій. Таким чином налагоджуються/підтримуються вже існуючі лінії контактів та зв'язків. Навколо установ формується певна внутрішня структура, яка стає у нагоді приїжджим у очікуванні вирішення своїх справ.

З 1783–84 рр. у межах Південної України реалізовувалися положення губернської реформи (1775 р.), яка поряд з новим адміністративно-територіальним устроєм впроваджувала і нову систему судочинства. Запропонована судова система з частковими змінами проіснувала фактично до реформи 1864 р. За цей час було апробовано нові форми судочинства, населення при звичаїлося до необхідності вирішення своїх проблем у повітових та губернських центрах. Втім, відкриття і облаштування судових установ у містечках регіону відбувалося не просто, відчувався вплив усіх обставин розвитку краю, що інтенсивно освоювався і мав чимало проблем.

4 липня 1784 р. видано Сенатський указ, який ґрунтувався на доповіді князя Г. Потьомкіна про реальне відкриття намісництва і його «присутственных мест» [18, № 16028, 184]. Намісництво планувалося у складі 15 повітів, які і затверджувались де-юре [18, № 1 5910, 11–12]. Де-факто ж окремий іменний указ засвідчував, що установи відкрито там, де для цього є необхідні умови (кількість населення, наявність населених пунктів) [18, № 15908, 10–11]. Намісницькі органи управління сконцентрувалися переважно у Кременчуку і до Катеринослава стали переходити з 1789 р.

Так, в описі справ Катеринославського верхнього земського суду наявна інформація про його перше урочисте засідання, яке відбулося 16 червня 1784 р. У повітах справи з приводу відкриття судових та управлінських установ рухалися не просто. Нижні земські суди розпочали роботу скрізь, оскільки держава надавала їм виключного значення в управлінні повітами [19, 202].

Нижніх розправ того року відкрито 10 [19, 202], Повітові суди і дворянські опіки також поступово вводилися в усіх повітах, окрім Маріупольського, який мав обмаль дворян і вони підлягали Павлоградській дворянській опіці [5]. Через неусталеність адміністративного поділу, «блукання» окремих міст, залежно від їх статусу і кількості населення відкривалися магістрати і ратуші, іноді почергово. Загалом же на 1786 р. в намісництві було 11 магістратів і 8 ратуш [19, 204]. У Маріуполі через заперечення грецької громади виникли проблеми з розміщенням повітових установ, тож їх у 1796 р. перевели до Токмака, а з 1799 р. в Оріхів [1, 87]. І у цей час, і у період існування Вознесенського намісництва існувала практика створення єдиних структур для декількох повітів: Павлоградська і Новомосковська розправа певний час існувала одна на два повіти [6]; Єленський і Ольгопільський повітовий суд [11]; Херсонська і Вознесенська нижня розправа [15, 1]; Єленська, Тираспільська і Богопільська нижня розправа [10, 1].

Південна частина намісництва відчувала значні проблеми через відсутність великих населених пунктів. Ще в грудні 1783 р. генерал-майор Т. Тутолмін (правитель намісництва 1783–84 рр.) доповідав Г. Потьомкіну, що у зв'язку з відсутністю у Херсоні приміщень для організації органів управління, необхідно збудувати декілька будинків для цих потреб [19, 199]. Примітні спогади військового лікаря Е. Дрімпельмана, який у 1788 р. побачив Миколаїв (де мав якість облаштуватися) таким: «среди степи хижина из тростника и часовые» [13, 48]. Не дивно, що у цих містах постійно спостерігався дефіцит чиновників.

У таких умовах наприкінці XVIII ст. навіть знайти приміщення для установ було справою не з легких. Великий попит існував на цегляні приміщення, оскільки дерев'яні (та й глинобитні) часто страждали від пожеж, природних катаклізмів. Наприклад, Єленський і

Ольгопільський повітовий суд зверталися до городничого Хоцяновича за допомогою у купівлі приміщення у цегляному будинку, бо їхнє не прилаштоване [11, 181]. У 1794 р. необхідний був ремонт губернаторського і генерал-губернаторського будинку в Катеринославі [2, 18 зв.], а вже наступного року треба було щось вирішувати із купівлею будинків у Новомиргороді для Вознесенського намісництва [8, 28 зв.].

Актуальними проблеми залишилися і у першій половині XIX ст. М.Н. Мурзакевич, подаючи свого роду звіт про розвиток Новоросійського краю за 25 років з 1820 р., зазначав, що від пожеж дуже страждали міста регіону. За вказаний період він згадує масштабні пожежі у Новомосковську, Павлограді, Бахмуті [16, 26]. У архівних джерелах є відомості про пожежі у 1798 р. у Єлисаветградському магістраті (зі знищенням документів) [9, 1]; 1828 р. у Павлоградському повітовому суді [4, 234]. Про неможливі умови перебування окремих установ, архівів у деяких повітах Катеринославської губернії у 1833 р. йшлося у матеріалах інспекції губернатора [14].

Л.Ф. Писарькова пише, що до кінця правління Олександра I в імперії в основному було вирішено питання з переведенням установ зі старих, непридатних приміщень у новозбудовані [17]. Втім, для Південної України питання були ще актуальними, розглядалися вони часто на вищому рівні генерал-губернатора весь окреслений період. У фонді Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторства лише у 1840-х рр. зафіксовано три справи: з приводу будівництва приміщень для установ і тюрем в губерніях генерал-губернаторства; про будівництво присутственных місць в Бердянську і Мелітополі; про оренду приміщення для Одеського земського суду [12].

Отримавши місце перебування слід було його загальними зусиллями облаштувати. По всій імперії вони вглядали вбого. Меблювання було найелементарніше –

столи, лави; документи зберігалися у скринях. Вищі структури намагалися отримати більш пристойне меблювання. Так, кримінальна палата на початку роботи вимагала від намісницького правління «приличных сей палате мебели» [7, 6]. У XIX ст. у судах мав на стіні висіти портрет імператора. Так, у 1805 р. катеринославський губернський прокурор Щекутін на основі інспектування вказував на відсутність у Новомосковському нижньому земському суді портрета царя, «чистого сукна» на суддівському столі і «благовидного зеркала» [3, 11]. Але чиновники повітових установ раділи новопридбаним скриням і мотузкам і скаржилися часто на відсутність навіть паперу; холод і вологість у приміщеннях; тісноту, оскільки під одним дахом могли перебувати декілька установ. У таких умовах мали очікувати вирішення своїх справ приїжджі позовники і відповідачі, деє мали собі шукати притулок у містах засідателі з повітів.

До середини XIX ст. міська мережа Південної України в основному сформувалася, визначилися повітові центри і установи, що перебували в них.

Джерела та література

1. Гедьо А.В. Маріупольський грецький суд : історія створення та діяльність. Донецьк : ДонНУ, 2012. 480 с.
2. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО), ф. Р-1684, оп. 2; ДАДО, Опис втрачених фондів. 1772–1930, спр. 10.
3. ДАДО, ф. Р-1684, оп. 2, спр. 11.
4. ДАДО, ф. Р-1684, оп. 2, спр. 17.
5. ДАДО, ф. Р-1684, оп. 2, спр. 164.
6. ДАДО, ф. Р-1684, оп. 2, спр. 582.
7. ДАДО, ф. Р-1684, оп. 2, спр. 888.
8. ДАДО, ф. Р-1684, оп. 2, спр. 895.
9. Державний архів Кіровоградської області, ф. 76, оп. 1, спр. 1.

- 10.** Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф. 454, оп. 1, спр. 2.
- 11.** ДАМО, ф. 473, оп. 1, спр. 2.
- 12.** Державний архів Одеської області, ф. 1, оп. 192, спр. 16. 1840 р.; спр. 28. 1842 р.; спр. 25. 1847 р.
- 13.** Дримпельман Э. В. Записки немецкого врача записки немецкого врача о России в конце прошлого века. *Русский архив*. 1881. Кн. 1. С. 32–51
- 14.** Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. II, од. зб. 24007.
- 15.** ІР НБУВ, ф. 9, од. зб. 21566.
- 16.** Мурзакевич Н.Н. Очерк успехов Новороссийского края и Бессарабии в истекшее двадцатипятилетие, т. е. с 1820-го по 1846 год. Одесса : б. и., 1846. 88 с. Отт. Из «Годичного акта в Ришельевском лицее 25-го июня 1846 г.» Одесса, 1846.
- 17.** Писарькова Л.Ф. Российский чиновник на службе в конце 18 – первой половине 19 века. *Человек*. № 3. С. 121–139; № 4. 1995. С. 147–158. URL: http://vivovoco.astronet.ru/VV/PAPERS/MEN/PISAR_1.HTM
- 18.** Полное собрание законов российской империи. Санкт-Петербург : Тип-я II отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Т. 22. № 15908, № 15910, № 16028.
- 19.** Савченко І.В. Адміністративно-територіальний устрій Катеринославського намісництва (1783–1791 рр.). *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету : Південна Україна XVIII–XIX ст.* Вип. 7. Запоріжжя : «Тандем-У», 2003. С. 192–209.

МИТНИЦЯ І КАРАНТИН ОЛЕКСАНДРІВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Головко Юлія Іванівна
Запорізький національний університет

Abstract:

The particularities of the designing and making of the customs and quarantine of Oleksandrivska fortress, particularities of the staff, activity and further destiny of these institutions, importance for the development of Oleksandrivska fortress are uncovering.

Keywords: Oleksandrivska Fortress, Custom, Quarantine, South of Ukraine.

Аннотация:

Раскрываются особенности проектирования и создания таможи и карантина Александровской крепости, особенности кадрового состава, деятельности и дальнейшей судьбы данных учреждений, значение для развития Александровской крепости.

Ключевые слова: Александровская крепость, таможня, карантин, юг Украины.

УДК: 930.2:336.24.07:616.9:355.58(477.7)«17»

Розбудова міст на півдні України в останній чверті XVIII століття мала прямий зв'язок із створенням та функціонуванням укріплених ліній. Одним із ефективних способів сконцентрувати увагу місцевого населення на новозаснованих фортецях був розвиток торгівлі та спрямування торгових шляхів у «правильних» напрямках шляхом відкриття митниць і карантинів у певних фортецях або населених пунктах. Одним із таких пунктів стала Олександрівська фортеця.

Одна з перших документальних згадок про Олександрівську митницю була виявлена у журнальній записці помічника митного обердиректора Азовської та Новоросійської губерній Івана Федуркіна, складеній 17 січня 1776 року за результатами обстеження прикордонних районів регіонів згадуваних губерній – саме в цій записці було запропоновано створити митну установу в Олександрівській фортеці для контролю за торгівлею з Кримом [5, 87]. Пропозиції І. Федуркіна були враховані в проєкті генерал-губернатора Г.О. Потьомкіна щодо влаштування митної мережі та створення тарифу для чорноморської торгівлі [13, 103]. Проєкт митної мережі на півдні України передбачав створення семи митних установ, однією з них була Олександрівська митна застава – через Олександрівську фортецю планувалося перевезення товарів у напрямку Таганрогу та Криму [13, 372]. Проєкт був попередньо ухвалений 5 лютого 1776 року разом з переліком митних установ [13, 101]. Таким чином, урядом створювалися певні умови для стимулювання торгівлі навколо Олександрівської фортеці, адже гуртові торговці часто збували свій товар одразу після митного огляду, та й сама митниця інколи проводила аукціони конфіскованих або некондиційних товарів, особливо це стосувалося товарів, що швидко псувалися – їх навіть теоретично не можна було кудись перевезти для більш вигідного продажу.

Точна дата відкриття Олександрівської митної застави у виявлених документах не зафіксована, але вона

може бути встановлена за інформацію пізніших документів. Так, у рапорті № 2 від 10 квітня 1776 року смотрителя Олександрівської митної застави колезького асесора Олександра Титова до Головної над митними зборами канцелярії було зазначено, що митні службовці прибули до Олександрівської фортеці 5 квітня, а вже 9 квітня розпочалося стягнення мита за новим тарифом [13, 402].

Митна застава в Олександрівській фортеці мала статус «переведеної», тобто у зв'язку із зрушенням державного кордону Російської імперії була перенесена на нове місце: до Олександрівської фортеці була переведена Царичанська митна застава (1754–1776). Олександрівська митна застава стала правонаступницею Царичанської, успадкувавши її справи, речі, митний інвентар. 31 березня 1776 року на Царичанській митній заставі був складений перелік службової документації та реманенту, з якими мала почати роботу нова митна застава: дзеркало, печатка, червоне сукно для столу, ножиці, пилка для єфимків, обрізки єфимків, ваги з приладдям до них, три скрині для зберігання грошей та документів, щипці, свічники, залізні щупи, формуляри документів, регламенти, інструкції, тарифи та інші документи, а також наявні в Царичанській митній заставі гроші – 162 рублі з копійками [13, 403]. Надалі Олександрівська митна застава, як і кожна митна установа Російської імперії, щороку отримувала з Комерц-колегії залізний станок з гербом Російської імперії, мідний штемпель для таврування чорнилом і галантерейний штемпель з позначенням чергового року, а старі, недійсні, здавала до тієї ж колегії [14, 217].

Указом від 26 травня 1776 року було регламентовано статус нових митних установ, у тому числі, їх підпорядкування – Олександрівська митна застава підпорядковувалася Микитинській прикордонній заставі, і мала в своєму відомі заставу на Кінських водах. Загальне керівництво митними установами Азовської та

Новоросійської губернії здійснював генерал-губернатор Г.О. Потьомкін [2, 386–387]. Таким чином, Олександрівська митна застава, знаходячись в Азовській губернії, підпорядковувалась митній установі з Новоросійської губернії. Дана ситуація майже одразу викликала суперечки та проблеми з розподілом між двома губерніями отриманих Олександрівською митною заставою коштів (зібране мито) – суперечку на користь Новоросійської губернії вирішив Г.О. Потьомкін, тому Олександрівська митна застава, фактично перебуваючи в Азовській губернії, фінансово та адміністративно належала до Новоросійської [6, 445–446]. Саме цим пояснюється той факт, що розбудовою митниці та карантину в Олександрівській фортеці займалися одразу два губернатори – В.О. Чертков та М.Д. Язиков. У 1778 році був складений кошторис розбудови митниці та карантину в Олександрівській фортеці, який передбачав будівництво будинків для службовців та офіцерів, казарм для солдатів, мінового двору, цейхгаузів, будинків для подорожніх та навісів для товарів, караулень, а також ретраншементу навколо митниці, карантину та мінового двору. Загальна сума витрат на будівництво перевищувала 16 тис. руб. [15, 305–306]. На жаль, достеменно невідомо, що саме з цього проєкту було реалізовано і чи мало місце бути взагалі.

Перший штат Олександрівської митниці був опублікований 21 травня 1776 року і передбачав наявність в митній установі цолнера, унтерцолнера, інспектора, вагштемпельмейстера, перекладача, канцеляриста, копіїста, двох сторожів, трьох наглядачів, капрала та трьох рядових з відставних військових [13, 368]. Пізніші документи 1792 року свідчили про те, що штат, у цілому, не змінився [12, 7]. Особовий склад митниці встановлений частково: першим смотрителем Олександрівської митної застави був колезький асесор Олександр Титов, який уже в жовтні того ж 1776 року був призначений директором Таганрозької митниці [10, 206–208].

Останнім смотрителем Олександрівської прикордонної митниці, скоріш за все, був Федір Юрішич, оскільки саме він здійснював у 1784 році передання справ переведеної до Кримського півострова митної установи [4, 35], а наступного 1785 року згадувався в документах у якості директора Севастопольської митниці [9, 98]. Унтерцолнером з відкриття митної застави був Іван Калінін [10, 29], а у вересні 1776 року на цю посаду був призначений Іван Тредьяков [8, 61].

Про діяльність митної установи свідчать не тільки протоколи засідань митного присутствія, але й дані про зібране мито – такі відомості всі митні установи Російської імперії мали регулярно надсилати до Головної над митними зборами канцелярії, яка займалась складанням відомостей про загальнодержавні обсяги зовнішньої торгівлі та зібраного мита. Олександрівська прикордонна митниця порушувала порядок звітності достатньо часто, інколи затримуючи документи більш ніж на рік [10, 38–41]. У цілому, перший неповний рік роботи Олександрівської митної застави приніс доволі позитивні результати – серед митних установ Новоросійської та Азовської губерній її прибуток поступався лише Микитинській митниці, щоправда, більш ніж вдвічі: в Олександрівській митниці зібрали мита на 10 429 руб. 87¼ коп., а в Микитині – на 28 226 руб. 42 коп. Прибутки решти митних установ Новоросійської та Азовської губерній були менші за прибутки Олександрівської митниці втричі [10, 232].

Загальнодержавні відомості Комерц-колегії за 1772–1787 роки про імпорт та експорт товарів містять дані щодо зібраного Олександрівською митницею мита за наступні роки:

- 1777 р. – 14 256 руб. 23¼ коп.
- 1778 р. – 7481 руб. 45¼ коп.
- 1779 р. – 12 188 руб. 1½ коп.
- 1780 р. – 7487 руб. 72¼ коп.
- 1781 р. – 4367 руб. 69 коп. [11, 11–20].

Чергове зрушення державного кордону Російської імперії призвело до перенесення митних установ ще далі на південь, до Кримського півострову. Олександрівська митниця також була серед «переведених», оскільки опинилася далеко від нового державного кордону Російської імперії. Переведення Кизикерменської, Олександрівської та Нікопольської митниць почалося наприкінці 1783 року і тривало достатньо довго: місцеві органи управління й раніше не вирізнялися особливою оперативністю, а у зв'язку з адміністративно-територіальними змінами ситуація ускладнилася ще більше. Передача справ тривала місяцями, митних службовців призначали до нових місць служби індивідуально і далеко не одразу, інколи після тривалого очікування та подання кількох прошень – і все це без збереження жалування [3, 143]. Можливо, саме така ситуація спричинила певні складнощі зі встановленням дати закриття Олександрівської прикордонної митниці: маємо дані про переведення особового складу установи до Кримського півострову наприкінці 1783 року, але й наступної весни, тобто у 1784 році, смотритель митниці Ф. Юрішич отримував жалування за службу на Олександрівській митниці, більше того, є згадки про розпорядження правителя Катеринославського намісництва Т.І. Тутолміна про переведення Олександрівської прикордонної митниці від 22 червня 1784 року [12, 7].

Проект Г.О. Потьомкіна 1776 року щодо створення митної мережі на півдні України передбачав будівництво карантинів при кожній митній установі – митні й карантинні установи належали до різних відомств, але мали працювати не просто разом, а майже синхронно. При кожній митній установі передбачалося створення карантинів, де мали працювати лікар, підлікар, циркульник та копіїст [13, 370], а також передбачалося невелике фінансування для незабезпечених фінансово осіб, які перетинали кордон і не могли оплатити своє перебування в карантині [12, 7]. У червні 1776 року

до Олександрівського карантину призначили лікаря – Федора Іванова [14, 27]. У червні 1777 року лікаря карантинного дому Олександрівської прикордонної митниці Федора Іванова було переведено до Кінбурнської портової митниці, а на його місце з Кінбурна був призначений Матвій Росинський [7, 304]. За даними Я.П. Новицького, карантин в Олександрівській фортеці був заснований ще 1774 року у зв'язку з появою на півдні України чуми. Прикордонний карантин було розбудовано на лівому березі річки Московки в трьох верстах від майбутнього Олександрівська і розташовувався він на трактовому шляху [1, 47]. Документальних підтверджень існування карантину в 1774–1775 років не виявлено. За даними Я. П. Новицького карантин на р. Московці проіснував трохи довше за митницю – в 1791 році він був закритий, а його будинок був проданий з аукціону комендантом Олександрівської фортеці М.М. Караваткою. З існуванням карантину в Олександрівській фортеці Я. П. Новицькій пов'язує походження назви заснованого козаками на правому березі р. Московки селища – Карантинки – це селище було найближчим до прикордонного карантину [1, 30].

У цілому, прикордонна митниця та карантин Олександрівської фортеці залишаються доволі маловивченими сторінками історії міста Олександрівська, майбутнього Запоріжжя, багато в чому через розпорошеність або й повну відсутність джерельної бази. Через нетривалий період існування дані установи не мали можливості суттєво вплинути на історію фортеці та майбутнього міста, залишити більш помітний слід, зробити більший внесок у формування обличчя міста, тим не менш, прикордонна митниця та карантин при Олександрівській фортеці певним чином сприяли пожвавленню місцевої торгівлі, стабілізації старих та закріпленню нових торгових шляхів, перетворенню фортифікаційного укріплення на населений пункт.

Джерела та література

- 1.** Новицкий Я.П. История г. Александровска (Екатеринославской губ.) в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии (1770–1806 гг.). *Очерки истории Запорожья (Александровска до 1921 года)*. Запорожье : РИП «Видавець», 1992. 128 с.
- 2.** Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. Санкт-Петербург : Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. Т. XX (1775–1780 гг.). 1034 с.
- 3.** Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА), ф. 16, д. 693, ч. 1.
- 4.** РГАДА, ф. 16, д. 693, ч. 2.
- 5.** РГАДА, ф. 16, д. 797, ч. 5.
- 6.** РГАДА, ф. 16, д. 797, ч. 8.
- 7.** РГАДА, ф. 16, д. 797, ч. 9.
- 8.** РГАДА, ф. 16, д. 797, ч. 15.
- 9.** РГАДА, ф. 16, д. 962, ч. 3.
- 10.** РГАДА, ф. 19, оп. 1, д. 297, ч. 1.
- 11.** РГАДА, ф. 276, оп. 3, д. 1289.
- 12.** РГАДА, ф. 1261, оп. 6, д. 1385.
- 13.** Российский государственный военно-исторический архив (далі – РГВИА), ф. 52, оп. 1/194, д. 135, ч. 1.
- 14.** РГВИА, ф. 52, оп. 1/194, д. 135, ч. 2.
- 15.** РГВИА, ф. 52, оп. 1/194, д. 188.

К КОНСУЛИ І ГРОМАДА: «ГРЕЦЬКА» ІСТОРІЯ ПОРТОВОГО МІСТА БЕРДЯНСЬК

Лиман Ігор Ігорович
Бердянський державний педагогічний університет

Abstract:

The proposed report presents the results of the study of the history of the Greeks of Berdyansk in the 19th – early 20th centuries in its close connection with the history of the consuls of Greece and other countries which had offices in the city.

Keywords: Greeks, Berdyansk, consuls, city.

Аннотация:

Предлагаемым докладом представляются результаты исследования истории греков Бердянска XIX – начала XX вв. в ее тесной взаимосвязи с историей консулов Греции и других стран, имевших свои представительства в городе.

Ключевые слова: греки, Бердянск, консулы, город.

УДК 341.81(495)+394(=14)](477.64-21БЕРДЯНСЬК)«18/19»

До останнього часу в плані історії грецької громади Бердянськ залишався в цілковитій тіні Маріуполя, який з превеликим успіхом продовжував використовувати бренд «грецького міста» навіть тоді, коли греків у його населенні було лише 5,11 % (саме таку цифру зафіксував Перепис 1897 р.).

Тож до уваги учасників конференції «AB URBE CONDITA: урбаністичний простір Південної України в останній третині XVIII – першій половині XX ст.» пропонуються результати нашого спільного з В. Константиною дослідження, покликаного заповнити цю лакуну в міській історії південноукраїнського регіону.

Проведеним дослідженням вводиться до наукового обігу інформація про багато сотень етнічних греків – підданих Королівства Греція, Російської, Османської імперій, Іонійської республіки, що до 1864 р. була під протекторатом Британської імперії, а також про представників інших родин, з якими греки Бердянська були в духовній чи кровній спорідненості.

Розглянуто зв'язки Бердянська з греками до заснування тут грецького консульства; історія дев'ятох консулів Королівства Греція в Бердянську; зв'язки греків із консульством Великої Британії в місті; грецьке мореплавство, експортну торгівлю через Бердянський порт і внесок грецьких купців в економічний розвиток Бердянська другої половини XIX – початку XX ст.; місце греків у громадському, культурному житті, освіті та охороні здоров'я в Бердянську.

Вивчення історії греків Бердянська деякою мірою допомогло доповнити інформацію про британських і німецьких консулів у цьому місті. Адже, зокрема, справами «англійськوپідданих»/іонійськوپідданих греків впродовж усього свого перебування в Бердянську мав опікуватись перший за хронологією консул Великої Британії в цьому місті Роберт Вільям Камбербетч. Цікаво, що після публікації нами статті «British Consul in Berdyansk Cumberbatch, Great-Greatgrandfather of

Modern Sherlock Holmes» з нами зв'язався П. Карідіс, викладач Афінського національного технічного університету, який, згідно із зібраною ним родинною історією, є одним із нащадків британського консула в Бердянську Роберта Вільяма Камбербетча: той був дідом його діда по материнській лінії, Роберта Сесіла Камбербетча. Того самого Роберта Сесіла, який був старшим сином народженого в Бердянську Генрі Альфреда Камбербетча, теж британського консула. Поява на нашому обрії грека – нащадка Камбербетча – стала вельми несподіваним продовженням сюжету про опікування консулом Робертом Вільямом Камбербетчем іонійського судноплавства та «іонійської колонії» в Бердянську.

Під час вивчення нами історії грецької родини Збандутто – родичів британського віцеконсула Джона Грієвза, із Великої Британії на зв'язок із нами вийшла праправнучка Джона Едварда Грієвза, правнучка бердянської грекині Віри Лазарівни Збандутто.

Виявлено зв'язки із Грієвзом грецького віцеконсула в Бердянську Ламбро Амбанопуло. Розширена новими знахідками інформація про грецькопідданого виконувача обов'язків британського віцеконсула в Бердянську Спиридона Габріелі. Виявлені документи про духовну спорідненість із бердянськими греками британського віцеконсула Харві Роберта Лоу. Знайдені нові дані про грецьких родичів німецького консула в Бердянську доктора Карла Христофора Оссенкопа, зокрема, з'ясовано, що серед цих родичів був перший народжений у портовому Бердянську грек.

З пропонованого дослідження можна дізнатися, хто з грецьких консулів у Бердянську мав тісні родинні стосунки з «царем Приазов'я»; який бердянський купець-грек був консулом Греції в Севастополі; хто з греків до того, як перебрався до Бердянська, був консулом Греції в Таганрозі; який грек був у Бердянську віцеконсулом Туреччини. Там же можна знайти подробиці щодо греків, які були в Бердянську консульськими

представниками Нідерландів, Швеції та Норвегії, а також факти мережевих зв'язків і духовної спорідненості з греками консульських представників Пруссії, Бельгії, Франції, Данії, Іспанії, Італії, Австро-Угорщини, Аргентини в Бердянську.

При підготовці анонсованого дослідження були використані, крім безпосередньо грецьких, документи, виявлені в архівах України, Росії, Німеччини, Великої Британії, Ізраїлю та Польщі.

РОЗВИТОК ІНФРАСТРУКТУРИ М. ОЛЕКСАНДРІВСЬК В КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Козиряцька Світлана Ігорівна
Запорізький обласний краєзнавчий музей

Abstract:

The rapid development of the city of Aleksandrovsk at the turn of the XIX-XX century was due to various factors. The main one is the favorable geographical location, which led to the construction of Railways and wharves on the Dnieper on this territory. As a result of the development of the transport industry, the construction of various industrial enterprises is actively beginning. Alexandrovsk is rapidly developing. National reforms have influenced changes in public life and the structure of urban self-government. The development of transport, industry, trade, and financial institutions contributed to the growth of the urban population and the city's territory as a whole. From the mid-to 80-ies of the XIX century the population of Aleksandrovsk increased 6 times.

Keywords: Alexandrovsk, infrastructure, development, city, construction, institution.

Аннотация:

Стремительное развитие города Александровска на рубеже XIX–XX вв. было обусловлено различными факторами. Главный – выгодное географическое положение, что обусловило строительство на этой территории железных дорог и пристаней на Днестре. В результате развития транспортной отрасли, начинается активное строительство различных промышленных предприятий. Александровск стремительно развивался. Общегосударственные реформы повлияли на изменения в общественной жизни, устройстве городского самоуправления. Развитие транспорта, промышленности, торговли, финансовых учреждений способствовало росту численности городского населения и территории города в целом. С середины до 80-х гг. XIX в. численность населения Александровска увеличилась в 6 раз.

Ключевые слова: Александровск, инфраструктура, развитие, город, строительство, учреждение.

Початок історії міста пов'язаний з будівництвом Олександрівської фортеці в 1770 р. Поряд з нею виникло поселення з такою ж назвою, яке в 1806 р. отримало статус повітового міста Катеринославської губернії. Джерел з вивчення історії Олександрівська до сьогодні стає все більше. Запорізькі історики приділяють багато уваги вивченню історії Олександрівська – Запоріжжя. Автором даної роботи були використані деякі публікації місцевих дослідників та матеріали державного архіву Запорізької області.

В середині XIX ст. місто було забудовано переважно одноповерховими глиняними та дерев'яними будинками. На 1856 р. у місті з громадських місць існувала площа, на якій стояла дерев'яна церква з розташованим поряд гостинним двором з декількома лавками при ньому. Кількість населення міста на 1861 р. було незначним – біля 3000 осіб [1, спр. 938, 106]. Як писав О.С. Афанас'єв-Чужбинський: «Лучшее здание в Александровске – острог...» та називав наше місто «жалким городишком», однак передрікав при цьому мандрівник Олександрівську велике майбутнє. Так і сталося вже невдовзі. Розвитку міста та його промисловості сприяло будівництво залізниці, що пройшла через Олександрівськ в кінці XIX ст. У 1873 р. через місто пройшла перша залізнична гілка, був відкритий рух по Лозово-Севастопольській залізниці. Влітку 1874 р. було відкрито дільницю Олександрівськ – Мелітополь. Зовсім скоро, 1903 р., через місто пройшла ще й Катерининська залізниця. І Олександрівськ став на перетині двох залізничних шляхів з півночі на південь та зі сходу на захід. Розташування нижче порогів Дніпра обумовило активний розвиток і річкового транспорту. Вихід у порти Одеси, Миколаєва, Херсону давав змогу транспортування товарів Дніпром. У 50-ті рр. XIX ст. в місті працювали пристані купців Захар'їна та Ловягіна в усті р. Московки. В 1858 р. регулярні рейси по Дніпру починає проводити компанія «Російське товариство

пароплавства і торгівлі». Річковим транспортом переправляють зерно, цукор, деревину тощо. Через декілька десятиліть грошові оберти торгових транспортних компаній обчислювалися вже мільйонами карбованців.

Розвиток транспорту дав поштовх для будівництва промислових підприємств на території міста та, як наслідок, зростанню кількості населення. Ще у 1864 р. в Олександрівську працювало 64 ремісничих майстерні. Їхня кількість постійно зростала, майстерні перебудовувалися у заводи. Згідно з відомостями від 13 травня 1895 р. чисельність населення Олександрівська становила вже понад 19000 чоловік. З них: 14000 християн, 5500 євреїв і 500 осіб інших сповідань. Корінного населення за сімейними списками міської управи числилося: купців – 130 родин, міщан – 1556 родин. У місті було: 2 кам'яні церкви, 1 домова при тюрмі, 5 парових млинів, 3 народні школи, трикласне училище, в якому навчалися діти обох статей, єврейська школа Талмуд Тори, приватне жіноче училище, поштово-телеграфна контора, будується водогін [2, спр. 83, 51]. І надалі кількість олександрівців змінювалась. У 1903 р. в місті проживало вже 28 918 осіб. Національний склад населення був наступним:

- українці, росіяни та білоруси – 60 %;
- євреї – 35 %;
- німці – 4 %;
- турки – 0,1 %.

В наступному році населення міста становило 30 111 осіб. З них:

- православних – 17 976 чол.;
- католицького сповідання – 696;
- вірмено-григоріанського – 50;
- менонітів – 58;
- лютеран – 303;
- іудеїв – 10 850;
- караїмів – 13;
- розкольників – 97;
- магометан – 68.

Соціальний склад у 1904 р.:

- дворяни - 856;
- духовенство - 43;
- Почесні громадяни - 403;
- купці - 451;
- міщани - 18 530;
- селяни - 7288;
- колоністи-поселяни - 233;
- євреї-хлібороби - 121;
- військові (нижні чини у т. ч. і запасні) - 943;
- солдатські дружини і діти - 987;
- іноземці - 287.

У 1912 р. в місті проживало 60 078 чол. З них:

- православних - 36 863 чол.;
- старообрядців - 577 чол.;
- католиків - 2352 чол.;
- вірмено-григоріан - 289 чол.;
- менонітів - 809 чол.;
- лютеран - 1438 чол.;
- іудеїв - 16 825 чол.;
- караїмів - 195 чол.;
- магометан - 204 чол.;
- розкольників - 622 чол.

Перша світова війна внесла свої корективи.

У 1917 р. населення міста становило 58 471 чол. З них:

- українців - 19 877;
- росіян - 17 161;
- білорусів - 1166;
- євреїв - 11 538;
- поляків - 3294;
- німців - 1494;
- литовців - 418;
- латишів - 1212;
- болгар - 70;
- греків - 39;
- грузин - 13;
- вірмен - 42;

- сербів - 595;
- хорватів - 187;
- інших - 1403 [3, спр. 185, 218].

На травень 1918 р. в Олександрівську 72 878 мешканців, з них 8781 - працівник місцевих підприємств [3, спр. 185, 122]. Понад 1,5 тис. олександрівців працювали в залізничних майстернях, інші були задіяні на чавуноливарних, машинобудівних заводах, тощо. Одним з найбільших заводів сільськогосподарського машинобудування Півдня Російської імперії був завод Леппа і Вальмана. Меноніт Пітер Лепп починав свою діяльність з виготовлення годинників-ходиків в колонії Хортиця. У 1850 р. він відкрив майстерню з виробництва сільськогосподарського інвентарю, а в 1853 р. представив свою першу молотарку. З 80-х рр. у Леппа з'явився компаньйон - Андреас Вальман, великий землевласник, який вклав кошти у виробництво сільськогосподарських машин. У 1886 р. в колонії Шенвізе було створено філію Хортицького заводу землеробських машин і знарядь Леппа і Вальмана. У 1896 р. це вже був торговий дім. У 1903 було засновано акціонерне товариство під назвою «Торгово-промислове Товариство Лепп і Вальман» з основним капіталом в 1 млн. 200 тис. З невеликих підприємств з виробництва сільськогосподарських знарядь в колоніях Хортиця і Шенвізе було створено акціонерне об'єднання, головою якого став А. Я. Коп. У 1903 р. до нього було приєднано ще один завод, що знаходився в Кічкасі. Ці підприємства склали основу торгового дому «Абрагам Якович Коп - заводи землеробських машин і знарядь». Продукція заводу була затребувана не тільки в Південному регіоні, але і в Поволжі і Сибіру.

У 1896 р. на Шенвізському заводі було виготовлено 400 жаток. Для поліпшення якості продукції і зниження її собівартості в цій колонії був відкритий завод ковкого чавуну Копа і Гелькера. Це підприємство виконувало замовлення й інших підприємств. Незабаром

на його базі був заснований Торговий дім, а в березні 1914 р. акціонерне товариство з основним капіталом в 600 000 крб. Крім названих підприємств у 1914 р. в Олександрівську працювали заводи землеробських машин Кацена, Щоголева, Міліна, Наталенко, Товариства «Работник», Иофана, Бадовського, Мензіса; машинобудівні заводи Барського, Гуровича; чавуноливарний, механічний і машинобудівний завод Кинебаса, Коваленко і Ко; металевий завод Лещинського; завод Союзу металістів і деревообробників; механічні заводи Ясина, Маєвського; завод механічних споруд Акціонерного товариства Дека; токарно-механічний завод Мознайма; завод Акціонерного товариства механічних заводів Бормана і Шведе; ливарний завод Валицького; завод томленого чавуну Кацена; механічний чавуноливарний завод Зільбера; чавуноливарні заводи Гуровича і Жутовського; дротяний завод морського відомства; Південні залізничні майстерні; депо Катерининської залізниці. Багато майстерень виробляли та ремонтували брички. Деревину купували на лісопильних заводах Мовчановського, Ліфшиця, Харлова.

Паровими млинами володіло товариство «Г.А. Нібур і Ко». В Олександрівську з передмістями їх було 6. В 1900 р. грошовий торговий обіг в Олександрівську складав 4,6 млн. крб., з яких 1,6 млн. приходилося на хлібну торгівлю.

З другої половини ХІХ ст. стрімко розвивалося цегляно-черепичне виробництво. Місто, що активно зросло, потребувало будівельного матеріалу. Крім того, поклади глини навколо також сприяли тому, що багато підприємців обрали саме цю сферу діяльності. Найбільш відомими стали підприємства Мінаєвих, Малєєва, Щекотихіна, Гуровича, Брука і Бабицького, Коха та ін. Силікатну цеглу виробляли на заводах Ліфшиця, Айнгорна і Янкелевича, Рутберга дещо пізніше, на початку ХХ ст. 22 червня 1909 р. у передмісті Шенвізе П.Б. Маттіс, В.І. Завацький, Г.Я. Берген та Д.Я. Больдт створили Товариство «Селікатний завод

німецького шенвізького товариства». Вказувалася адреса підприємства наступна: «Сел. Шенвизе, возле р. Кушугум и моста, ведущего в плавни» [2, спр. 405, 8]. В 1894 р. на семи олександрівських цегельних заводах було вироблено 312,5 тис. одиниць цегли найвищої якості. А у 1910 р. на восьми місцевих підприємствах виготовлялося 14,5 цеглин у день [4, 41]. Обладнання для цієї галузі виробництва випускалося на місцевому заводі Леппа і Вальмана: 6 видів пресів для виробництва черепиці, тротуарних плит, глиномісок. З місцевих будівельних матеріалів споруджували житлові будинки, громадські будівлі, промислові підприємства. Місто розбудовувалося. На вулицях з'являються прибуткові будинки – найвигідніший спосіб заробітку серед заможних олександрівців. Домовласники не шкодують коштів і вкладають їх у нерухомість. Купці Я.І. Лещинський (5 будинків), брати Олександр, Дмитро та Данило Мінаєви (16), І.А. Куржупов (4), Х.К. Беленькій, М.І. Регіпер, Ш.Я Бухман, Ф.А. Шендель, Ф.М. Бетхер, Л.С. Потьомкін, Л. Щедрович, нотаріус А.А. Ланшин (2) та багато ін. забудовують вулиці міста. В той час з'являлися і міські будівлі, в яких розміщувалися навчальні заклади, лікарні, церкви, будинки міських установ. Багато будівель збереглися сьогодні на вулицях сучасного Запоріжжя.

Так розвиток транспортної галузі, будівництво підприємств, зростання кількості населення обумовило стрімкий розвиток економіки Олександрівська. Швидко в місті розвивалася транспортна, виробнича, торговельна, інженерна, соціальна інфраструктура.

З кінця XIX ст. з'являється все більше торговельних закладів на території міста. До таких відносилися трактири, готелі, постоялі двори, харчевні та інші. Цей бізнес регламентувався різними положеннями. Трактирні заклади поділялися на різні види за родом торгівлі: готелі, ресторації, трактири і кафе-ресторани становили вищий розряд, харчевні – нижчий. Число

закладів визначалося для кожного населеного пункту, здавалися вони з торгів. Річний акциз визначала міська влада. Вже у 1894 р. було прийнято нове положення, за яким трактирний промисел визначався як зміст відкритого для публіки закладу, де продаються страви і напої, споживані на місці. Продаж їжі та напоїв дозволявся: у відкритому для публіки загальному приміщенні або в особливих покоях, які можуть винайматися. До закладів першої групи належали трактири, ресторани, харчевні, винні льохи, їдальні, буфети, при театрах, на пароплавах, пристанях, залізничних станціях, пивні лавки з продажем гарячої їжі, кондитерські, кавові та закусочні лавки. Заклади другої групи включали в себе готелі, постоялі двори, заїжджі будинки, корчми, мебльовані кімнати. У 1909 р. у м. Олександрівську працювало 8 трактирів, що розташовувалися на вулицях Соборній, Катеринославській, на розі Жуковської і Тюремної, на розі Благовіщенської і Гоголівської, на березі Дніпра. Вони були обкладені збором на користь міста в розмірі від 80 – до 250 крб. Готелі з ресторанами і трактири з віддачею покоїв в найм обкладалися збором від 600 до 1 000 руб. вони мали гучні назви: «Європейська», «Лондон», «Континенталь», «Брістоль». Власники буфетів платили на користь міста від 25 до 195 крб., готелів без ресторанів і буфетів – від 30 (міський будинок «Харбін» на Привозній площі) до 225 («Центральна» на вул. Катеринославській). З постійних дворів надходження становили від 60 до 150 крб., від білих харчевень – від 10 до 75, від кондитерських – від 15 до 150. Пивних в місті в цей час налічувалося 32, всі вони обкладалися податком в 30 крб., податок з винного льохи становив 60 крб. Працювали й оптові склади. Як приклад оптовий склад пива виробництва заводу Г. Янцена в Олександрівську [5, спр. 11, б/н]. Дозвіл на відкриття будь-якого торгового закладу видавався міською управою після обстеження об'єкта [6]. Щорічно в Олександрівську

проходило 3 – 4 ярмарки, під час проведення яких з різних міст і сіл з'їжджалися купці та селяни зі своїм крамом та продуктами.

В місті йшло накопичення капіталу й швидко зростала кількість фінансових установ. Ще в 1875 р. були засновані міський громадський банк і Товариство взаємного кредиту. Клієнтами міського банку були приватні особи, підприємства та державні установи. Контроль за роботою цього банку здійснювала міська управа. Наприкінці XIX ст. доходи банку не перевищували 6 – 7 тис. крб. на рік. Причиною низьких прибутків на початковому етапі діяльності була незначна кількість операцій, що виконувалися – прийом вкладів населення, видача позик під заставу процентних паперів і облік векселів. У 1894 р. банку дозволили отримувати платежі за векселями та іншими терміновими документами. Ще однією статтею доходу стала видача позик під заставу нерухомості. У 1894 р. в банку було 59 вкладників, в 1915 р. – 1 185 [7]. Але оборотний капітал банку був невеликий. Тому підприємці змушені були звертатися до інших фінансових установ. На початку XX ст. в повітовому місті Олександрівську вже діяли відділення трьох найбільших російських комерційних банків: Санкт-Петербурзького міжнародного, Російського для зовнішньої торгівлі і Азово-Донського. Відділення Санкт-Петербурзького банку займало другий поверх будівлі на розі вулиць Покровської і Соборної. Олександрівське відділення Азово-Донського банку розташовувалося в будівлі по вулиці Соборній, 37. Російський для зовнішньої торгівлі банк орендував прибутковий будинок купця Х. К. Беленького, побудований в 1909 р., на розі вулиць Троїцької та Олександрівської. У 1911 – 1912 рр. грошовий обіг десяти кредитних установ міста досяг 11 048 832 219 крб. [8, 100]. У 1902 р. від купців і промисловців міста міському голові надходить клопотання про відкриття відділення Державного банку. Здійснили цей проект тільки в 1915 р. При наявності в місті всіх видів фінансових і кредитних

установ, великі підприємства, торговельні будинки і приватні особи віддавали перевагу акціонерним кредитним закладам. Тому їх оборти і прибуток були набагато вищими, ніж у міських банків і товариств. Суми річних грошових обортів наприклад Олександрівського відділення Російського для зовнішньої торгівлі банку обчислювалися десятками мільйонів рублів. У 1913 р. ця сума склала 116 274 302 крб. 98 коп. в 1914 г. – 82 087 382 крб., 76 коп. [9, спр. 10, 2].

На початку ХХ століття територія міста Олександрівська значно збільшилася. Жителям все складніше було добиратися у віддалені райони міста. Єдиний транспорт був представлений візниками. Робота візників регламентувалася міською владою, яка складала документи на підставі загальнодержавних положень, прийнятих в 1887 і 1888 роках. За цими правилами візником міг стати тільки чоловік старше 18 років, що «володіє фізичною можливістю до того і не позбавлений судом права займатися підприємництвом». Таксу на проїзд регламентувала міська управа, було підготовлено проєкт такси для легкових візників м. Олександрівська, який був затверджений губернатором 10 лютого 1912 р.

Розцінки були наступними: проїзд з міста до вул. Української на парокінному візнику обходився в 40 коп., на однокінному – 30 коп. З міста до заводу Бабицького і до балки Сухої Московки відповідно 60 і 40 коп. З центру на вокзал Південної залізниці – 40 і 30 коп. З міста до Шенвізе не далі заводу Копя – 30 і 20 коп. На цегляні заводи і єврейське кладовище – 50 і 35 коп. З міста до площі Т. Шевченка – 30 і 20 коп., з міста до хутора глухонімих – 60 і 40 коп., від вокзалу Південної залізниці до вокзалу Катерининської – 60 коп., від цього ж вокзалу до пристані – 70 коп., від вокзалу до пл. Т. Шевченка – 60 коп., до цегляних заводів – 80 коп., на Слобідку – 70 коп. від вокзалу Катерининської залізниці до площі Т. Шевченка – 30 коп., до Карантинки – 50 коп.,

до пристані – 50 коп., до вул. Української – 50, Нові плани – 80 коп., в Канкринівку і Поповку – 1 крб. в таксі передбачалася і оплата за погодинну їзду. Проїзд по місту з зупинками оцінювався в 50 коп. на годину, в інші пункти – 60 коп. Вартість проїзду в нічний час (з 23 до 5 години ранку) була дорожче на 10 копійок на парокінному візнику і на 5 коп. на однокінному [10, 162]. 22 грудня 1915 р. катеринославським губернатором була затверджена такса для ломових візників, що працюють в Олександрівську. Вартість перевезення вантажу до 20 пудів по місту, незалежно від відстані, визначалася в 60 коп., з міста на пристань – до 20 пудів – 60 коп., вагон (1000 пудів) – 15 крб. Зі станції Олександрівськ Катерининської залізниці в місто – до 20 пудів – 40 коп., з вагона – 10 крб.; з вокзалу Південної залізниці до пристані – до 20 пудів – 80 коп., за вагон – 20 крб.; з Катерининського вокзалу до пристані – до 20 пудів – 70 коп., за вагон – 15 крб. [10, 170].

Новим транспортом стали лінійки. У лютому 1912 р. В.Г. Висяца отримала від міської управи дозвіл на право утримання в місті двох лінійок для громадського користування з оплатою за проїзд в п'ять копійок. Цей вид транспорту являв собою парокінні десятимісні вози на гумовому ході. На початку 1913 р. в місті почала працювати й третя лінійка з цінами на проїзд: від кондитерської до вокзалу – 6 коп. з дорослого пасажира і 3 коп. з учнів і дітей, що займають окреме місце; від кондитерської до Слобідського базару – відповідно 5 і 3 коп.; від кондитерської до купалень на Дніпрі – 8 і 4 коп. [10, 167]. У 1914 р. кількість лінійок у місті збільшилася, вивели на маршрути свої екіпажі і інші підприємці.

24 липня 1904 Катеринославським губернатором була затверджена «Обов'язкова постанова Про порядок пасажирського і вантажного руху по м. Олександрівську і його передмістям на автомобілях», яка буда прийнята

міською думою. Але тільки 7 березня 1915 автомобіль «Мерседес» почав перевозити містян, водій Майборода В.Д. отримав посвідчення міської управи. Експлуатація цього автомобіля протягом місяця показала, що при інтенсивній роботі мотор перегрівается, тому було відправлене прохання в управу на використання другого автомобіля. В серпні 1915 було надано на випробування автомобіль «Габрон-Берліє» з потужністю двигуна в 22 сили з автоматичними гальмами. Так два автомобілі по черзі курсували в місті, керував ними один водій. У наступні роки автомобілі частіше купувалися для потреб підприємств, організацій і приватних осіб.

На початку ХХ ст. міська управа багато уваги приділяла благоустрою міста. Замощували вулиці, в місті продовжували будувати водогін. Водопостачання міста було однією з головних проблем, які доводилося вирішувати міській владі. Ще у 1893 р. було прийнято рішення про те, що будівництво водопроводу в місті буде здійснювати земський технік Олександрівського повіту Сергій Васильович Лизлов. 6 березня 1893 між міською управою і Лизловим був укладений контракт. Приступаючи до будівництва водопроводу, С. Лизлов не мав достатньо коштів і, ймовірно, не прорахував всіх майбутніх витрат. Це викликало постійні проблеми. 24 серпня 1901 р. про свою згоду фінансувати будівництво повідомило Управління будівництва другої Катерининської залізниці. Виділялося 25 000 крб.: 10 000 – аванс, 7 500 – після закінчення кладки, 7 500 – після відкриття водопостачання. За приблизною оцінкою на спорудження водопроводу було витрачено 20 000 карбованців [11, 87]. 12 червня 1902 р. міська дума винесла постанову про якнайшвидший викуп водопроводу, протяжність якого в цей час становила 10 верст. У жовтні 1903 р. міська управа вирішила, що прийшов час провести водогін в передмісті Карантинці. До цього часу треба було вирішити проблему

водопостачання і території навколо площі Шевченка. Роботи велися, але до листопада 1907 р. ще так і не були завершені. На 1 січня 1911 р. загальна протяжність магістральних труб становила вже 24 версти [11, 94]. Був і запасний басейн. Загальний запас води в ньому становив до 65 000 відер. У 1913 р. велися роботи і з прокладання водопроводу в Шенвізе.

В 1911 р. почала працювати Олександрівська електростанція і в будинках городян з'явилося електричне освітлення, на вулицях газові ліхтарі були поступово замінені на електричні. Ще 9 березня 1910 р. розпочали будівництво будівлі електростанції. Завідував будівництвом електростанції С.В. Лизлов. З 1 липня 1911 р. відпускали електроенергію вже цілодобово і для освітлення, і для технічних потреб [12, 92].

Створення самостійної міської пожежної служби в Олександрівську відбувалося дуже повільно. У 1901 р. у складі команди було 10 чол., майно складалося з 10 коней, 3 труб, 5 рукавів, 1 літніх дроз, 18 бочок з тачками, 13 відер, 20 черпаків, 1 сходи, 5 багрів і гаків, 6 сокир, 4 залізних лопат, 3 ломів, 2 щитів, 1 вил, 1 граблів. Незважаючи на всі труднощі протягом багатьох років пожежна команда продовжувала активно працювати. У 1913 р. в м. Олександрівську сталося 59 пожеж через необережне поводження з вогнем та несправність печей та димоходів. Сума збитків від пожеж склала 4 612 крб. 84 коп. [13, 146]. З 1907 р. працювало в місті Олександрівське міське товариство взаємного страхування від вогню.

На межі XIX–XX ст. в м. Олександрівську починається активний розвиток закладів охорони здоров'я. В 1875 р. олександрівців обслуговували 5 лікарів, 17 фельдшерів, 2 акушерки. На початку XX ст. хворих містян приймають у Єврейській лікарні, залізничній з чотирма відділеннями. У 1911 – 1912 рр. будується приватна лікарня Г. Бера з пологовим притулком. 1913 р. – Земська лікарня. До 1910 р. сума асигнувань

на медицину зросла до 241 322 крб. Бажаючі мають змогу дозволити собі відпочинок у неподалік розташованому санаторії «Александробад», а люди, які потребували лікування психічних хвороб, могли отримати допомогу в клініці «Бетанія» [14].

Ще на початку XIX ст. рівень розвитку освіти в Олександрівську був незначним. Але з кінця століття активно будуються різні освітні установи. Потреба в кваліфікованих кадрах обумовила розвиток спеціальної середньої освіти. На початку XX ст. в місті починає працювати комерційне училище. Механіків і техніків готувало механіко-технічне училище. В цей час у місті були організовані жіноча та чоловіча гімназії. У 1913/14 навчальному році в Олександрівську працювали шість середніх навчальних закладів, функціонували 33 початкові школи та два початкових училища. У всіх цих закладах навчалося 4 470 учнів.

В місті створювалися об'єднання інтелігенції. Одним з них було Товариство тверезості з театральною трупю при ньому. Місцем відпочинку городян був міський сад, де організовувалися розважальні заходи, грав духовий оркестр. В місті працювали декілька фотостудій – С. Бермана, М. Вітліна, А. Фільцера, Б. Когана, М. Шлаїна.

На рубежі XIX – XX ст. в м. Олександрівську відбувається розвиток культурних закладів. З'являються театри, бібліотеки. Широку популярність набувають нові види видовищного мистецтва – кінематограф, біограф, електричний театр та ілюзіон. В нашому місті діяли кінотеатри «Лотос», «Колізей». У 1909 р. на розі Троїцької та Катеринославської вулиць відкрився сінематограф Лизлова. Сінематограф працював і під відкритим небом у міському саду. У народному домі працював біограф. Інший, А. Фільцера «Чари» на 170 місць, теж приймав городян. В 1921 р., вже в Запоріжжі, з'явиться перший музей.

Православне населення в м. Олександрівську було в більшості, але в місті мешкали й представники інших конфесій. Тому тут з'являються різні релігійні споруди.

У 1886 р. розпочалося будівництво п'ятиглавого кафедрального собору, яке тривало 4 роки. Це була чудова будівля з трьома престолами. Собор, зведений у русько-візантійському стилі, став найвищою будівлею у місті. Ще раніше, у 1872 році, на кошти купців Захар'їних на міському кладовищі була побудована Пилипівська церква. З 1892 р. вона отримала самостійний прихід. У 1893 р. на площі перед залізничним вокзалом була побудована церква в ім'я Святителя і чудотворця Миколая. Церква Святої Марії Магдалини була зведена у 1904 р. на території олександрівського училища-хутора глухонімих [15]. Старообрядці у місті збиралися за трьома адресами: по вул. Хрестовій 7, Мовчановській 2, Софіївській 1. Єврейське населення міста було численним. Єврейські молитовні товариства розташовувалися в місті по вул. Тургенєвській 22 (побудовано у 1888 р.), Московській 24 та Троїцькій 21 (1882 р.). Католики міста були членами католицького молитовного товариства, що розташовувався на вул. Гоголівській 94. Римсько-католицький собор був споруджений на вул. Фортечній. Лютерани збиралися в будівлі на вул. Миколаївській 22-23, де знаходилося лютеранське товариство. Так швидко розбудовувалося наше місто, розвивалася його інфраструктура. Олександрівськ в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. здійснив величезний ривок в своєму розвитку.

Джерела та література

1. РГИА, ф. 587, оп. 33.
2. ДАЗО, ф. 24, оп. 1.
3. ДАЗО, ф. Р-2030, оп. 2.
4. Карафин К., Васильчук Г. Строительные материалы Александровска. // *Хортицький Бизнес-Клуб*. Вып. 8, 2001. С. 40-41.
5. ДАЗО, ф. 28, оп. 1.
6. Чайка О.В. Деятельность Александровской Городской Управы по организации торговли. *Музейний вісник*. – Вип. 4. Запоріжжя, 2004. С. 76-87.

7. Козыряцкая С.И. К вопросу о развитии банковской системы г. Александровска. *Музейний вісник*. Вип. 5. Запоріжжя, 2005. С. 116–121.

8. Козыряцкая С.И. Отделения Государственного и коммерческих банков в г. Александровске. *Музейний вісник*. Вип. 6. Запоріжжя, 2006. С. 99–104.

9. ДАЗО, ф. 7, оп. 1.

10. Чайка О.В. Городской транспорт в Александровске в начале XX века. *Музейний вісник*. Вип. 9. Запоріжжя, 2009. С. 161–179.

11. Чайка О.В. Водоснабжение города Александровска в XVIII – начале XX века. *Музейний вісник*. Вип. 6. Запоріжжя, 2006. С. 84–98.

12. Чайка О.В. Строительство электростанции и создание сети электрического освещения в городе Александровске в начале XX века. *Музейний вісник*. Вип. 7. Запоріжжя, 2007. С. 82–97.

13. Чайка О.В. Пожарная служба г. Александровска в XIX – начале XX вв. *Музейний вісник*. Вип. 10. Запоріжжя, 2010. С. 128–158.

14. Чайка О.В. История психиатрической лечебницы «Бетания». *Музейний вісник*. Вип. 14. Запоріжжя, 2014. С. 177–192.

15. Стойчев В.М. Православные церкви города Александровска 1770–1917 гг. *Музейний вісник*. Вип. 7. Запоріжжя, 2007. С. 111–127.

ГРА У «МОДЕРНЕ-НЕМОДЕРНЕ»: ХАРКІВ КІНЦЯ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ СТ. У СПРИЙНЯТТІ ЙОГО МЕШКАНЦІВ ТА ВІДВІДУВАЧІВ

Боженко Анастасія Олегівна
Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна

Abstract:

The article deals with the perception of changes in modern Kharkiv by its residents and outsiders, It is mentioned that majority of innovations such as water supply, sewer, urban transport was becoming the important attribute of the modern city, and their availability marked the territories as urban ones. Contemporaries highlighted the appearance of new cityscapes, new opportunities. Progress was perceived as a positive process, although the complaining of technical imperfection and obsolescence of some technologies, for example, horse railway

Keywords: modernity, Kharkiv, urban way of life, press.

Аннотация:

В статье идет речь о восприятии изменений в современном Харькове его жителями и посетителями. Большинство инноваций, например, наличие водопровода, канализации, городского транспорта постепенно становились необходимыми атрибутами современного города, а их наличие начинало маркировать территории как городские. Современниками отмечалось появление новых ландшафтов модерности, новых возможностей. В целом, технический прогресс воспринимался положительно, хотя встречались и нарекания на техническую несовершенство и моральную устаревшесть некоторых технологий, например, конной железной дороги, уже на то время

Ключевые слова: модерність, Харків, городської способ життя, преса.

УДК 1:316.334.56]:94(477.54-25)

Друга урбаністична революція, як іноді в історіографії називають процес модернізації міст кінця XIX – початку XX ст., змусила дослідників-теоретиків, журналістів, письменників, міських діячів задуматися над феноменом міста як такого. «Знайомі риси, які кожен знайде у вікторіанському місті – його мешканці, його проблеми, базові моделі життя – майже все це ніби то належить напівзабутому досвіду кожного з нас» – так класик британської міської історії Дж. Дайос визначав важливість цієї доби для розвитку цивілізації, поєднуючи модерну добу з сучасними йому 1960-тими роками [31, 17]. Мешканці великих міст у своїх спогадах постійно відзначали ті зміни, які стрімко наповнювали їх життя. Тож у цій статті спробуємо подивитися на те, яким чином сучасники визначали (не)прогресивність змін у міському просторі наприкінці XIX- на початку XX ст.

Джерельну базу дослідження складають матеріали щоденної преси, спеціалізовані періодичні видання для містобудівників та архітекторів («Зодчий», «Городское дело»), діловодна документація Харківської міської думи (в тому числі, журнали засідань), спогади, путівники, візуальні джерела (фотографії, листівки), дослідження з теорії та історії міст [2; 4; 14].

До історіографічних надбань теми можна віднести роботи, присвячені переосмислення міст у західній публіцистиці та літературі (Е. Лі «Сприйняття міста») [33], роль технологій у модерних містах (М. Левін «Міська модерність», Д. Фрісбі «Ландшафти модерності») [32; 34], історії українських модерних міст (Д. Чорний «По лівий бік Дніпра», Т. Портнова «Міське середовище і модернізація», В. Нестеренко «Міський простір Харкова») [29; 23; 21].

Вже наприкінці XIX – початку XX ст. у зв'язку з бурхливою урбанізацією починається рефлексія науковців над визначенням міста та тими факторами, що склали його як окремий феномен. Зокрема, М. Вебер вважав, що не зважаючи на їхню розмаїтість, міста – це, перш

за все, ринкові місця, скупчення економічного капіталу [4]. Г. Зіммель, своєю чергою, намагався підійти до визначення міського способу життя з психологічної точки зору, наголошуючи на особливому настрої мешканців міст. Він уважав, що для міста характерна підвищена нервовість життя, оскільки міський мешканець постійно стикається зі швидкою зміною вражень [14]. Ф. Тьонніс розрізняв місто та село за соціальною ознакою: якщо для першого основною одиницею їх організації було суспільство, яке характеризувалося дослідником як ідеальне, механічне та публічне, то для останнього – це спільнота, що була реальною, приватною та органічною [25].

Якщо ж перейти до ідей практиків-урбаністів, то яким для них мало бути ідеальне місто ХХ ст.? Для Є. Цубербілера таким містом було Торонто, і найголовнішими показниками для нього були швидкий промисловий розвиток, наявність хмарочосів у діловому центрі міста, розвинута мережа міської електричної дороги, а також хороші санітарно-гігієнічні умови та відсутність епідемій [28], чим Харків точно похвалитися не міг. Р. Бернгард до цього додавав ще необхідність розв'язання проблем з екологією, запорукою чого він вважав розселення міського населення на околиці та поділ міста на житлову, ділову та фабричну частину. Також, на його думку, мала бути врахована історична забудова і планування міста вже з урахуванням наявної архітектурної спадщини [3, 69].

У щоденній пресі мешканці Харкова також могли ознайомитися з містом майбутнього. Зокрема, на сторінках «Южного края» періодично публікувалися інновації закордонних міст з різних сфер життя: зокрема, нові види спорту – катання на роликах [16, 12], влаштування японської залізниці [176, 12], впровадження автомату для чистки вулиць в Нью-Йорку [19, 4], побудови 57-поверхового будинку на Бродвеї [18, 4]. Нові технологічні винаходи швидко заповнювали вулиці західних міст та уяву харків'ян.

Поступово і у харківських містобудівників з'являється уявлення про зручне місто. Зокрема, гласний М. Светухін зазначав, що запровадження електричного освітлення, трамваю, водогону та каналізації «могло б полегшити умови життя людей у містах та дало б змогу правильного культурного зростання міст» [5, 97]. У своїх статтях харківський архітектор М. Диканський, описуючи принципи планування міст та їхнього естетичного вигляду, враховував такі фактори, як екологічна та гігієнічна безпека, зручність пересування для мешканців, а також привабливість для мандрівників; широко освітлювався закордонний досвід планування тощо [11; 12].

І наприкінці XIX–на початку XX ст. такі зміни дійсно відбуваються, що знайшло відображення у спогадах та повідомленнях преси. Сучасники, особливо з невеликих містечок, постійно підкреслювали належний благоустрій центральної частини міста, яка наприкінці періоду вже точно не нагадувала «Велике село». «Трамваєм їдемо головними вулицями: Катеринославській та Сумській. Вулиці чисті, просторі, з гарними будівлями» – такі враження від відвідування центра міста залишив священник М. Ніколаєв [22, 26]. Поширення інновацій позитивно зустрічалося сучасниками. Так, у газеті «Утро» за 1915 р. згадуючи стан міста, журналіст писав, що нарешті, електрика вже стала доступною не лише привілейованим прошаркам населення [8]. Стрімку появу модерних, урбаністичних ландшафтів підкреслив і О. Гусев у своїй роботі за допомогою гравюру та світлин. Зокрема, порівнюючи вид на місто з Холодної гори, бачимо, що на початку XIX ст. вона майже не забудована, у 30-ті рр. з'явилися окремі будинки, відтоді як наприкінці XIX ст. Холодна гора вже має суцільну забудову та вже помітні лінії електропередач; якщо дивитися на панораму центра, то церковні споруди як були, так і залишилися домінантами, проте щільність та поверховість цивільної забудови також істотно збільшується [10, 89].

Технологічні інновації у міському просторі ставали справжніми туристичними пам'ятками поряд зі старовинними церквами та соборами. Так, автори путівника 1915 р. звертають увагу на такі об'єкти, як електрична станція, будівля Управління Південної залізниці, яка була цікава для авторів не так зовнішнім виглядом, як інноваційною системою опалення, Паровозобудівний завод, та пропонують врахувати свій маршрут згідно з трамвайною мережею [27].

Сучасниками артикулювалася теза про те, що розвиток транспорту змінював звукове оформлення вулиці, додавав більшої динаміки у порівнянні з предмодернізаційним періодом. «Гуркотять трамваї, тягнеться шкапина «ваньки», летить пара візників» – у цьому пасажі отця Ніколаєва вбачаємо і стрімкість життя, і нову імпульсивність, і пожвавлення вулиць [22, 28]. Щоправда, такий «оркестр» не завжди був приємним для вух мешканців: «У нас все більше автомобілей, які намагаються перевершити один одного своїм диким та недоладним виттям. Одні хриплять, як собака, що подавилася кісткою, інші крикають, немов качки. Щоправда, нам ще зарано, за прикладом західних міст клопотатись про зменшення вуличного шуму, але ж...» [20].

Втім, не зважаючи на те, що відмічалися позитивні зміни, сучасники часто відзначали, що Харків не дотягував до вимог розвитку тогочасного міста навіть у порівнянні з другорядними містами за рівнем забезпечення потреб населення, зокрема, санітарних, забезпечення лікарень, електричного постачання [9, 1030]. Хоча, якщо подивитися за статистичними даними, далеко не всюди Харків програвав: наприклад, за кількістю лікарняних ліжок ситуація тут була краща, ніж в Петербурзі, а за рівнем телефонізації Харків входив до десятки міст Російської імперії [7].

Д. Протопопов, автор журналу «Городское дело», подорожуючи містами імперії з подивом згадував, що у 1909 році трамвай у Харкові йому показували як

«диковинку, в виде исключения прорезывающую город», в той час як в Києві та Житомирі мережі електричного трамвая існували вже понад десять років. Також його неприємно вразили санітарні умови, що не відповідає статусу міста як університетського та фінансового центру [24, 1302]. З тим, що відсутність каналізації було найбільш болючою проблемою Харкова погоджується і М. Диканський, пишучи, що разом зі зростанням кількості населення призводило до постійних епідемій. Він повністю переклав відповідальність на плечі Міської думи, називаючи її діяльність «полной бессхозяйственностью», а Харків – «грязной и больной ямой». Серед інших негараздів міста ним відзначалася відсутність планування і повна хаотичність забудови, невнормованість будівництва, погана бруківка [12, 552–558].

Ще однією проблемою для харківських міських діячів стала кінна залізниця, адже бельгійські концесіонери, які нею опікувалися, не бажали переводити її на електрику, і тому лінії електричного трамвая проходили другорядними вулицями, відтоді як в центрі згідно з домовленістю «залишається на 17 років геть непридатна кінка» [30, 1131]. Солідарні зі членами Міської Думи були й автори сатиричних матеріалів, які підкреслювали моральну застарілість та недосконалість кінки. Вона неодноразово порівнювалася з трамваем і програвала йому у швидкості і зручності. Показовим є приклад, що виразно характеризує ставлення до прогресу: зображено коня, залатаного залізними латками і з відірваною передньою ногою, під карикатурою підпис: «Бельгієць: – Е! Невелике лихо! Позвати слюсаря, та рисачок ще три роки попрацює» [26]. Таким чином, підкреслювалася подібність коня до машини, але водночас, і його застарілість як засобу міського переміщення.

Поширення зручностей, комунальної інфраструктури призводили до того, що саме за їхньою наявністю території почали маркуватися як міські. К. Антонович зазначала, що передмістя Харкова освітлювалися на-

фтовими ліхтарями, відтоді у центрі запалювали газові [1, 18]. Модернізація міста, постійна забудова все більше відділяли центр і периферію один від одного. Так, у «Справочнике по городскому общественному управлению» зазначалося, що станом на 1913 р. вся центральна частина міста складається з самих великих кам'яних будівель, в той час як на околицях забудова все ще залишалася дерев'яною [6, 13].

Наявність зручностей ставала маркером для ідентифікації певних місцевостей та їхніх мешканців, частіше у негативному сенсі. Так, характеризуючи москалівців, поет зазначає їхню нездатність цивілізуватися: «и москалевец так же дик во всех воззрениях своих, как был когда-то до трамвая» [15, 247]. До мешканців Журавлівки він більш поблажливий, порівнюючи їх з нещасними ілотами, кинутими «батьками» міста напризволяще без технологій та благоустрою [15, 257].

Тож бачимо, що для містобудівників та журналістів Російської імперії зразками модернізації залишалися західні, зокрема, північноамериканські міста. Вони ставали не лише ідеалами, але й гарними прикладами того, як має управлятися модерне місто. Технічні новинки підвищували привабливість Харкова не лише для його мешканців, але й для туристів, стаючи об'єктами для відвідування. Водночас, їхня відсутність чи наявність була приводом для маркування міської території та ідентифікації районів міста.

Джерела та література

1. Антонович К. З моїх споминів. Вінніпег : УВАН : Українська Вільна Академія Наук в Канаді, 1965. 127 с.
2. Багалея Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905). В 2 т. Харьков, 2004. Т. 1. 986 с.
3. Бернгард Р. Будущее крупных городов. *Зодчий*. 1910. № 7. С. 69.

4. Вебер М. История хозяйства. Город. Москва : Канон-пресс-Ц, 2001. 576 с.
5. Вегнер А.Ю., Ширяев Ф.И. Современное хозяйство города Харькова (1910–1913). В 2 вып. Харьков : Тип. «Просвещение», 1914. Вып. 2. 199 с.
6. Г. Харьков. Справочник по городскому общественному управлению. Харьков : Типография «Печатник», 1913. 103 с.
7. Города России в 1910 году / Центральный статистический комитет. Санкт-Петербург : Типо-лит. Н.Л. Ныркина, 1914. 1200 с.
8. Городские заметки. Обзор. *Утро*. 1915. 1 янв.
9. Григоровский А. Сообщения с мест. Харьков. *Городское дело*. 1911. № 13–14. С. 1030
10. Гусев А. Харьков : его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях (с приложением снимков, воспроизведенных с редких картин, акварелей, гравюр, фотографий с натуры, чертежей, планов города 1768 года и новейшего) : Историко-справочный путеводитель. Харьков : Типография Адольфа Дарре, 1902. 260 с.
11. Диканский М. Вопросы эстетики в постройке городов. *Зодчий*. 1914. № 42. С. 465–471; № 43. С. 479–485.
12. Диканский М. Планировка городов и отчуждение. *Зодчий*. 1914. № 45. С. 400–503.
13. Диканский М. Сообщения с мест. Харьков. *Городское дело*. 1914. № 9. С. 552–558.
14. Зиммель Г. Большие города и духовная жизнь. Санкт-Петербург : Логос, 2002. № 3 (34). С. 1–12.
15. Иванов В. (Шпилька). Путеводитель по Харькову. *Харьковчане. Поэма о Городе в цитатах поэтических произведений*. Харьков : Слобожанщина, 2007. С. 232–266.
16. Иллюстрированное приложение к Южному краю. – 1908. 6 апреля.
17. Иллюстрированное приложение к Южному краю. – 1909. 21 ноября.

- 18.** Иллюстрированное приложение к Южному краю. 1911. 12 июня.
- 19.** Иллюстрированное приложение к Южному краю. 1911. 26 июня.
- 20.** Моторные утки. *Южный край*. 1913. 10 августа.
- 21.** Нестеренко В.О. Міський простір Харкова : історія забудови та заселення (кінець XVIII – початок XX ст.). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – Історія України. Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна. Харків, 2018. 272 с.
- 22.** Николаев Н. На отдыхе (Путевые воспоминания из записной книжки священн. *Странник*. 1914. Август-сентябрь. С. 18–30.
- 23.** Портнова Т. Міське середовище і модернізація : Катеринослав середини XIX – початку XX ст. Дніпропетровськ : Інновація, 2008. 104 с.
- 24.** Протопопов Д. По городам России. *Городское дело*. 1909. № 7. С. 1300–1307.
- 25.** Тённис Ф. Общность и общество. Основные понятия чистой социологии. Санкт-Петербург : Владимир Даль, 2002. 452 с.
- 26.** Харьковская конка. *Жало*. 1909. № 15.
- 27.** Харьковское общество любителей природы. Харьков : путеводитель для туристов и экскурсантов. Харьков : Типография И.М. Аничкина, 1915.
- 28.** Цубербиллер Е. Город XX ст. *Городское дело*. 1909. № 7. С. 308–314.
- 29.** Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2007. 301 с.
- 30.** Шереметевский М. Положение трамвайного дела в Харькове. *Городское Дело*. 1909. № 2. С. 1131.
- 31.** Dyos H.J., Cannadine D., Reeder D. Exploring the Urban Past : Essays in Urban History by H.J. Dyos. Cambridge University Press, 1982. 280 p.

32. Frisby D. Cityscapes of Modernity : Critical Explorations. Wiley, 2001. 392 p.

33. Lees A. Cities Perceived: Urban Society in European and American Thought, 1820–1940. Manchester University Press, 1985. 360 p.

34. Levin M. R. et al., eds. Urban Modernity : Cultural Innovation in the Second Industrial Revolution. MIT Press, 2010. 288 p.

ТИПОЛОГІЯ КОМЕРЦІЙНОЇ НЕРУХОМОСТІ ТА НОВІ СТАНДАРТИ МІСЬКОГО ЖИТТЯ: ОЛЕКСАНДРІВСЬК НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Кравчук Павло Павлович
Запорізьке наукове товариство ім. Я. Новицького

Abstract:

Based on the observation of the conditions of a new use value creation, this paper explores the types of commercial real estate. In particular, these types are private manor houses, high-income estate, and hotels. We outline a framework for the analysis of the role of architecture and construction in the development of a modern lifestyle in Oleksandrivsk and other Ukrainian cities within the Russian Empire.

Keywords: urban lifestyle, commercial real estate, use value.

Аннотация:

Исходя из условий формирования новой потребительной стоимости, осуществлена классификация коммерческой недвижимости на частно-усадебный, крупнодоходный, гостиничный типы. Определены предпосылки изучения архитектурно-строительного дела в свете развития современного способа жизни в Александровске и в других украинских городах, входивших в состав Российской Империи.

Ключевые слова: городской образ жизни, рынок коммерческой недвижимости, потребительная стоимость.

УДК 930.2:72(477.64)

Подібно до того, як уявлення щодо соціального устрою та військової дисципліни визначали ясність плану давньоримського табору-каструму, так і механізми отримання ренти і прибутку карбували порядок на ринку комерційної нерухомості повітового Олександрівська. Потужним інструментом перерозподілу та регулювання даного ринку, нарівно провідним чинником закріплення соціально-культурних інновацій в домашньому і службовому побуті поволі стає архітектурно-будівельна справа.

Розвиток міста на початку ХХ ст. як транспортного вузла, торгово-промислового та освітнього центру зумовив матеріальне піднесення домовласників, що здавали в оренду житлові, торгові та офісні приміщення, але й водночас зіштовхував цих суб'єктів ринку у нервових пошуках своєї комерційної ніші. Аби задовольнити цільові групи клієнтів з більш вибагливим на загал побутовим кругозором, господарі приватних садиб, власники прибуткових будинків, утримувачі трактирно-готельних закладів мали упорядкувати свої можливості відповідно до структури попиту. Становище на ринку нерухомості диктував ступінь готовності до надання клієнтам нових вигод, коли більшою мірою мали значення просторова локалізація (публічні місця, місця влади і великої комерції) та обрана модель побутового устрою житла, контори. Наявні техніко-економічні обставини благоустрою та інженерного обладнання території (міський водогін, централізоване електропостачання) не належали до доконаних переваг, адже їх динаміка розвитку підпорядковувалася загальним тенденціям розширення ринку, конкуренції на ньому.

Приватно-садибні господарства, що включали спеціально облаштовані під оренду приміщення, становили найбільш широкий, однак і найменш придатний для офіційного обліку сегмент комерційної нерухомості. Очевидно, можна було контролювати супутні процеси, коли господарства, розташовані уздовж головних міських вулиць, намагалися збільшити ренту від вигідного

розташування та вдавалися до нової фронтальної забудови або розширення об'єму існуючої, формуючи нові площі, передовсім, для сфери торгівлі і обслуговування. Натомість вплив на господарську діяльність углибині садибних ділянок, де прибудови були звичним явищем і реєструвалися у виключних випадках, для міської влади був ускладнений, майже неможливий, хіба що за скаргами спостережливих сусідів. Орієнтована на рентні переваги приватно-садибна комерційна нерухомість максимально визискувала наявні об'ємно-просторові можливості, що призводило до ущільнення та функціональної уніфікації розпланованих приміщень, які здавалися в оренду: будинку Фокіних по вул. Жуковській, 1910 р. [1, 281]; будинку з крамницею Беленького по вул. Олександрівській, 1910 р. [1, 254]; будинку Коломойцева по вул. Соборній, 1910 р. [2, 68]; будинку Ярченка на розі вул. Олександрівської та вул. Слобідської, 1910 р. [3, 20]; лавки Стронгіна по вул. Гоголівській, 1911 р. [1, 1-С]; будинку Гершовича та Курицької по вул. Дніпровській, 1911 р. [2, 112]. Зовнішнім проявом конкуренції таких господарств стало насичення вуличних фасадів архітектурно-зображувальними елементами. Флігельні квартири відрізнялися меншою вибагливістю. Виконані без об'ємно-планувальних нововведень, вони лишалися у тіні образу головної садибної будівлі. Екстенсивний спосіб використання архітектурно-будівельних засобів, закріплюючий стару систему орендних відносин та старосвітського побуту, забезпечував зростаючі кількісні запити дрібно-торгівельної мережі, сфери обслуговування, дрібних службовців, кваліфікованих робітників, але водночас і консервував усталений спосіб життя домодерного міста, яке жило за правилом «обличчя до обличчя», зумовлюючи у довгостроковій перспективі реконструкцію міської забудови зі знищенням не усіх, але більшості таких господарств.

Сегмент приватно-садибної нерухомості не відповідав потребам представників великого підприємництва,

зростаючого прошарку промислових та фінансово-банківських керівників. Обізнані з умовами ведення справ в столичних та губернських містах, спрагли до нового, не пригніченого прискіпливим соціальним наглядом, та зручного приватного життя новий клас заможних містян виявляв готовність платити за іншу сучасну якість організації повсякдення, формуючи попит у сегменті великодохідної комерційної нерухомості. Саме у цьому сегменті місцева архітектурно-будівельна галузь дістала можливість розвитку та закріплення сучасних стандартів міського життя. Новий тип прибуткових будинків був заснований на розвиненому функціональному розплануванні та спеціалізації приміщень. На відміну від особняків їх об'ємно-планувальні рішення та інженерне обладнання входили до складу послуг на споживчому ринку та, як передумова підвищення прибутку, набували позастановий універсальний характер. Під'їзди, поступова відмова від прохідного планування кімнат, санітарні вузли з ваннами і ватерклозетами, каналізування стоків з подальшою фільтрацією, квартирне зонування на житлові і допоміжні приміщення стають інвестиційною вимогою до проектування у сегменті великодохідної нерухомості. Аналогічною вимогою до прибуткових будинків, призначених для розміщення службових контор, були спеціальні об'ємно-планувальні рішення кас, операційних залів тощо. Створена у сегменті спеціалізованих прибуткових будинків модель побуту та офісно-конторських приміщень фіксувала розвиток уявлень щодо споживчої вартості на ринку нерухомості і засвоювалася в соціально-побутових відносинах як прогресуюча норма. Нове розуміння стандартів позначилося на проєктах прибуткових будинків, виготовлених на замовлення Янкеля Ляцинського (поч. ХХ ст.), Олександра Мінаєва (1908 р., авт. І. Бучинський) [4, 144], Миколи Целенті (1910 р.) [1, 284], Григорія Шейніна (1911 р., авт. М. Кондратьєв) [2, 27], Олексія Ланшина (1912 р., авт. В. Естрович).

Інший характер впливу на побут Олександрівська мали готелі і мебльовані кімнати, орієнтовані на новий масовий тип подорожуючих – «пасажирів», – що, заповнюючи лакуни у графіку свого руху залізницею та пароплавом, формували попит на тимчасове житло. Готелі відрізнялися від мебльованих кімнат наявністю права надавати трактирні послуги, сплачуючи обов’язкові збори. Міська управа наполегливо закликала утримувачів мебльованих кімнат не користатися гучними готельними назвами: «Бристоль», «Большая Московская», «Метрополь», «Россия», «Гранд-Отель» тощо [5, 27]. За розплануванням і готелі, і мебльовані кімнати однаково тяжіли до ущільнення та функціональної уніфікації приміщень, чим нагадували розвиток комерційного сектору приватно-садибної забудови, так само орієнтованого на масового споживача. Спричинений характером міста, вузла залізничних і водних сполучень, інтенсивний рух постояльців мав бути упорядкований відповідно до вимог комерційного обліку, поліцейського контролю та санітарних норм. Єдиним об’ємно-планувальним рішенням, що задовольняло вимоги усіх рівнів контролю, була коридорна організація жилих поверхів. «Казармена» уніфікація розселення супроводжувалася, за відомим висловом О. Генрі, «sophistical comfort» («маревом позірного комфорту») або однотипним наповненням кімнат меблями та іншими предметами ужитку. Масовий знеособлений споживач, яким були пасажери, сформував ринок оптових закупівель товарів масового знеособленого виробництва, що за потреби можна було швидко замінити. Це одна зі шпарин, через яку у міський побут потрапляв усе більший обсяг серійного фабричного краму, формуючий культуру «поламаної речі». Спостерігаючи широкий обіг доступних недорогих меблів, власники домогосподарств все рідше вдавалися до накопичення зламаных речей.

Окреслений поділ комерційної нерухомості на приватно-садибний, великодохідний та готельний типи

заснований на спостереженні умов формування нової споживчої вартості. Це дозволяє конкретно визначити місце архітектурно-будівельної справи у розвитку модерного способу життя в Олександрівську та в інших містах підросійської України. Обраний підхід не розділяє дослідницького оптимізму попередніх спроб [6] дати опис та пов'язати становлення модерного міського середовища із художньо-стильовими якостями забудови, розглянутими у відриві від запроваджених в об'ємно-планувальних рішеннях та в елементах побуту нових соціальних стандартів.

Джерела та література

1. ДАЗО, ф 24, оп. 1, спр. 764.
2. ДАЗО, ф 24, оп. 1, спр. 760.
3. ДАЗО, ф 24, оп. 1, спр. 761.
4. ДАЗО, ф 24, оп. 1, спр. 753.
5. ДАЗО, ф 24, оп. 1, спр. 461.
6. Кузьменко В.В., Сарнацкий А.П. Архитектура города Александровска. *Нариси історії Південної України*. Запоріжжя, 1997. С. 41–43; Васильчук Г.М. Прибуткова нерухомість старого Олександрівська : історико-архітектурний аспект. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2009. Вип. 25. С. 203–206.

ПУБЛІКАЦІЇ «ЕКАТЕРИНОСЛАВСКИХ ГУБЕРНСКИХ ВЕДОМОСТЕЙ» ПРО КАТЕРИНОСЛАВ: ЖАНР ТА ПРОБЛЕМАТИКА

Аванесян Джульетта Завенівна
Запорізький національний університет

Abstract:

This paper analyzes the publications of the unofficial part of the newspaper «Yekaterinoslavskie gubernskie vedomosti» 1840, 1843-1866, 1870, 1872, 1882-1891 for determine their informative capabilities as a source of Ekaterinoslav city's history. During the research the heuristic work of the newspaper's issues of the specified period and the genre and topic classification of publications were done. It is established that the newspaper's publications are reflect various spheres of socio-political, socio-economic, spiritual and cultural development of Ekaterinoslav and have significant informative potential in the study of various issues of urban history.

Keywords: «Yekaterinoslavskie gubernskie vedomosti», Ekaterinoslav, historical source, municipal government, judiciary, industry, finance, trade...

Аннотация:

В данной работе анализируются публикации неофициальной части газеты «Екатеринославские губернские ведомости» 1840, 1843-1866, 1870, 1872, 1882-1891 гг. для определения их информативных возможностей как источника по истории города Екатеринослава. В ходе работы проведена сплошная эвристика выпусков газеты указанного периода, жанровая и тематическая классификация публикаций. Установлено, что публикации газеты отражают различные сферы общественно-политического, социально-экономического, духовно-культурного развития Екатеринослава и имеют значительный информативный потенциал в исследовании различных вопросов городской истории.

Ключевые слова: «Екатеринославские губернские ведомости», Екатеринослав, исторический источник, городское самоуправление, судебные органы, промышленность, финансы, торговля...

УДК: 930.2:070.481:82-92(477.63)«18/19»

Пошук, дослідження та інтерпретація історичних джерел з історії міста Катеринослава залишаються актуальними й на сьогоднішній день. При цьому, втрати місцевого архіву [41, 134–165] та розпорошеність джерел, що посприяли утворенню лакун та білих плям в історії окремих сторінок міста, лише ускладнюють роботу істориків в даному напрямку. В подібних умовах особливо цінними для дослідження історії міста Катеринослава представляються матеріали газети «Екатеринославские губернские ведомости» (далі – ЕГВ), яка протягом 80 років функціонування залишила на своїх сторінках цілий комплекс різножанрових публікацій з історії регіону, в тому числі важливі свідчення про історичний розвиток губернського міста [4, 196–220]. Джерельною базою та об'єктом даного дослідження виступають випуски неофіційної частини ЕГВ за 1840, 1843–1866, 1870, 1872, 1882–1891 рр. Проведений аналіз показав, що в матеріалах газети досліджуваного періоду відобразилися різні аспекти суспільно-політичного, соціально-економічного та духовно-культурного розвитку міста. Так, на сторінках ЕГВ відображена робота міської думи та управи (витяги з протоколів засідань думи [20], замітки про рішення та постанови, роботу думських комісій, склад гласних, вибори, міські кошториси, податки, функціонування водогону, благоустрій тощо). Серед публікацій, що відобразили діяльність судових органів, більша частина стосується роботи Катеринославського окружного суду (резолюції по справах, розглянутих у другому цивільному відділенні окружного суду у 1870 р. [56], публікації рішень окружного суду по окремих справах 1870, 1872, 1887–1889 рр. [51], публікації щодо діяльності окружного суду у 1871 р. [17] та березневої сесії 1891 р. [55], звіти по справах, розглянутих у кримінальному відділенні окружного суду у 1870, 1888 та 1889 рр. [10] тощо). Інформація про розвиток промисловості представлена фрагментарними відомостями про реалізовані та нереалізовані

проекти, відкриття заводів та фабрик та їх роботу (тютюнова фабрика, маслоробний завод, паперова фабрика, виробництво цементу, діяльність Брянського акціонерного товариства та Олександрівського заводу тощо), відкриття у Катеринославі гірничого управління Південної Росії для завідування гірничими й соляними промислами. Розвиток шляхів сполучення та транспорту представлений матеріалами, пов'язаними із Дніпром, як водним шляхом товарно-пасажирського сполучення, та розвитком залізниць (відомості про річкові повені, переправи, пасажирські та вантажні перевезення Дніпром, обміління ріки, мости [15], облаштування пристані та затону [26], конфлікт між думою та Катерининською залізницею через земельне та податкове питання [28], проекти залізничного та шосейного сполучення між Катеринославом та Нікополем [2] тощо). В цей же період з'являються перші відомості про проекти катеринославської міської кінно-залізної дороги [5, 15–39]. Матеріали про торговельну діяльність представлені публікаціями цін на продукти харчування, в тому числі т. зв. «такс», у 1840, 1843, 1848–1850, 1856–1860, 1863, 1865, 1872, 1888–1890 рр., звітами роботи ярмарок (Петропавлівський – 1840, 1843, 1845, 1846, 1860, 1865, 1866, 1870, 1872, 1881, 1884, 1886, 1888, 1889 та 1891 рр., Іоанівський – 1843, 1865, 1866 рр., Іоанно-Богословський – 1870, 1872, 1881, 1888 та 1889 рр., Георгіївський – 1881 та 1884 рр.). На сторінках видання публікувалися фінансові звіти катеринославських міських банків – комерційного та громадського (щомісячні та річні звіти про стан рахунків комерційного банку; доповіді міської управи щодо ревізії громадського банку у 1883 р. [18], доповіді ревізійної комісії міської думи щодо діяльності громадського банку у 1887 р. [16], звіти за 1886 р. [29], 1887 р. [30] 1888 р. [57] та 1889 р. [59]). Статистичні матеріали представлені друком результатів одноденного перепису 20 грудня 1865 р. [42], звітами санітарного лікаря

О.І. Яворського щодо щомісячних даних народжуваності та смертності у місті у 1889–1891 рр. [52] тощо. Матеріали про розвиток благодійності представлені у публікаціях про допомогу та пожертви на користь бідних, хворих та нужденних, допомогу міському дитячому приюту, навчальним закладам, їх учням та студентам тощо. Найбільш повно відобразилася робота Катеринославського благодійного товариства [6, 31–36].

З 1843 р. на сторінках ЕГВ знаходимо дані зі звітів катеринославської дирекції училищ про діяльність губернської гімназії (1843–1852, 1855, 1857–1858, 1882, 1885 рр.), з 1882 р. – реального училища (звіти за 1880/81, 1886/87, 1887/88 н.р. [34], матеріали про відкриття та фінансування класів, кабінет природних наук [36], метеорологічну станцію [62], спорудження будівлі, історичний нарис діяльності училища [25]).

У 1865–1866 рр. друкувалися фінансові звіти опікунської ради жіночих училищ та жіночого училища 2-го розряду [46], відомості про кількість його учениць у 1865 р. [12]. Матеріали стосовно діяльності Маріїнської жіночої гімназії містять відомості про проект гімназії [33], передісторію заснування [32], відкриття [43], кількість учениць у 1865 р. [11], звіти за 1866/1867 [47] та 1870/1871 [48] н. р., програму [49], умови вступу тощо. Діяльність Товариства піклування про жіночу освіту відображена у протоколах засідань 1872 р. [50] та звітах товариства на 1 січня 1883 р. [44], за 1883/1884 [35], 1886/1887 [27], 1887/1888 [61] н.р. та півріччя 1889 р. [60], відомостях про діяльність безкоштовної жіночої школи [21] тощо. Матеріали про єврейську освіту у місті представлені відомостями про пансіон для єврейських дівчат [7], єврейські училища [45], Талмуд-Тору [24], звітами інспектора народних училищ П. Борзаковського про єврейські училища у 1888 [8] й 1889 [9] рр. та статтею утримувача єврейського чоловічого училища 3-го розряду Х. Вербова [13]. Розвиток медичної справи відобразився

у публікаціях про роботу лікувальних закладів (губернської лікарні – звіти 1865–66 рр. [14], матеріали про роботу палати для прийому дітей-підкидьків та сиріт при лікарні [58]; безкоштовної земської лічниці – звіти 1871 р. [22], 1887 р. [23], 1888–1890 рр. [54]), Товариства катеринославських лікарів (про зібрання та вибори правління, засідання 1884 р. [1], 1887 р. [53], 1890 р. [19], відомості про роботу безкоштовної лічниці товариства у 1885–1888 рр. [31]), санітарного стану (проекти облаштування санітарної частини 1884 р. [37] та звіт санітарної комісії [38]; протоколи комісії, складені на порушників санітарних норм [64]; результати огляду пивоварних заводів Тавровського, братів Хохловкіних та Ботте [65]; закладів для приготування їжі та напоїв [63] тощо) та деяких інших. На сторінках ЕГВ також можна знайти відомості про діяльність міської громадської бібліотеки у різні роки, громадський музей старожитностей та музей О. М. Поля, комісії народних читань (звіти діяльності комісії та проведених читань [39], історичний нарис [40], матеріали, в яких обговорювалися різноманітні проблеми в роботі комісії [3]) тощо. Матеріали про театральне та музичне життя міста до розширення неофіційної частини видання у 1888 р. були малочисельними (16 рецензій на театральні вистави та 24 замітки про музичні концерти та вистави), натомість на 1888–1891 рр. припала 31 рецензія, у тому числі за підписами Театрала, А.Р., О. Л-нь, Г. Рожинського, Л. Чорного, Л. Неменова, А.Л., Васлова (В. Савелова – прим.), та численні замітки з анонсами театральних та музичних подій, новинами та оцінкою театральних постанов, оперет, концертів, інформацією стосовно діяльності катеринославського Товариства любителів співу, музики та драматичного мистецтва, приміщення та будівлі для розміщення театру та проведення концертів, трупи, артистів, музикантів тощо. Також на сторінках ЕГВ залишилися відомості про діяльність Англійського клубу (анонси, розклад та відомості

про проведені заходи, річні зібрання, вибори старшин, членів ревізійної комісії та нових членів, новий статут, фінансові звіти за 1870 та 1888 рр.; про розміщення та спорудження будівлі для клубу, господарську діяльність тощо). Інформація про свята та розваги у місті повідомляє про святкування «царських днів», вистави цирків Сур, Труцци, та Годфруа, фокусників, т. зв. магів та фізіогномістів, виставки картин, прийоми у губернатора, гуляння у міському саду, прослуховування фонографу, роботу ковзанок, святкування 100-річчя Катеринославу та 900-річчя хрещення Русі, Водохреще, новорічні вечори та маскаради, танцювальні вечори, характер розваг у осінньо-зимовий період тощо.

Крім того, на сторінках видання залишилися різні нечисельні матеріали про діяльність поліції та виправних закладів (Катеринославських тюремний замок, Катеринославське товариство виправних землеробських та ремісничих колоній), військову повинність, квартирування та маневри військ, розташованих у місті, про присвоєння звання почесного громадянина міста, нагороди та подяки, службові призначення, переміщення та поїздки, відпустки та відставки чиновництва та керівництва міста, списки з прізвищами осіб, що приїжджали та виїжджали із Катеринослава, некрологи та повідомлення про смерті, промови та звернення духовних осіб, відомості про релігійне життя (вибори міського рабина, діяльність катеринославської духовної семінарії та Кирило-Мефодіївського братства тощо), офіційні візити, страхування, робітниче питання, діяльність громадських організацій (Товариство взаємної допомоги катеринославських прикажчиків, місцевий відділ Імператорського російського товариства садівництва), типографій, розвиток періодичної преси, різні відомості з економічного життя міста (кінські скачки, економічні виставки, розклади пароплавного та залізничного руху, робота водовозів, заготівля льоду, ціни на продаж та оренду нерухомості тощо), матеріали про історію та природу

краю, метеорологічні спостереження, інформація про нещасні випадки, вбивства, самогубства, крадіжки, пожежі та природні катаклізми тощо.

Розглянуті публікації у більшості своїй представлені у жанрах замітки (68 %) та звіту (23 %), решта – у жанрах рецензії, статті, кореспонденції, репортажу, нарису, коментаря, репліки, листа до редакції, промови, оголошення, у жанрах документальних матеріалів (витяги із протоколів, проекти тощо).

Таким чином, на сторінках неофіційної частини ЕГВ досліджуваного періоду залишився цілий комплекс різножанрових публікацій, що відобразив історичний розвиток міста Катеринослава, охопивши різні сторони його соціобуття, який має значний інформативний ресурс для доповнення та розширення існуючих досліджень історії міста.

Джерела та література

1. [Акинфиев И.Я.]. Заседание Общества екатеринославских врачей. 21-е марта 1884 года. (Доставлено, как реферат И. Я. А-ымь.). *ЕГВ*. 1884. № 27; Горелейченко. В чем должна состоять разработка чумного вопроса. (Статья читанная в заседании Общества екатеринославских врачей). *ЕГВ*. 1884. № 19.

2. [Заявление г. Больмана о конно-железной дороге от Екатеринослава до Никополя]. *ЕГВ*. 1870. № 88; Проект условия на передачу сооружения местной земской конно-железной дороги от Екатеринослава до Никополя (Дополнение к заявлению г. Больмана о конно-железной дороге от Екатеринослава до Никополя, напечатанном в 88 № *ЕГВ* 1870 года). *ЕГВ*. 1870. № 100; Хроника. *ЕГВ*. Часть неофициальная. 1889. № 53, 97; По поводу проекта соединения м. Никополя с Екатеринославом железной дорогой. *ЕГВ*. Часть неофициальная. 1889. № 54; Шмаков И. Шоссе от Екатеринослава до Никополя. *ЕГВ*. Часть неофициальная. 1890. № 3, 4; Хроника. *ЕГВ*. Часть неофициальная. 1890. № 45, 47; Д.Л. Проект но-

вого залізничного шляху. *ЕГВ*. Частина неофіційна. 1890. № 53.

3. N.N. Кілька слів по справі комісії народних читань в Катеринославі. *ЕГВ*. Частина неофіційна. 1890. № 67; Ф. Замітка про народні читання. *ЕГВ*. Частина неофіційна. 1890. № 81; Б-ий П. Кілька слів про постановку народних читань в Катеринославі. *ЕГВ*. Частина неофіційна. 1890. № 83; К пропитанню про народні читання. *ЕГВ*. Частина неофіційна. 1891. № 20.

4. Аванесян Д. «Катеринославські губернські вѣдомості» (1838–1918) : становлення та розвиток видання. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Т. 23. Київ, 2011. С. 196–220.

5. Аванесян Д. Від кінної до електричної тяги : проекти будівництва Катеринославського трамваю на сторінках «Катеринославських губернських вѣдомостей». *Нові сторінки історії Донбасу : Збірник статей*. Кн. 27. Вінниця : ДонНУ імені Василя Стуса, 2018. С. 15–39.

6. Аванесян Д. Діяльність Катеринославського благодійного товариства на сторінках «Катеринославських губернських вѣдомостей» (1838–1918). *Південна Україна : козацька та післякозацька доба (XVI–XX ст.) : Матеріали Міжнародних наукових читань 26–27 травня 2012 р.* Одеса : СПД Бровікн О. В., 2012. С. 31–36.

7. Акт в пансіоні єврейських дівчат. *ЕГВ*. 1848. № 49.

8. Борзаковський П. Краткі свѣдѣння про стан єврейських шкіл в г. Катеринославі в 1888 г. *ЕГВ*. Частина неофіційна. 1889. № 25.

9. Борзаковський П. Краткі свѣдѣння про стан єврейських шкіл в г. Катеринославі в 1889 г. *ЕГВ*. Частина неофіційна. 1890. № 27.

10. В Катеринославському окружному суді. *ЕГВ*. 1870. № 52; Сѣнябрьські уголовні засідання Катеринославського окружного суду. *ЕГВ*. 1888. № 79; Майська сесія уголовного відділення Катеринославського окружного суду. *ЕГВ*. 1889. № 43.

11. Ведомость о числе воспитанниц Мариинской женской гимназии за 1865 г. *ЕГВ.* 1866. № 9.

12. Ведомость о числе воспитанниц училища II разряда за 1865 г. *ЕГВ.* 1866. № 9.

13. Вербов Х. Из еврейского школьного мира. (По поводу «Сведений» г. П.К. Борзаковского) *ЕГВ.* Часть неофициальная. 1889. № 51–53.

14. Годовой отчет старшаго врача Екатеринославской губернской больницы, доктора медицины В. Стадиона. *ЕГВ.* 1866. № 11, 12; Ведомость о Екатеринославской губернской больницы, с означением положенного числа кроватей, ежедневного среднего, равно как высшего и низшего числа больных в истекшем 1865 году. *ЕГВ.* 1866. № 16; Разсчет чего стоило Екатеринославской губернской больнице содержание одного больного с 1-го декабря 1864 года по 1-е декабря 1866 г. *ЕГВ.* 1866. № 16; Ведомость о приходе и расходе сумм по Екатеринославской губернской больницы, с 1 декабря 1864 года по 1 декабря 1865 г. *ЕГВ.* 1866. № 18.

15. Головков П. Наплавной мост и переправа чрез реку Днепр у г. Екатеринослава. *ЕГВ.* 1866. № 48; Екатеринослав. *ЕГВ.* 1872. № 45; Местные известия. *ЕГВ.* 1884. № 22, 47.

16. Деятельность Екатеринославского городского общественного банка в 1887 году. *ЕГВ.* Часть неофициальная. 1888. № 45.

17. Деятельность Екатеринославского окружного суда и лиц, принадлежащих к его составу, в течении 1871 г. *ЕГВ.* 1872. № 32.

18. Доклад городской управы о ревизии городского общественного банка. *ЕГВ.* 1883. № 15.

19. Егоров А. В обществе врачей. *ЕГВ.* Часть неофициальная. 1890. № 75.

20. Журнал Бахмутской городской думы 30 марта 1872 г. *ЕГВ.* 1872. № 48; Журнал Екатеринославской городской думы. *ЕГВ.* 1872. № 52, 54; Журнал Бахмутской городской думы. *ЕГВ.* 1872. № 77; Журнал Новомосковской городской

думы. *ЕГВ*. 1872. № 78; Думские заседания. *ЕГВ*. 1887. № 88. С. 5.

21. Записка об открытии в Екатеринославе женской школы для обучения грамоте и рукоделию. *ЕГВ*. 1872. № 27; Местные известия. *ЕГВ*. 1883. № 72; Местные известия. *ЕГВ*. 1884. № 36, 43.

22. Земская бесплатная лечебница в Екатеринославе. *ЕГВ*. 1872. № 20.

23. Земская бесплатная лечебница в Екатеринославе. *ЕГВ*. Часть неофициальная. 1888. № 88.

24. И.Ч. Благотворительные учреждения евреев в Екатеринославе. *ЕГВ*. 1887. № 94; Местная хроника. *ЕГВ*. Часть неофициальная. 1888. № 60; Два слова о еврейском образовании. *ЕГВ*. Часть неофициальная. 1890. № 32; Хроника. *ЕГВ*. Часть неофициальная. 1890. № 39, 69, 86; Хроника. *ЕГВ*. Часть неофициальная. 1891. № 70.

25. Исторический очерк Екатеринославского реального училища. *ЕГВ*. 1884. № 57, 58, 59.

26. К вопросу об устройении пристани и затона. *ЕГВ*. Часть неофициальная. 1890. № 75; «Пристань» для судов в Екатеринославе. *ЕГВ*. Часть неофициальная. 1891. № 96; Старожиль. К вопросу о судоходной пристани на Днепре в Екатеринославе. *ЕГВ*. Часть неофициальная. 1891. № 96.

27. Местная хроника. *ЕГВ*. 1887. № 29.

28. Местная хроника. *ЕГВ*. 1887. № 96; К вопросу об отчуждении городской земли под линию Екатерининской железной дороги. *ЕГВ*. 1887. № 99, 100, 101, 102, 103; К вопросу об отчуждении городской земли под линию Екатерининской железной дороги. *ЕГВ*. Часть неофициальная. 1888. № 1; Местная хроника. *ЕГВ*. Часть неофициальная. 1888. № 62; Хроника. *ЕГВ*. Часть неофициальная. 1889. № 6, 24, 48, 49, 55, 56.

29. Местная хроника. *ЕГВ*. Часть неофициальная. 1888. № 3, 4.

30. Местная хроника. *ЕГВ*. Часть неофициальная. 1888. № 43.

- 31.** Местная хроника. *ЕГВ. Часть неофициальная.* 1888. № 49.
- 32.** Местные заметки. *ЕГВ.* 1865. № 11.
- 33.** Местные известия. *ЕГВ.* 1859. № 43.
- 34.** Местные известия. *ЕГВ.* 1882. № 31; Местные известия. Из отчета Екатеринославского реального училища за 1880/81 год. (Окончание). *ЕГВ.* 1882. № 32; Местная хроника. *ЕГВ.* 1887. № 91, 92; Хроника. *ЕГВ. Часть неофициальная.* 1889. № 8.
- 35.** Местные известия. *ЕГВ.* 1884. № 103, 104.
- 36.** Местные известия. *ЕГВ.* 1884. № 18, 20; Акинфиев И.Я. Описание кабинета естественных наук при Екатеринославском реальном училище. *ЕГВ.* 1884. № 21, 22.
- 37.** Местные известия. *ЕГВ.* 1884. № 21, 22.
- 38.** Местные известия. *ЕГВ.* 1884. № 39.
- 39.** Местные известия. Отчет комиссии народных чтений в г. Екатеринославе от 1 апреля 1883 по 1 апреля 1884 г. *ЕГВ.* 1885. № 1; Отчет по народному чтению 15-го мая 1888 года в помещении цирка. *ЕГВ. Часть неофициальная.* 1888. № 40; Сведения о народных чтениях, состоявшихся 12 и 13 июня сего года в помещении цирка. *ЕГВ. Часть неофициальная.* 1888. № 47; Народные чтения в г. Екатеринославе. *ЕГВ. Часть неофициальная.* 1889. № 46; Шраменко Ив. Отчёт о народных чтениях в Екатеринославе за 1889/1890 год. *ЕГВ. Часть неофициальная.* 1890. № 74;
- 40.** Народные чтения в Екатеринославе. *ЕГВ. Часть неофициальная.* 1890. № 32.
- 41.** Національний реєстр втрачених та переміщених архівних фондів: Архівні фонди України втрачені в період Другої світової війни. Книга 1 / Упор. : К.І. Климова, Н. П. Московченко, Н. П. Павловська. Держкомархів України; Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства. Київ, 2007. С. 134–165.
- 42.** Об однодневном изчислении жителей г. Екатеринослава, произведенном 20 декабря 1865 г. *ЕГВ.* 1866.

№ 4; Статистические данные, полученные при однократном счислении жителей города Екатеринослава 20 декабря 1865 года. *ЕГВ*. 1866. № 29; А.Е. [Егоров А.]. Перепись 1865 г. *ЕГВ*. 1887. № 26.

43. Об открытии в г. Екатеринославе женской гимназии. *ЕГВ*. 1865. № 39.

44. Общество попечительства о женском образовании в г. Екатеринославе. *ЕГВ*. 1884. № 24.

45. Открытие еврейского училища 1-го разряда в г. Екатеринославе 20 ноября 1850 г. *ЕГВ*. 1850. № 50; О торжественном акте Екатеринославского Казенного еврейского училища. *ЕГВ*. 1854. № 44; Местные известия. *ЕГВ*. 1865. № 46.

46. Отчет о приходе и расходе сумм Екатеринославского попечительного совета о женских училищах за 1864 год. *ЕГВ*. 1865. № 16; Отчет о приходе и расходе сумм Екатеринославского женского училища 2 разряда за 1864 год. *ЕГВ*. 1865. № 16; Отчет о приходе и расходе сумм попечительного совета Екатеринославских женских училищ, за 1865 год. *ЕГВ*. 1866. № 9; Отчет о приходе и расходе сумм Екатеринославского женского училища 2 разряда за 1865 год. *ЕГВ*. 1866. № 16.

47. Отчет о состоянии Екатеринославской Мариинской женской гимназии за 1867/8 учебный год. *ЕГВ*. 1870. № 12.

48. Отчет попечительного совета о состоянии Екатеринославской Марианской женской гимназии за истекший 1870/71 учебный год. *ЕГВ*. 1872. № 18.

49. Программы гимназического курса Екатеринославской Мариинской женской гимназии. *ЕГВ*. 1872. № 23, 24, 25.

50. Протокол заседания общества попечительства о женском образовании в Екатеринославе. *ЕГВ*. 1872. № 70; Протоколы собрания членов общества попечительства о женском образовании в г. Екатеринославе. *ЕГВ*. 1872. № 73.

51. Решение Екатеринославского окружного суда по делу Шневайса с Мандрыкиным. *ЕГВ*. 1870. № 21; Решение

Екатеринославского окружного суда по делу Мосинзона с Тищенко. *ЕГВ*. 1870. № 22; Решение Екатеринославского окружного суда по делу Тритена с Безпаловым. *ЕГВ*. 1870. № 22; Решение Екатеринославского окружного суда по делу Ефанова с Мордовским. *ЕГВ*. 1870. № 25; Решение Екатеринославского окружного суда по делу Скляра с Смилянским. *ЕГВ*. 1870. № 25; Решение Екатеринославского окружного суда по делу Павловой с Израильсоном. *ЕГВ*. 1870. № 26; Разбирательство по делу Кретчера в Окружном Суде. *ЕГВ*. 1872. № 28; Судебная хроника. Кража во время пожара. *ЕГВ*. 1887. № 98; Судебная хроника. Убийство. *ЕГВ*. 1888. № 41, 42; Судебная хроника. Дело об убийстве поручиком Самойловым подесаула Лебедева. *ЕГВ*. 1889. № 45.

52. Санитарный отдел. *ЕГВ*. Часть неофициальная. 1889. № 50–53, 58, 65, 74, 75, 81, 87, 90; Санитарный отдел. *ЕГВ*. Часть неофициальная. 1890. № 3, 7, 8, 25, 41, 46, 47, 49, 65, 72, 81, 86, 92, 99; Санитарный отдел. *ЕГВ*. Часть неофициальная. 1891. № 5, 21, 26, 38, 47, 55, 60, 83, 84; Таблица смертности в г. Екатеринославе за первую половину 1889 г. *ЕГВ*. Прибавление. 1889. № 74.

53. Скрыльников В.Т. Несколько слов о деятельности Екатеринославского медицинского общества. *ЕГВ*. 1887. № 88.

54. Скрыльников В.Т. Отчет по бесплатной лечебнице, состоящей при Екатеринославской губернской земской управе за 1888 год. *ЕГВ*. Часть неофициальная. 1889. № 27; Скрыльников В.Т. Екатеринославская земская губернская лечебница для проходящих. *ЕГВ*. Часть неофициальная. 1890. № 8; Скрыльников В.Т. Отчет по бесплатной лечебнице, состоящей при Екатеринославской губернской земской управе за 1890 год. *ЕГВ*. Часть неофициальная. 1891. № 6.

55. Судебная хроника. *ЕГВ*. 1891. № 28.

56. Судебные резолюции. *ЕГВ*. 1870. № 1, 6, 9, 11, 14, 16, 17, 18, 19.

- 57.** Хроника. *ЕГВ. Часть неофициальная.* 1889. № 37.
- 58.** Хроника. *ЕГВ. Часть неофициальная.* 1889. № 48, 56, 72; К вопросу о подкидышах. *ЕГВ. Часть неофициальная.* 1889. № 83; Скрьльников В. Два слова о положении сирот и подкидышей. *ЕГВ. Часть неофициальная.* 1890. № 38.
- 59.** Хроника. *ЕГВ. Часть неофициальная.* 1890. № 51.
- 60.** Чудновский И. Бесплатная школа. *ЕГВ. Часть неофициальная.* 1891. № 6.
- 61.** Чудновский И. Общественная инициатива в школьном деле. *ЕГВ. Часть неофициальная.* 1888. № 34.
- 62.** Шмаков И. Метеорологическая станция при Екатеринославском реальном училище. *ЕГВ.* 1889. № 11.
- 63.** Яворский А.И. Результаты санитарного осмотра Екатеринославских заведений для приготовления съестных припасов и питий. *ЕГВ. Часть неофициальная.* 1890. № 70.
- 64.** Яворский А.И. Санитарный отдел. *ЕГВ. Часть неофициальная.* 1889. № 54, 55, 88, 94, 102; Яворский А.И. Санитарный отдел. *ЕГВ. Часть неофициальная.* 1890. № 50.
- 65.** Яворский А.И. Санитарный отдел. Результаты данных осмотра искусственных минеральных вод, квасов, пива, меду и других прохладительных напитков, произведенных санитарной комиссией за июнь месяц 1889 года, составленные санитарным врачом А.И. Яворским. *ЕГВ. Часть неофициальная.* 1889. № 56; Яворский А.И. Санитарный отдел. Местонахождение и санитарное состояние помещений екатеринославских пивоваренных заводов Тавровского, бр. Хохловкиных и Ботте. *ЕГВ. Часть неофициальная.* 1889. № 67, 69, 70; Яворский А.И. Санитарный отдел. Результаты данных физико-химического анализа пива екатеринославских заводов Тавровского, Хохловкина и Ботте. *ЕГВ. Часть неофициальная.* 1889. № 71, 72.

МІСЬКИЙ СПОСІБ ЖИТТЯ В МІСТАХ УКРАЇНИ: ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОГЛЯД

Покляцький Сергій Анатолійович
Інститут географії НАН України

Abstract:

The importance of studying the category of «urban lifestyle» is substantiated. The urban processes in the world and Ukraine are analyzed. The key criteria for granting the status of a «city» for the locality are considered. An approach to determining lifestyle in groups of cities of Ukraine is proposed. It has been established that for certain groups of cities in our country the concept of urban-rural lifestyle is characteristic.

Keywords: cities, urban lifestyle, urban-rustic lifestyle.

Аннотация:

Обосновывается важность изучения категории «городской образ жизни». Проанализированы урбанистические процессы в мире и Украине. Рассмотрены ключевые критерии предоставления населенному пункту статуса «город». Предложен подход к определению образа жизни в группах городов Украины. Установлено, что для определенных групп городов нашей страны характерно понятие урбо-рурального образа жизни.

Ключевые слова: города, городской образ жизни, урбо-руральный образ жизни.

УДК 911.3.375

Вступ. Місто – це унікальна форма поселення, яка фактично з’явилася з першими витокami людської цивілізації. З самих перших кроків людського етносу, його буття неодмінно та достеменно пов’язане з містами, їх розвитком, поширенням, удосконаленням. Водночас, стрімке зростання міст у всіх частинах світу та на всіх континентах почалося у ХХ столітті. Цей процес, який був ініційований кардинальними технологічними змінами в промисловості і сільському господарстві, корінним чином змінив стиль, рівень, якість та умови життя багатьох мільйонів людей, надав їм нові можливості, а також змусив зіштовхнутися з невідомими раніше проблемами чи, як прийнято зараз казати, викликами нового часу. На ці виклики почали шукати відповідь вчені з різних країн, представники різних наукових шкіл та напрямів, різних наук, далеко не суміжних за своїм змістом. Всіх їх у науковому пошуку об’єднало місто.

Актуальність. З 1990 року в світі спостерігається посиленa концентрація населення у містах. Ця тенденція не нова, але невблаганна і прослідковується суттєвим збільшенням в абсолютній чисельності міських жителів з року в рік в середньому на 57 млн. чоловік у період 1990–2000 рр., і приблизно на 77 млн. чоловік у 2000–2015 рр. У 1990 році 43% (2,3 млрд. осіб) населення світу мешкало в містах, а вже у 2016 році ця цифра виросла до 54,5 % (понад 4 млрд. осіб). За прогнозами до 2030 року кількість міського населення складатиме понад 60 %, при цьому кожна третя людина буде проживати у місті з населенням понад 500 тисяч чоловік [1].

Кількість міського населення збільшується нерівномірно в усіх регіонах світу, при цьому рівень урбанізації у будь-якому випадку зростає – швидшими чи меншими темпами. Найбільш урбанізованим регіоном світу є Північна Америка, де міське населення складає 81,5 %. Висока частка міського населення також знаходиться

в Латинській Америці і Карибському басейні (79,5 %), Європі (73,4 %) та Океанії (70,8 %). В Азії та Африці станом на 2016 рік частка міського населення складає менше 50 % – 47,5 % та 40 % відповідно [2]. Актуальним дане питання є і для України, де попри стрімке зменшення загальної кількості населення упродовж останніх 30 років невпинно зростає частка міського населення і рівень урбанізації складає майже 69 %.

Постановка проблеми. Зрозуміло, що основною причиною подібних міграційних рухів є різниця між сільським та міським способами життя, які, в свою чергу, відображаються в умовах та якості життя. І власне, чим більша ця різниця, тим більшими є відсоткові показники середньорічних темпів змін кількості міського населення того чи іншого регіону. Відповідно, призупинення цього процесу криється в покращенні умов і якості життя населення в менших «за статусом» населених пунктах. Водночас, саме тут і виникає низка проблем.

По-перше, на сьогодні у світі не існує усталених догм виділення міст, здебільшого кожен регіон має свою специфіку виділення категорії «місто». У більшості країн статус «міста» визначається за допомогою декількох критеріїв (або ж їхній синтез, або ж окремо взятий критерій). Як приклад, густота населення, щільність забудови, інфраструктура/благоустрій, тип зайнятості населення, міський спосіб життя, статус міста, функції міста та інше. Водночас, одним з ключових критеріїв є кількість населення. У деяких країнах він виступає в ролі єдиної компоненти – Колумбія (1,5 тис. чол.), Куба (2 тис. чол.), Венесуела, Мексика (2,5 тис. чол.), Мадагаскар (5 тис. чол.), Греція, Іспанія, Кувейт, Малайзія, Сенегал, Швейцарія (10 тис. чол.) та ін. Здебільшого ж, кількість населення виступає в ролі одного із критеріїв, при цьому далеко не головного (пострадянські країни, більшість високорозвинених країн та ін.) [3].

По-друге, економічний стан країн різний, а це в свою чергу позначається на розвитку населених пунктів. Наприклад, українське село дуже відрізняється від американського і ще більше від індійського. Чи вірно буде в даному аспекті порівнювати японські з польськими містами, а ті в свою чергу з містами Мадагаскару? Питання риторичне.

Відповідно, вище перераховані пункти наштовхують на думку, що дослідження питання «міського способу життя» наразі мають чітко виражену прив'язку до території. Безумовно важливим є також розуміння науковою спільнотою суміжних категорій з «міським способом життя», на території, яка досліджується. Саме тому в даній статті ми спробуємо розглянути деякі аспекти міського способу життя в Україні.

Виклад матеріалу. Перш ніж говорити про міський спосіб життя ми маємо знайти точку опори від якої могли би відштовхнутися в наших подальших дослідженнях. Такою точкою опори є критерій визначення поняття «місто».

Згідно чинного українського законодавства статус міста може отримати населений пункт з кількістю населення не менше 10 тисяч чоловік і при цьому переважна їх більшість (2/3) має бути зайнята не в сільському господарстві (Указ Президії Верховної Ради Української РСР «Про порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою Української РСР» від 12.03.81 за № 1654-X). Водночас, кількість населення близько 1/5 українських міст становить менше 10 тисяч чоловік. Це пов'язано як з історичними факторами, що не передбачені на законодавчому рівні, так і зі зміною (зменшенням) людності поселень. Відповідно, подібна ситуація далеко не завжди дозволяє розрізнити місто (як візуально, так і функціонально) з нижчими по статусу населеними пунктами – селищами міського типу та інколи навіть селами. Як приклад, за даними Державного комітету статистики України на

1 січня 2014 року (останні дані, які повноцінно охопили всю територію нашої країни), у місті Угнів Львівської області проживало – 1002 особи, тоді як в смт Пісочин Харківської області – 22 972 особи [4].

В Україні не існує єдиної класифікації поділу міст, як за розмірами (людністю), так і за назвами відповідних груп. Найдоцільнішим є дворівневий поділ: спочатку на категорії, а потім вже на групи. Якщо з назвами категорій (при порівняно близькому підході до людності) все зрозуміло (малі, середні і великі міста), то поділ на групи в межах категорій може бути різним залежно від мети того чи іншого дослідження. На 1 січня 2014 року в Україні загалом нараховувалося 460 міст. В географічному колі найбільш популярним є виокремлення трьох ключових груп: малі, середні та великі міста.

Малі міста (до 50 тисяч осіб) – населений пункт, адміністративно-територіальна одиниця, що має офіційний, законодавчо затверджений Верховною Радою України, статус міста районного (обласного) підпорядкування, з чисельністю населення менше як 50 тис. осіб, що виконує систему функцій та має виняткову роль в організації та управлінні розвитком прилеглих територій [5]. В Україні знаходиться 371 мале місто.

Середні міста (50 – 100 тисяч осіб) – виступають «перехідною» категорією поселень і поєднують у певних пропорціях риси, притаманні як малим, так і великим містам [6]. Середніх міст в Україні було – 44. Найбільше представництво мали Донецька (8) та Луганська (5) області.

Великі міста (більше 100 тисяч осіб) – поселення з понад 100 тис. жителів, що має високу ступінь урбанізованості середовища, складну організацію соціально-економічного життя і є відкритою динамічною геосистемою, що надає максимум можливостей для реалізації людського потенціалу [7]. В Україні нараховувалося 45 великих міст. Напрочуд від категорії

середніх міст, дана категорія представлена в усіх областях, оскільки всі обласні центри країни є стотисячниками. Найбільше представництво мали Дніпропетровська, Донецька та Луганська області, а лідером серед них була Донецька область, в якій знаходилося 6 великих міст (Горлівка, Донецьк, Маріуполь, Макіївка, Краматорськ та Слов'янськ).

Виходячи з того, що чітких критеріїв визначення міського способу життя до сих пір не існує, а також враховуючи той факт, що кількість міст України є чималою, об'єктивно ми не в змозі розглянути кожне конкретне місто з його внутрішньою специфікою. Відповідно, ми спробуємо розглянути показники, які репрезентують умови та якість життя населення в окремо взятих категоріях міст, які ми вище зазначили. Ми завідома акцентуємо увагу виключно на містах, оскільки категорія селища міського типу (попри те, що населення, яке проживає в них зараховується до міського) аж занадто явно не відповідає міському способу життя.

Безумовно, одним з ключових факторів, що змушують людей змінювати місце проживання, є економічний. Відповідно, вагомим критерієм є *рівень середньомісячної заробітної плати* (рис. 1). Нами були зведені дані показники у всіх 460 містах і попри те, що дані за 2009 рік, тенденції навряд чи змінилися за останні десять років. Загалом, варто зауважити великі проблеми із статистичними даними в країні після подій 2013 року, а перепис населення черговий раз під питанням.

Наш аналіз окремих показників в розрізі міст України різної людності показав більш високий рівень соціально-економічного благополуччя великих міст, для яких характерними є порівняно більш високі середні зарплати, креативніше середовище, кращі можливості працевлаштування тощо. Водночас, помітна тенденція більш високого рівня життя в деяких середніх і малих містах, які розташовані в зоні впливу насамперед міст-мільйонників, що підкреслює значимість фактору місцеположення міста незалежно від його розміру.

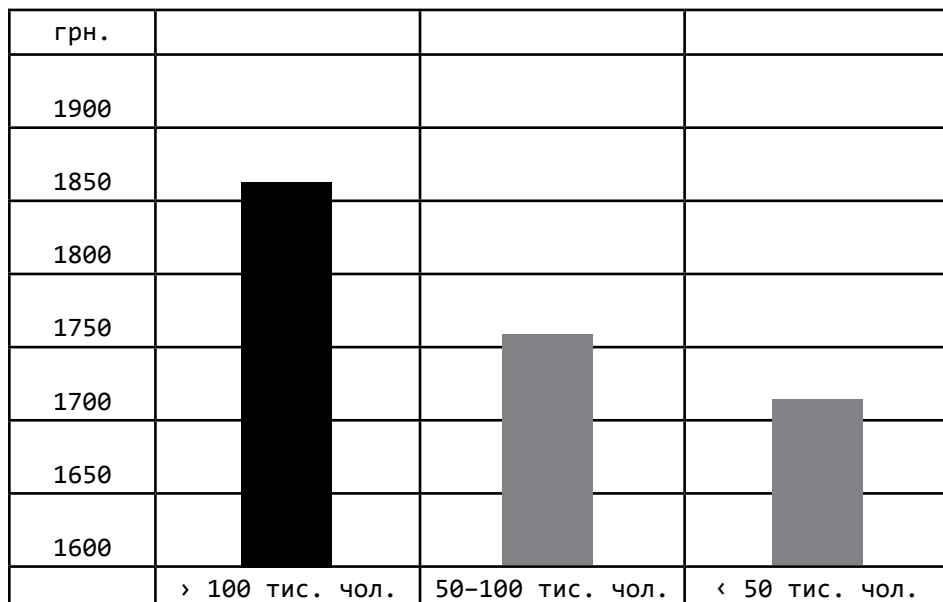
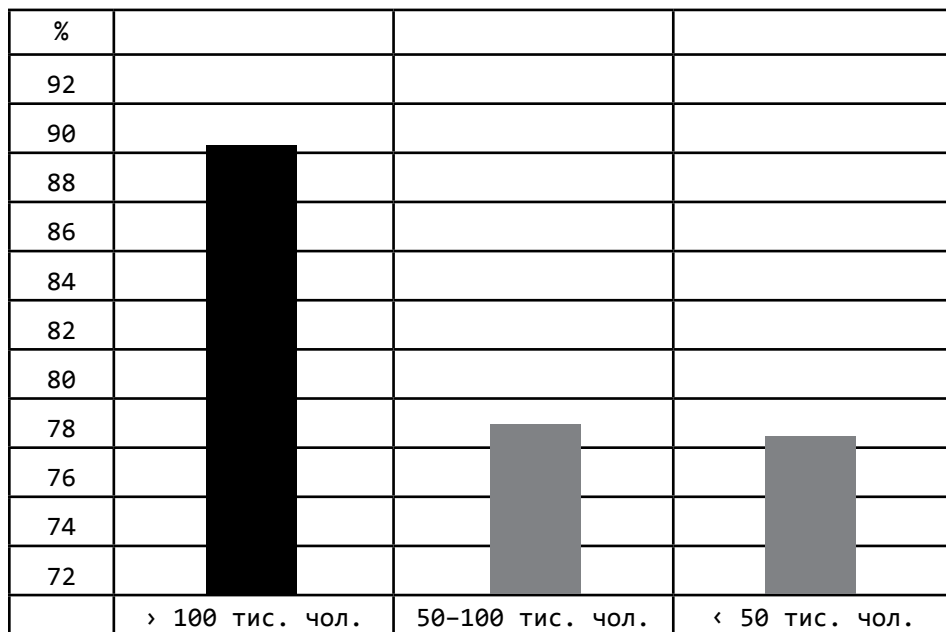

Рис. 1. Рівень середньомісячної зарплати в групах міст різної людності в Україні, 2009 р., грн. [Укладено автором, 7].

Водночас, даний показник доволі «слизький» для відображення 100 % картини у різниці між групами міст. Всі ми чули про такі села в Київській області, як Софіївська Борщагівка чи Ковалівка, де середньомісячна заробітна плата вища ніж у багатьох великих містах. А чого лише варте село Волока в Чернівецькій області (спеціалізується на виробництві весільних суконь), де за неофіційними даними мова йде про заробітки більші ніж в столиці.

В українських містах теж є групи виключень, які суттєво вибиваються із загальностатистичних тенденцій. У першу чергу йдеться про «атомні міста» – Славутич, Енергодар, Нетішин і Кузнецовськ, а також «транспортні міста» – Южне (морський порт) та Бориспіль (аеропорт).

Саме тому, ми вирішили для більшої достовірності розглянути ще один показник, який є більш класичним у розумінні міського способу життя – середня питома вага житлової площі, що обладнана каналізацією (рис. 2.).

Рис. 2. Середня питома вага житлової площі, що обладнана каналізацією, в групах міст різної людності в Україні, 2009 р., % [Укладено автором, 7].

Згідно розрахунків, за показником обладнання міського житла каналізацією в Україні в 2009 році малі і середні міста знаходилися на помітній відстані від міст з населенням більше 100 тис., маючи подібну картину облаштованості водовідведенням.

Цікаво, що у своїх дослідженнях Т. Нефьодова, А. Трейвиш та інші автори праць про особливості російської урбанізації підкреслюють виключне значення великих (більше 100 тис. жителів) міст, кажучи про те, що на цій межі в людності в Росії (а за нашою думкою, і в Україні теж) відбувається якісна зміна способу життя [8]. Іншими словами, саме на рівні великих міст населений пункт майже повністю позбувається своїх сільських рис, що знаходить прояв у характеристиках способу життя населення. Подібні тенденції характерні для більшості країн пострадянського простору, Україна в даному випадку не є винятком.

Висновки. Наш аналіз окремих показників соціально-економічного благополуччя в розрізі міст України різної людності показав, що в середньому міста з населенням в понад 100 тисяч осіб мають суттєву перевагу над представниками менших категорій. Безумовно є низка інших критеріїв, які дадуть змогу продемонструвати диференціацію міського способу життя. Це в свою чергу дає підстави стверджувати, що окрім міського і сільського способів життя, для нашої країни є характерним поняття урбо-рурального способу життя. Дане поняття швидше за все відображає життя мешканців малих і середніх міст. Безумовно, не слід забувати, що це лише тренд, який відображає картину в цілому по групах міст. Відповідно, це не може означати, що кожне «середнє місто» умовно кажучи гірше за будь-яке «велике місто» і при цьому краще за «мале місто».

Джерела та література

1. World cities report 2016. Urbanization and development. Emerging futures. URL: <https://unhabitat.org/world-cities-report>
2. The World's Cities in 2016. Data Booklet. URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/publications/pdf/urbanization/the_worlds_cities_in_2016_data_booklet.pdf
3. Дронова О.Л. Геоурбаністика: навч. посіб. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2014. 419 с.
4. Чисельність наявного населення України на 1 січня 2014 року / Державна служба статистики України. Київ, 2014. 112 с.
5. Мозговий А.А. Функціональний розвиток малих міст в регіональній системі розселення (на прикладі Подільської регіональної системи розселення) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук.: 11.00.02 «Економічна та соціальна географія». Київ, 2004. 21 с.

6. Мельник І.Г. Суспільно-географічні засади розвитку малих і середніх міст Луганської області : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук : спец. 11.00.02 «Економічна та соціальна географія». Київ, 2006. 20 с.

7. Покляцький С.А. Умови життя населення великих міст України : суспільно-географічне дослідження [монографія] / відп. ред. І.В. Гукалова. Київ : Наукова думка, 2016. 185 с.

8. Нефедова Т.Г. Динамика и состояние городов в конце XX века. Российские городские системы в зеркале эволюционных теорий урбанизации. *Город и деревня Европейской России : сто лет перемен*. Москва : ОГИ, 2001. С.171–225.

Наукове видання

**AB URBE CONDITA:
УРБАНІСТИЧНИЙ ПРОСТІР ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ
В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ ХVIII -
ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.**

Матеріали Міжнародної науково-практичної
конференції, присвяченої 250-й річниці
м. Запоріжжя

Видається в авторській редакції

Відповідальний за випуск	П.П. Кравчук
Технічні редактори	М.М. Мордовської С.М. Білівненко П.П. Кравчук
Дизайн та верстка	М.М. Мордовської
Обкладинка	М.М. Мордовської

Підписано до друку 04.08.2020 р. Формат 70×100/16
Папір офсетний. Друк цифровий. Гарнітура Consolas.
Ум. друк. арк. 23,4. Наклад 300 прим.

Видавництво «АА Тандем»
Адреса: 69006, м. Запоріжжя,
вул. В. Лобановського б. 27, кв. 69
тел.: 050 590 96 21 e-mail: vic6064@ukr.net
Свідоцтво про внесення до держреєстру видавців: Серія ДК № 2899

Надруковано «АА Тандем»
Замовлення № 38